DAN SLUŞANSCHI

SINTAXA LIMBII LATINE

Vol. II
Sintaxa frazei

EDITURA UNIVERSITĂŢII BUCUREŞTI
1994

Referenţi: Prof. dr. L. Wald
Conf. dr. G. Creţia
Prof. dr. E. Cizek
Lector Tr. Costa

N.B. Ortografia este cea decretată de Academie şi ordonată de Ministerul Învăţămîntului, deci cerută de Editura Universităţii.

Cursul se adresează studenţilor anului I şi II ai Facultăţilor de Limbi străine, Litere, Istorie, Drept şi Filosofie, precum şi profesorilor din învăţământul preuniversitar

---

ISBN 973-9160-08-5

0. INTRODUCERE

0.1. Am socotit prudent şi firesc totodată să nu ne abatem de la principiile generale expuse în *Introducerea* volumului I al acestui manual. În cele ce urmează vom desprinde, ca atare, numai problemele specifice sintaxei frazei latine, ca nivel intermediar între lexic şi sintaxa propoziţiei (cu regulile şi „valenţele" lor aparte), şi, de altă parte, stilistica latină – atât cea a vorbirii curente, cât şi cea a limbii clasice, literare: nu în zadar tradiţia marilor *Manuale* germane îşi încheie îndeobşte prezentarea printr-o *Lateinische Stilistik*[1].

0.2. Continuând să urmăm tiparele expunerii caracteristice şcolii clasice franceze, cel mai bine reprezentate de manualul capital al lui A. Ernout şi F. Thomas[2], sau de gramatica comparată a limbilor clasice redactată de A. Meillet şi J. Vendryes[3], ţinta noastră a fost aceea de a da publicului românesc o prezentare simplă, pe cât posibil, completă şi inteligibilă, care să poată oferi nucleul unui corp de doctrină folosibil în predarea latinei în învăţământul universitar şi postuniversitar, dar cu implicaţii neîndoielnice şi pentru predarea în liceu. Urmărind să îmbinăm cu tradiţia pedagogică a latiniştilor câştigurile lingvisticii funcţionale, ne-am ferit de o modernizare radicală – firească în cercurile restrânse ale specialiştilor, dar greu accesibilă studenţilor şi dascălilor din învăţământul preuniversitar – căutând mereu o linie de exprimare care să-l ducă gradual pe cititor către înţelegerea lingvistică a structurii frazei latine, având drept centru de atenţie codul epocii clasice latine. Consideraţii tipologice, procedee transformaţionale sau sugestii pragmatice nu am utilizat decât în acele câmpuri şi conjuncturi ale expunerii, unde puterea lor explicativă am socotit-o hotărâtoare.

0.3. Se cuvine deci să arătăm, pe scurt şi mai cu seamă, prin ce diferă *Sintaxa* noastră de cele deja existente, şi totodată mai des folosite în predarea şi învăţarea latinei: căci, după cum un *Dicţionar* latin sau elin nu ţinteşte în primul rând să fie atât unul original, ci unul clar şi maniabil, deci folositor, tot astfel o *Gramatică* îşi va fi atins ţelul dacă lumea publicului său o poate înţelege, urmări, învăţa şi da mai departe cu plăcere şi folos.

0.3.1. Prima inovaţie faţă de uzul curent al multor Sintaxe latine constă în plasarea la început, după *Introducere*, a studiului coordonării. Tot cum o seamă de tipare coordonatoare pot coborî în hipotaxă, fiind utilizate – desigur în mod secundar – şi pentru unele tipuri specializate de subordonare[4], la fel unele tipare subordonatoare pot să fi „ieşit la suprafaţă", jucând ocazional un rol în coordonarea propoziţiilor libere[5]. Am crezut deci util să urmărim mai întâi comportamentul curent (şi reciproc) al propoziţiilor independente, şi abia apoi regulile amănunţite ale subordonării.

0.3.2. În întregul sistem hipotactic, am acordat un rol aparte înţelegerii randamentului considerabil al **subordonatelor nominale,** uzuale şi normale în latină, ca şi în celelalte limbi indo-europene de tip vechi: infinitivalelor, circumstanţialelor absolute şi participialelor relative[6]. Chiar dacă exploatarea valenţelor lor stilistice de pregnanţă şi concizie va fi fost mai degrabă o carcateristică a limbii literare, oficiale, clasice (*lingua Latina, Latinitas*), decât a vorbirii familiare sau populare (*sermo familiaris* sau chiar *uulgaris*), acest arhaism sintactic – nefamiliar limbilor moderne – este **normal** în latineşte. Această optică duce *per se* la surghiunirea din gramatica latină a noţiunii de „construcţie", aparent comodă, dar în fapt inadecvată şi învechită.

0.3.3. Am subliniat, iarăşi, adesea, necesitatea de a nu pierde **niciodată** din vedere, alături de definirea tipului sintactic exact al unei propoziţii (fie independentă, fie subordonată), precizarea conştientă a treptei sale temporale, în raport, după caz, cu regenta proprie, cu principala dominantă sau chiar cu „prezentul absolut"[7]. Aceasta mai întâi pentru că arta marilor autori clasici – atât în proză, cât şi în poezie – constă adesea şi din micile detalii de mânuire a nuanţelor aspectuale, modale şi temporale, care pot scăpa unui comentariu neatent la sintaxă; apoi şi pentru că învăţăcelul, traducătorul sau chiar – *quod absit!* – profesorul nostru modern riscă să alunece pe nesimţite din raportarea temporală relativă (*text-bound*) în cea absolută (*context-bound*), banalizând jocul prezentelor istorice, al perfectelor rezultative, al stărilor şi duratelor şi furnizând, poate, traduceri „moi" ale unor texte latineşti pline de nerv şi de rafinament.

0.4. Nu puţine gramatici latine preferă să descrie **funcţiile** sintactice, lăsând în seama indicilor recapitularea valorilor majore ale conjuncţiilor plurifuncţionale, de bază[8]; altele preferă, dimpotrivă, structurarea prezentării pornind de la **forma** elementelor de legătură, cu tratarea separată, în capitole aparte, a utilizării modurilor şi timpurilor, precum şi a formelor nominale ale predicatelor[9]. Noi am crezut de cuviinţă să utilizăm avantajele **ambelor** metode, care nu se exclud, ci se completează fericit, dar pornind de la arhitectonica de ansamblu a funcţiilor (cap. 2. – 5.), spre a relua abia apoi, recapitulându-le, valorile conjuncţiilor

celor mai însemnate (cap. 7), ca o verificare, o anamneză formală a structurilor funcţionale.

0.5. Am introdus, de asemenea, un capitol aparte (6.), închinat propoziţiilor incidente, pentru a veni în ajutorul cititorilor de texte latine, prea adesea puţin ajutaţi de uzul ediţiilor curente, care nu marchează grafic, în suficientă măsură şi cu destulă constanţă, diversele tipuri parentetice, ceea ce duce inerent la erori de înţelegere şi de interpretare a textului.

0.6. Urmând, de astă dată, obiceiul gramaticilor uzuale, am păstrat un capitol aparte dedicat concordanţei timpurilor, pentru a afirma cât mai răspicat rolul ei de ansamblu în „armonia" generală, sintactică şi stilistică, a textelor latine, deosebind cu tărie, în cadrul acestui „contrapunct" larg, locul cazului particular numit consecutio temporum, limitat la legăturile subordonatoare cu conjunctiv „oblic" obligat. Fără o bună şi statornică examinare a concordanţei temporale, nici stilul direct, nici cel indirect latin nu pot fi stăpânite în mod mulţumitor.

0.7. Nu putem încheia, fără a sublinia faptul că, aşa cum în sintaxa propoziţiei latine se punea mereu problema – adesea minimalizată de dascăli – a **ambiguităţii** morfosintactice a unor forme de cuvânt[10], tot astfel şi la nivelul sintaxei frazei vom fi confruntaţi cu anumite probleme de ambiguitate de propoziţie: o propoziţie de tip *quod uenisti* poate fi, după context, fie o relativă, fie o completivă, fie o circumstanţială (cauzală)[11], un *ut uideas* poate fi fie completiv, fie circumstanţial (final/consecutiv/concesiv), un *cum ire posses* poate fi fie temporal („istoric"), fie cauzal, fie concesiv etc. Mai mult chiar, putem spune pe bună dreptate că, în fraza latină, există un joc necontenit între tendinţa spre clarificare, spre specializare a expresiei, marcată prin conjuncţii secundare univoce, cum sunt *quoniam* (cauzal), *quamquam* (concesiv), *uelut* sau *sicut* (comparative), *donec, quoad, postquam, antequam* (temporale), pentru a nu lua, pe de o parte, decât câteva exemple izbitoare, şi tendinţa către polivalenţă, spre „hologramă", spre „penumbră" stilistică, manifestată prin uzul conjuncţiilor-cheie, ca *ut, cum, quod* şi, într-o măsură, *si, ubi, quo, qua* etc.

0.8. Tocmai acest joc perpetuu între real / non-real (indicativ / conjunctiv), analiză / tendinţă (concurenţa modurilor / conjunctivul „oblic"), propoziţii nominale / verbale (concizie / precizie), specializare / generalizare (conjuncţii unice / polivalente şi incidente particulare / gnomice) creează, pe fondul general al topicii libere, normale în tipul lingvistic vechi indo-european, şi totodată grăitoare stilistic, ca un instrument maniabil şi suplu, varietatea şi farmecul sintaxei frazei latine.

NOTE

[1] Mai cu seamă *Manualele* redactate de R. Kühner – C. Stegmann (II, 2, 1914[2]) şi A. Szantyr (1965), iar numai pentru stilistică, *Manualul* lui H. Lausberg (I–II, 1960).

[2] Ar fi de nădăjduit că tradiţia sintaxei clasice franceze va urma, înnoindu-l, acest Manual simplu, clar şi exemplar (1964[3]).

[3] Pentru filologii clasici care doresc să rămână „ambidextri", stăpânind şi greaca şi latina în măsuri comparabile, acest Manual clasic (1960[3]) este de neînlocuit.

[4] Astfel, *ac* şi *atque* de la comparaţia „extremă" (v. 4.6.6.), *licet*, devenit conjuncţie concesivă (4.8.3.4.), *-ne* şi *an* în interogaţia indirectă (3.4.4.) vin toate din tipuri iniţiale coordonatoare.

[5] Aici se înscriu „relativul de legătură" (1.4.), *etsi*, *quamquam* şi *etiamsi*, devenite afectiv „coordonatoare concesive" (1.3.3.), sau *ut* exclamativ, rod al unei elipse emfatice (3.2.5.).

[6] V. în special 2.3.; 3.1.; 4.1.; 5.1.

[7] V. 8.0.

[8] Aşa procedează, de pildă, A. Ernout – F. Thomas (1964[3]) sau M. Bassols de Climent (II, 1967[2]).

[9] Acesta este procedeul ales de gramaticile germane, de la F. Stolz – J. H. Schmalz (1928[5]) la J. B. Hofmann – A. Szantyr (1965).

[10] V. vol I, sub 1.1.1.4.

[11] V. schema din n. 19 la 3.3.1. şi, mai pe larg, sub 7.3.

1. COORDONAREA

1.0. Prin **coordonare** înţelegem aşezarea a două sau mai multe elemente pe acelaşi plan sintactic, fie la nivelul propoziţiei (subiecte, atribute, complemente), fie la nivelul frazei (predicate). Coordonarea poate avea loc fie fără element de legătură (**asindetică**, de la gr. > ἀ-σύνδετος, cf. σύνδεσμος, („element de legătură"), fie cu un element de legătură **sindetică**).

1.1. Coordonarea asindetică reprezintă plasarea pe acelaşi plan sintactic a două sau mai multe elemente **juxtapuse** (lat. *iuxtapositic* traduce pe gr. παράταξις), în lipsa oricărei conjuncţii:

1.1.1. La nivelul propoziţiei: *patres conscripti; boni mali; serius ocius; uolens nolens* etc. Întâlnim acelaşi fenomen şi în ablativele absolute: *Cn. Pompeio M. Crasso consulibus.*

1.1.2. La nivelul frazei: *Veni uidi, uici*[1]. *Abiit, excessit, euasit, erupit* (Cic., *Cat.*, 2, 1)[2].

1.1.3. Lipsa mărcii de coordonare nu înseamnă şi lipsa coordonării în sine: ca fenomen de limbă vorbită, de toate zilele, juxtapunerea este un procedeu elementar şi nenuanţat de coordonare, al cărui unic avantaj este concizia, cadenţa stilistică rapidă, uşor de exploatat şi ca un mijloc al dicţiei poetice sau retorice.

1.2. Coordonarea sindetică explicitează şi nuanţează diferitele tipuri posibile de înscriere pe acelaşi plan. Primele trei tipuri (copulativă, disjunctivă, adversativă) se întâlnesc şi la nivelul propoziţiei, şi la acela al frazei, celelalte apar îndeobşte doar la nivelul frazei.

1.2.1. Coordonarea copulativă latină este cu mult mai bogată în posibilităţi de nuanţare decât cea românească, în special pentru corelarea afirmativă, unde noi dispunem doar de un unic şi banal „şi". Iată lista celor mai de seamă coordonatoare copulative latine:

1.2.1.1. Encliticul arhaic *-que* (moştenit din IE **-k^{w}e*, cf. gr. τε, skr. *ca*) este slab şi tot mai rar întrebuinţat în limba vorbită: în exprimarea frumoasă latină el furnizează mai ales perechi stabile (*senatus populusque Romanus; terra*

marique; domi duellique; ca predicate *peto quaesoque* (Cic., *Fam.*, 5, 4, 2); *-que* poate, mai rar, încheia înşiruiri asindetice mai lungi (*perennitates ... asperitates ... altitudines immensitatesque* (Cic., *Nat. Deor.*, 2, 98), rol pe care, în epoca clasică, nu-l pot juca nici *et*, nici *atque*. Reluat pe lângă ambii membri ai unei perechi, *que* este emfatic: *noctesque ... diesque* (Cic., *Fin.*, 1, 51); *pietasque fidesque* (Cic., *Diu.*, 1, 21); *meque regnumque menum* (Sall., *Iug.*, 10, 2); *-que* emfatic este rarisim la nivelul frazei[3].

1.2.1.2. Conjuncţia copulativă banală este *et*, de regulă repetat între toţi termenii înseriaţi: *socius et amicus; leniter et quiete* (Cic., *Tusc.*, 4, 49); *in quaestura et legatione Asiatica et praetura urbana et praetura Siciliensi* (Cic., *Verr.*, 1, 34); *Solem et Vulcanum et Lunam* (Caes., *B.G.*; 6, 21, 2); *regnum in Sequanis multos annos obtinuerat et a senatu populi Romani amicus appellatus erat (ibid.*, 1, 3, 4): Reluarea lui *et* îi dă şi acestuia valoare emfatică: *Et longum est iter et non tutum et non uideo, quid prodesse possis, si ueneris* (Cic., *Fam.*, 14, 12); *Veneti et naues habent plurimas et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos antecedunt* (Caes., *B.G.*, 3, 8, 1)[4].

1.2.1.3. Adaosul pozitiv cel mai puternic îl semnifică *atque* şi dubletul său (preferat înainte de consoană) *ac*. Ele înseamnă „şi în plus, şi mai ales", introducând un element (adesea ultim) decisiv: *huius urbis atque imperii* (Cic., *Flanc.*, 1); *Punica religione seruata fides ab Hannibale est atque in uincula omnes coniecti* („şi ca atare"). *Ac* şi *atque* aduc deci în mod firesc o supralicitare posibilă: *sine tuo quaestu ac maximo quaestu* (Cic., *Verr.*, 3, 52); *in unum atque angustum locum tela iaciebantur* (Caes., *B.C.*, 1, 50, 2). În fruntea frazei, *atque (ac)* poartă o valoare emfatică: *Sed uideon' ego Pamphilippum...? – Atque is est!* (Plt., *Stich.*, 582 – „Chiar şi el este el!").

1.2.1.4. **Negaţia copulativă** o furnizează *nec* (<*ne-ce*) şi *neque*. Atunci când apar o singură dată, înaintea celui de al doilea membru al unei perechi înseriate, le vom traduce, fireşte, prin „şi nu" (iar nu automat prin „nici"): *Fluctuat nec mergitur* (deviza medievală a Luteţiei); *Opinionibus uulgi rapimur in errorem nec uera cernimus* (Cic., *Leg.*, 2, 43); *id, quod utile uidebatur neque erat* (Cic., *Off.*, 3, 41). Dar repetate, ele echivalează cu rom., nici ... nici": *neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati* (Cic., *Lael.*, 40).

1.2.1.4.1. Mai explicit şi tot mai des utilizat este însă *et non: patior ... et non moleste fero* (Cic., *Verr.*, 1, 2), mai ales că *non*, afectând cuvântul imediat următor, permite litote expresive: *ueterem et non ignobilem dicendi magistrum* (Cic., *Brut.*, 315).

1.2.1.4.2. Prin tocire semantică, tot aici se raliază şi mai vechile conjuncţii *neue* şi *neu*, alunecate în domeniul copulativ din cel disjunctiv[6], în special în propoziţii hortative şi prohibitive libere (deci urmate de conjunctiv sau de

imperativ), fie în recomandările legale de tip arhaic, fie în limbajul poetic: *Mulier ad eam rem diuinam ne adsit, neue uideat* (Cato, *Agr.*, 83); *neue ...maneas circumlitus auro* (Ou., *Met.*, 11, 136).

1.2.1.5. Adverbele cumulative legate de aria copulativă sunt *quoque* (slab şi aton, pe locul al doilea: *Tu quoque, Brute, ...*) şi *etiam* (fie tonic şi emfatic, pe primul loc: *Etiam consulis?* „Mai dai şi sfaturi?", fie slab şi aton, pe locul al doilea: Tu etiam uide ... „Tu mai şi vezi ...").

1.2.2. Coordonarea disjunctivă, simetric opusă celei copulative, însuşirile elemente care contrastează între ele, de la simpla alegere, până la excluderea categorică, cel mai adesea în perechi, dar, mai rar, şi în serii deschise mai ample.

1.2.2.1. Disjuncţia cea mai simplă o exprimă encliticul arhaic *-ue* (<IE*-*we*): *plus minusue* (Cic., *Flancc.*, 12); *bis terue litteras accepi* (Cic., *Fam.*, 2, 1, 1); *quod dixerim dicturusue sis* (Cic., *De or.*, 2, 306). Repetarea lui emfatică, este tipică limbajului poetic şi destul de rară: *si quis ... casusue deusue* (Verg., *Aen.*, 9, 211).

1.2.2.2. *Siue*, cu varianta sa vorbită *seu*, corespunde rom. „sau", exprimând – singur sau repetat – în special alternativele libere la nivelul aceleiaşi propoziţii: *tibi uita seu mors in mundo est* (Enn., *Ann.*, 468 V); *epistulae uerae siue falsae* (Suet., *Vesp.*, 6, 4); *uocabulum siue appellationem* (Quintil., 1, 4, 20). Pentru *siue* şi *seu* la nivelul frazei v. discuţia de sub 4.5.5 şi 4.8.4.

1.2.2.3. Mult mai puternic, *aut* semnifică, atât în propoziţie, cât şi în frază, alternativa categorică, adesea exclusivă, putând fi tradus prin rom., „ori"[7]; *Aut Caesar, aut nihil; Hic uincendum aut moriendum est* (Liu., 21, 43, 5). *Aut* poate fi întărit de diverse adverbe (*etiam, certe, uero, contra* etc.), dintre care *potius* aduce o rectificare explicită: *Errauit, aut potius insaniuit?* (Cic., *Verr.*, 3, 113).

1.2.2.4. *Vel* (radicalul pe gradul e al verbului *uolo*)[8] echivalează, în mare, cu rom. „fie", arătând, cel mai adesea repetat, opţiunea liberă sau îndoiala: *uel ui, uel clam, uel precario fac tradas* (Ter., *Eun.*, 319); *pace uel Quirini, uel Romuli dixerim* (Cic., *Off.*, 3, 41); *oraculi sortem uel elusit, uel impleuit* (Curt., 3, 1, 18).

Lângă un adjectiv (la orice grad de comparaţie) *uel* înseamnă „chiar şi", fapt firesc pentru nuanţa lui ipotetică: *uel mediocris orator* (Cic., *Brut.*, 193); *huius domus est uel optima Messanae* (Cic., *Ver.*, 4, 3); de aici el poate apărea şi pe lângă alte nume, substantive sau chiar numerale: *sed tamen uel regnum malo, quam liberum populum* (Cic., *Rep.*, 3, 46); *uel sex menses opperibor* (Pl., *Pseud.*, 324), *de unde uel decem (sc. ducas), dum de tuo* (Pl., *Stich.*, 427).

1.2.2.5. O dată cu alunecarea lui *neue (neu)* către domeniul copulativ (sau spre subordonarea cu conjunctivul), negaţia disjuncţiei se face prin simpla întrebuinţare a lui *non* (eventual *nemo, nihil, nullus* etc.): *aut nulla, sunt, aut internosci a falsis non possunt* (Cic., *Acad.*, 2, 22).

1.2.3. Coordonarea adversativă rupe firul expunerii, aducând un contrast cu cuvântul, cu propoziţia, cu fraza anterioară, sau chiar cu întregul paragraf premergător, pe diferite trepte de tărie a opoziţiei faţă de ceea ce precedă:

1.2.3.1. Adversaţia cea mai slabă o oferă, plasate pe locul al doilea în frază, *autem*[9] şi *uero*[10], echivalabile fiind cu rom. „însă, iară": *si et illa uolt, et ille autem cupit* (Pl., *Miles*, 1149); *suscipienda quidem bella sunt...; parta autem uictoria...* (Cic., *Off.*, 1, 35); *Era in crimen ueniet, ego uero in magnum malum* (Ter., *Hec.*, 335).

1.2.3.2. Opoziţia normală, în fruntea frazei, în poziţie tonică, o ilustrează *sed*[11] şi *uerum*[12], fiind preferate după o dezvoltare anterioară negativă, cu care contrastează clar: *animi non contentio, sed relaxatio* (Cic., *De or.*, 2, 22); *Non ego erus tibi, sed seruos sum* (Pl., *Capt.*, 241); *Non quid nobis utile, uerum quid oratori necessarium sit, quaerimus* (Cic., *De or.*, 1, 254).

Începând mai ales cu Sallustius, în locul lui *sed* (ieşit treptat din limba de fiece zi, apare adesea *ceterum* („de altfel"): *dediti corporis gaudiis ... aetatem agunt, ceterum ingenium torpescere sinunt* (Sall., *Iug.*, 2, 4).

1.2.3.3. Opoziţia puternică o arată în special *at* („dar")[13], mereu plasat în fruntea frazei şi adesea întărit prin alte conjuncţii sau adverbe (*uero, contra, enim, saltem, tamen* etc.): *Nescio –At ego scio* (Ter., *Hec.*, 850); *At ego amo hanc – At ego esse et bibere* (Pl., *Poen.*, 313–314) – după cum se vede, în replici rapide, de tip vorbit.

Dubletul său arhaic *ast* (de origine neclară) este folosit în special în poezie, sau în limbajul oficial înalt: *Ast ego, quae diuom incedo regina,...* (verg., *Aen.*, 1, 46).

1.2.3.4. Opoziţia emfatică o pot sublinia *atqui, immo, quin* („ba" sau „ba chiar"): *Atqui licet esse beatis!* (Hor., *Sat.*, 1, 1, 19); *Quin tu hoc audi!* (Ter., *Andr.*, 346); *Immo* poate fi întărit adesea prin *etiam* sau *uero*: *Viuit? Immo uero etiam in senatum uenit...* (Cic., *Cat.*, 1, 2).

1.2.3.5. Cu o nuanţă aparte, adversaţia slabă, corelată cu o concesie, este semnalată în regentă prin *tamen* („totuşi"), plasat îndeobşte pe locul al doilea în propoziţie: *Nummus in Croesi diuitiis obscuratur, pars est tamen diuitiarum* (Cic., *Fin.*, 4, 31); *accusatus capitis absoluitur, multatur tamen pecunia* (Nep., *Paus.*, 2, 6).

Mai târziu şi treptat, rolul acesta a putut fi preluat, cu mai multă emfază, de *nihilominus* („nu mai puţin"): *His rebus comparatis, nihilominus Catilina in proxumum annum consulatum petebat* (Sall., *Cat.*, 26, 1).

1.3. O seamă de elemente de legătură sunt întrebuinţate numai pentru tipuri de coordonare utilizate doar la nivelul frazelor: de fapt, este vorba despre o legare a propoziţiilor libere deschise prin aceste elemente (conjuncţii şi relativul de legătură) fie direct şi numai de ultimul enunţ anterior, fie de ansamblul perioadei sau al paragrafului precedent[14].

1.3.0. Numită uneori, mai puţin fericit[15], şi coordonare „cauzală", **coordonarea explicativă** furnizează o lămurire suplimentară faţă de aserţiunile precedente, dar fără ca explicaţia dată să fie subordonată nemijlocit acestora. Conjuncţiile curente ale acestui domeniu sunt *nam, enim, etenim* şi *namque*, de tradus prin „căci", şi, mai *emfatice, quippe, nempe, scilicet, uidelicet*, de tradus prin „(şi) anume". Sărăcia relativă a echivalentelor româneşti presupune o familiarizare răbdătoare, prin texte, cu nuanţele conjuncţiilor latine, pe care vom încerca să le descriem mai jos:

1.3.1. Explicaţia normală, dar forte, o oferă *nam*[16], plasat în mod obişnuit pe locul întâi în noua frază, explicativă: *Hic pagus appellabatur Tigurinus; nam omnis ciuitas Heluetia in IV pagos diuisa est* (Caes., *B. G.*, I, 12, 4). Când explicaţia implică o tranziţie (mai ales de tip opozitiv, „da/nu"), ea poate concura cu adversaţia de unde frecvente confuzii în limba vorbită şi în latina târzie: *scripsit ut ... semen boletorum mitteretur; nam mulam quidem nullam habet* (Petron., 38, 4).

1.3.1.2. *Namque* era la origine o variantă a lui *nam* (+ – *que*, ca şi *atque* faţă de *ac*), folosită înainte de vocală: Pl., *Merc.*, 508 *namque edepol, equidem, mi senex,...* Dar, mai ales din proza clasică, el începe să-i fie preferat lui *nam*, poate datorită corpului său fonetic mai substanţial.

1.3.1.3. *Enim* oferă în schimb[17], plasat îndeobşte pe locul al doilea în frază, o explicaţie atenuată: *Duo sunt enim diuinandi genera* (Cic., *De diu.*, 1, 11)[18].

1.3.1.4. Cel mai puternic între explicativele curente este *etenim*, aşezat pe primul loc, tonic, pentru a introduce o justificare răspicată: *Etenim dicere bene nemo potest, nisi qui prudenter intellegit* (Cic., *Brut.*, 23).

1.3.1.5. Dar motivările cele mai răspicate le aduc unele elemente de legătură cu o puternică tentă emoţională, sau cu o clară intenţie didactică:

–*quippe* „şi anume, tocmai": *Sol Democrito magnus uidetur: quippe homini erudito in geometriaque perfecto* (Cic., *Fin.*, 1, 20)[19].

–*nempe* „tocmai că": *Quos ego orno? Nempe eos, qui ipsi sunt ornamenta reipublicae* (Cic., *Mil.*, 33)[20].

– *scilicet* şi *uidelicet*, expresii de limbă vorbită (*allegro*), bazate pe **temele** verbelor *sci-re* şi *uide-re*, introduc precizări (uneori ironice) de natură incidentă: *iracundiam, uidelicet dissidentem a ratione* (Cic., *Rep.*, 1, 60).

1.3.1.6. Limba vorbită tinde cu timpul să integreze aici şi alte forme, precum *quare* (fost interogativ): „de ce"> „căci" (fr. *car*), sau chiar, cu anumită neglijenţă, pe *quoniam* (în mod normal subordonator)[21].

1.3.2. Coordonarea concluzivă poate fi mai uşor transpusă în româneşte, unde dispunem de conjuncţii aproape simetrice corespunzătoare celor mai importante din limba latină: *ergo* „deci", *igitur* „aşadar", *itaque* „prin urmare", *proinde* „ca atare", *quamobrem, quapropter, quocirca* „de aceea".

1.3.2.1. *Ergo*, conjuncţie a raţionamentului curent[22], sprijinită înlănţuire logică a argumentării, punctele ei uşurând uneori revenirea la firul major al gândului iniţial: *Ergo arbores seret diligens agricola... uir magnus leges non seret?* (Cic., *Tusc.*, 1, 31).

1.3.2.2. *Igitur*, la origine probabil plasat mai degrabă pe locul al doilea (ca la Cicero şi Quintilian)[23]: *Haec igitur et alia innumerabilia cum cernimus...* (Cic., *Tusc.*, 1, 70, după o lungă dezvoltare anterioară).

1.3.2.3. Caesar şi Nepos îl preferă însă pe *itaque*, clar, plasat pe locul întâi (abia de la Titus Liuius mai constant şi pe locul al doilea, ca *igitur*): *Aristides aequalis fere fuit Themistocli. Itaque cum eo de principatu contendit* (Nep., *Arist.*, 1, 1).

1.3.2.4. Mai rare, sunt folosite cu aceeaşi funcţie, în limba populară, *eo, ideo, idcirco* şi, mai colorat, *denique* „în fine".

1.3.3. Tot o trăsătură a limbii vorbite este reutilizarea puternic afectivă, ca o supralicitare forte a lui *tamen* (slab şi aton), a unui tip de **coordonare concesivă,** mai puţin pomenit în gramatici, marcat prin *etsi* şi *quamquam*, mai rar *tametsi*: *Quamquam, quid loquor?* (Cic., *Cat.*, 1, 22); *Etsi, quae fuit illa temeritas?* (Cic., *Att.*, 9, 10, 2); *Tametsi, iamdudum ego erro* (Cic., *Verr.*, 4, 35)[24].

1.3.4. Un caz particular, preferat tot în introducerea unor exclamative sau interogative retorice libere, este reutilizarea lui *quasi*, la obârşie un comparativ condiţional, la nivelul coordonării: *Quasi tu nescias!* (Pl. *Cas.*, 333); *Quasi uero rei frumentariae praefuissem!* (Cic., *Dem.*, 14).

1.4. În sfârşit, situaţia cea mai deosebită din cadrul coordonării cu paragraful anterior al textului dat este cea a **relativului de legătură**, altfel spus a lui *qui, quae, quod* plasat în fruntea unei fraze (a principalei acesteia, dar adesea şi ca prim element al unei subordonate fie nominale fie verbale), despre care gramaticile spun că „se traduce prin pronumele demonstrativ", fără vreo lămurire propriu-zisă[25].

1.4.1. Pronumele relativ, folosit în fruntea frazei, o leagă pe aceasta, în ansamblul ei, mult mai strâns de cea precedentă, decât ar fi putut să o facă oricare pronume demonstrativ anaforic (*is, iste, ille*): întrebuinţarea demonstrativelor dă expunerii, replicii, argumentării o desfăşurare *staccato*, pe când relativul de legătură îi conferă o curgere *legato*:

Perutiles Xenophontis libri sunt: quos legite, quaeso, studiose! (Cic., *Cato M.*, 59), faţă de

Quare quis ex populo, cum Q. Scaeuolam ... dicentem audiret ... quicquam politius ... exspectaret ...? Cum is hoc probare uellet ... (Cic., *Brut.*, 194–195).

1.4.2. Dar pronumele relativ poate servi şi pentru deschiderea unui nou paragraf, a unui nou curs al expunerii, văzut însă ca o continuare nemijlocită a celor spuse mai înainte. De aceea, el poate deschide şi o propoziţie subordonată a noii fraze, ca adesea la Caesar:

Qua re facta, Caesar ... (*B.G.*, 5, 7, 1), faţă de *Hoc facto proelio, Caesar* ... (*ibid.*, 4, 13, 1), cu exemple nenumărate.

1.4.3. Un caz particular al acestei „chemări" la iniţială a relativului; pentru a crea impresia unei înlănţuiri curgătoare, este acela al proiectării lui chiar înaintea conjuncţiei obişnuite (*cum, si ut* etc.): *Quae ubi conuenit...* (Caes., *B.G.* 3, 14, 2); *Quod postquam barbari fieri animaduerterunt* ... (*ibid.*, 3, 15, 2).

1.4.4. O situaţie şi mai specială, dar destul de frecventă, este aceea a „blocării" unui asemenea *quod*, cu valoare generalizatoare, înaintea unei conjuncţii majore (ca *si, ut/ne, ubi* etc.), acesta primind o nuanţă de natură adversativă, chiar şi înaintea unui alt relativ: *Tyranni coluntur ... ad tempus; quod si forte ceciderint...* (Cic., *Lael.*, 53)[26]; *Quod qui ab illo abducit exercitum* ... (Cic., *Phil.* 10, 9).

NOTE

[1] Celebra vorbă a lui Caesar, spusă, se pare, după victoria asupra lui Pharnaces (47 a. Chr.), ne-a fost păstrată de Suetoniu *Diu. Iul.* 37, 4, iar autenticitatea ei ne-o atestă atât concizia, cât şi forma ei aliterativă.

[2] Cu vădită intenţie de gradulaţie stilistică (*climax*).

[3] Aceasta pare a fi o inovaţie a lui Tacit: *...meque ipsum satias cepisset aliorumque taedium exspectarem* (*Ann.*, 16, 16, 1). De altfel, mereu întrebuinţarea insistentă a lui *-que ...-que* (moştenită) este simţită ca arhaică şi poetică, uneori *metri causa*.

[4] Asupra lui *et* extins – în mod secundar şi destul de rar – în funcţii subordonatoare (comparative şi temporale), v. 4.6. şi 4.8.

[5] Pentru *ac* şi *atque* în domeniul subordonării v. 4.6. şi 4.8.

[6] Asupra lui *-ue* v. 1.2.2.1.

[7] *Aut* este direct înrudit cu gr. αὖ, αὖτε, αὖθις, „iarăşi"; cf. şi *autem*, sub 1.2.3.1.

[8] Foarte probabil, *uel* este imperativul prezent al pers. II sg., altfel spus forma radicală a radicalului verbului atematic *uel-le* (Kühner-Stegmann. II, 2, 1914²; 107; Szantyr, 1965, 500).

[9] Acesta este format din *aut* + *em* (Ernout-Thomas, 19643, 61; Szantyr, 1965, 489); el este preferat în dialoguri (şi genurile literare dialogate: filosofie, genul didactic, replici epistolare etc.), dar mai rar în textele cu expuneri susţinute (istorice, oratorice) şi în poezie.

[10] *Vero* mai însemna încă, Plaut, „într-adevăr", dar încă din generaţia lui Terenţiu, în efortul de purificare preclasic, el devine în mod constant un simplu adversativ slab şi comod (corespunzând adesea lui ἦ grecesc), chiar mai atenuant, semantic şi topic, decât ruda sa bună *uerum* (v. 1.2.3.2.).

[11] *Sed* este o reîntrebuinţare gramaticală (ca, de altfel, şi prepoziţia privativă arhaică *se(d)*) din radicalul reflexivului IE **swe-* (devenit şi el lat. *se(d)*).

[12] Cf. n. 10.

[13] Probabil o veche particulă opozitivă IE **anti*.

[14] Cf. 1.3.3.–1.4.4.

[15] Socotim că ar fi mai bine ca, în măsura posibilului, să se păstreze o terminologie diferenţiată între domeniul coordonării şi cel al subordonării, pentru a separa mai bine (şi sub raport didactic) cele două paliere diferite ale analizei sintactice, chiar dacă tendinţa limbii vorbite este de a crea mereu întrepătrunderi între ele.

[16] *Nam* este o fostă particulă afirmativă slabă (de tip, am zice, „(m)da", de la o temă pronominală IE, pierdută în latină, **no-*, *na-* (Ac. sg. fem. **nam*, scurtat fonetic): cf. *tam* de la *to-*, *ta-*, *quam* de la **k*ʷ*o-*, *k*ʷ*a-* etc. (Szantyr, 1965, 504–505).

[17] *E-nim* este un derivat al lui *nam*, cu închiderea fonetică aşteptată după un prim element *e-* (particulă asertivă), crearea lui părând a fi de dată italică comună (cf. paralelele la Szantyr, 1965, 507). Latina arhaică îl utilizează şi pe primul loc în frază, dar proza şi poezia clasică îl distribuie de preferinţă în poziţie secundă, slabă.

[18] Mai importantă este aici constatarea *duo sunt*, decât tipul corelării, *enim* explicativ, lăsat în subsidiar.

[19] *Quippe* specifică adesea o subordonată relativă (*quippe qui ex te audiui*, Pl., *Am.*, 745), sau un *cum*, fie temporal fie cauzal (*quippe cum ciues eius eodem uterentur instituto*, Nep., *Praef.*, 4).

[20] Celebrul început *ex abrupto* din Horaţiu (*Nempe incomposito dixi pede currere uersus / Lucili* (*Sat.*, 1, 10, 1), presupune anume continuarea, vioaie, a unei discuţii deja începute asupra însuşirilor şi defectelor lui Lucilius.

[21] În legătură cu acest proces v. Väänänen, 1981³, 160.

[22] *Ergo* provine, pe cât se pare, din **e rogo* „de dincolo" (cf. *e regione* „(de) vis-à-vis" (Szantyr, 1965, 511).

[23] *Igitur* s-a răspândit pornind probabil de la o expresie gata făcută de tipul *quid agitur*, cu închiderea vocalică tipică perioadei preliterare (Szantyr, 1965, 512): *Quid igitur censes?* (Sall., *Iug.*, 31, 18).

[24] Ar fi utilă, sub raport grafic, marcarea clară a acestui tip de coordonare concesivă secundară şi emfatică printr-o virgulă pusă după conjuncţie, spre a-i evidenţia rolul sintactic şi stilistic aparte.

[25] Cf. de ex. Antoine, 1883, 140–141. Regula de şcoală a lui „*qui, quae, quod* în fruntea frazei" va fi deci „relativul folosit după orice semn major de punctuaţie (punct, două puncte, punct şi virgulă, semn al întrebării sau al exclamaţiei)", aceasta fiind, în subsidiar, şi o problemă de care trebuie să ţină seama orice editor de texte latine.

[26] *Quod si* este de tradus comod şi constant în româneşte prin „Iar dacă...".

2. SUBORDONAREA IN FRAZĂ

2.0. Latina literară a dezvoltat, nuanţat şi exploatat, adesea după modelul elinei literare, posibilităţile sintactice primare oferite de limba populară, alcătuind treptat un bogat şi coerent sistem al subordonării în frază. Chiar dacă acesta nu este atât de multiform şi de exuberant ca acela al sanscritei clasice, sau la fel de suplu şi de variat ca acela al elinei clasice, el a devenit tot mai precis şi mai elegant, pe măsura înfloririi succesive a diferitelor genuri ale prozei clasice (oratorice, filosofice, istorice) şi ale poeziei clasice (epice, dramatice, didactice, literare), în special în perioada preclasică şi clasică a latinei (sec. II a. Chr. – sec. I p. Chr.).

2.0.1. Lucrarea de faţă este închinată sistemului latinei clasice, reflectat de proza sfârşitului republicii şi de poezia augustină, chiar dacă se vor face repetate referiri şi incursiuni în antecedentele lor preclasice şi în dezvoltările lor ulterioare, din epoca „de argint" şi din perioada postclasică. Rolul descrierii exhaustive a evoluţiei sintaxei latine revine însă unei lucrări aparte, dedicată sintaxei **istorice** a latinei. De asemenea, se va cuveni să atragem uneori atenţia în mod expres asupra unor variante sociolingvistice şi stilistice aparte, tipice limbajului familiar şi limbii latine vorbite în popor, precum şi diverselor limbaje speciale sau tehnice, fără însă a putea coborî aici până la nivelul licenţelor şi preferinţelor stilistice ale unuia sau altuia dintre prozatorii şi poeţii latini.

2.0.2. Aşadar, ţelul nostru îl alcătuieşte **norma** latinei literare (*Latinitas*), cu preţul relevării doar în trecere a arhaismelor şi a inovaţiilor lingvistice secundare (în speţă, mai cu seamă, a vulgarismelor). Fireşte, pornind de la o atare descriere cu intenţie declarat didactică, se poate înainta fie către studiul stilului propriu unui autor sau unei opere literare date, fie către dobândirea unei imagini de ansamblu asupra procesului de alcătuire a unui nivel stilistic al limbii (latina poeziei epice, latina genului epistolar etc.).

2.1. Interesul nostru nu va purta deci nici asupra mulţimii exemplelor posibile[1], nici asupra multiplelor zone şi cazuri particulare[2], ci, îndeosebi, asupra structurii, a „arhitecturii" sistemului subordonării latine, încercând să aflăm şi explicaţiile rezonabile şi necesare asupra alcătuirii acestuia, atunci când acest lucru pare cu putinţă.

2.2. Registrele subordonării în fraza latină ţin de valenţele directe şi de tipurile majore de subordonare:

2.2.1. Dacă subordonatele depind de predicatul regentei lor (fie acesta un predicat verbal, un predicat nominal sau chiar un predicat-nume)[3], ele pot fi, în primul rând, de tip **completiv**:

2.2.1.1. Fie **completive propriu-zise,** după verbe tranzitive care nu au deja un complement de obiect sau o completivă prioritară: *Dico te uenire; Dico tibi ut uenias; Addo quod uenisti; Rogo quid facias,* dar nu şi *Laudat eum quod uenit,* unde, după complementul de obiect *eum,* subordonata *quod uenit* joacă rolul unei lămuriri suplimentare (circumstanţiale de cauză).

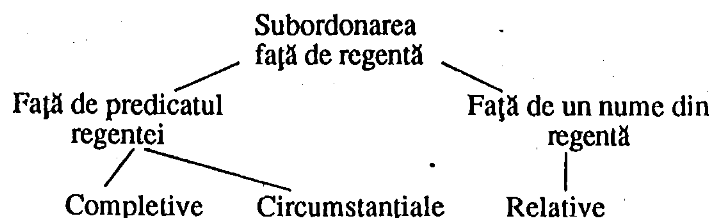
2.2.1.2. Fie, mai rar, cu rol de **subiective,** alături de verbe şi de expresii impersonale, pe lângă care completiva (formal identică faţă de cea propriu-zisă) joacă rolul de subiect: *Bene este te discere; Bene est ut discas; Bene est quod discis; Ignoratur quid dixerint.*

2.2.1.3. Fie, cel mai rar, cu rolul unor **predicative,** alături de verbe auxiliare, pe lângă care completiva joacă rolul normal al unui nume predicativ: *Vt taceas, est ut consentias,* unde *ut taceas* este subiectivă, iar *ut consentias* predicativă.

2.2.2. Dar subordonatele pot juca şi rolul unor lămuriri suplimentare, **circumstanţiale**[4], de diverse tipuri, pe care le vom urmări mai jos în detaliu, acestea venind fie după predicate intranzitive, fie după predicate tranzitive, dar care au deja un complement de obiect sau o completivă prioritară (cf. 2.2.1.1.): *Dico tibi ut uenias, ut me uideas; Gaudeo te uenire, quod mihi iucundus es; Cicerone consule, Catilina res nouas molitus est.*

2.2.3. Dacă însă subordonata sau subordonatele nu depind de predicat, ci de un nume din regenta lor (cu rol de subiect, de complement, sau de atribut în aceasta), ele sunt **relative**[5], cu diverse nuanţe posibile, în funcţie de modul predicatului lor şi de plasarea lor topică.

2.2.4. Deci schema de principiu a tipurilor majore de subordonate este, în latină ca şi în alte limbi din grupul indo-european (mai jos prescurtat IE), următoarea:

2.3. În al doilea rând, se cuvine să arătăm răspicat că întregul sistem al subordonării latine cuprinde două coloane paralele, cea a subordonatelor având drept predicat un nume şi cea a subordonatelor cu predicat un verb, în continuă concurenţă mutuală:

Subordonate	Predicat nume	Predicat verb
Completive	Infinitivale	3 tipuri
Circumstanţiale	Ablativul absolut	7 tipuri
Relative	Participiale relative	2 x 2 tipuri

Fără a intra aici în detalii, care fac obiectul tuturor capitolelor următoare, se cade să subliniem că, din punctul de vedere al limbii latine, ele sunt la fel de normale amândouă: deci nu are nici o raţiune ştiinţifică denumirea subordonatelor cu predicat un nume drept **„construcţii** care înlocuiesc" un alt tip de subordonate (cu predicat verbal). Pe lângă faptul că noţiunea de „construcţie" este o formă de ocolire a unei definiţii coerente, subordonatele având drept predicat un nume verbal (infinitiv sau participiu) sunt propoziţii cu statut deplin, care-şi găsesc locul firesc, atât sub raport ştiinţific cât şi sub raport didactic, într-o descriere simplă şi canonică a sintaxei frazei latine.

2.4. Înainte de a proceda la analiza amănunţită a formelor subordonării în frază cuprinse în cele trei tipuri majore precizate mai sus (completiv, circumstanţial, relativ), poate fi utilă o regândire a câtorva noţiuni fundamentale: cele de „propoziţie principală", de „propoziţie secundară", de „propoziţie subordonată" şi de „propoziţie regentă", curente în şcoală, dar uneori nu îndestul de limpede asimilate.

2.4.1. Propoziţia principală este propoziţia liberă, fie coordonată cu o altă propoziţie liberă, fie izolată, dar, în tot cazul, nedepinzând de nici o altă propoziţie din fraza sau din paragraful dat. În schimb, în momentul în care o definim nu ca pe o simplă propoziţie liberă (enunţiativă, exclamativă, interogativă), ci ca pe o propoziţie „principală", ea este văzută ca dominanta întregului sistem de propoziţii subordonate (sau „secundare", v. mai jos) din fraza dată.

2.4.2. Propoziţia secundară (cum i se spunea în manualele mai vechi) sau **subordonată** (cum i se spune astăzi în mod curent) este propoziţia care depinde de o altă propoziţie din fraza dată (fie aceasta o propoziţie principală sau una subordonată). Deci subordonatele se etajează pe ranguri succesive: cele care depind direct de principală sunt subordonate de rangul I, cele care depind de subordonatele de rangul I sunt subordonate de rangul II etc.[6].

2.4.3. Propoziţia regentă este o propoziţie supraordonată unei propoziţii subordonate date (sau, eventual, mai multor subordonate de acelaşi rang). Aşadar, între noţiunea de „propoziţie subordonată" şi cea de „propoziţie regentă" există o corelaţie nemijlocită de sub- şi respectiv supraordonare. Aşadar, nu trebuie cu nici un preţ continuată greşeala curentă de a confunda „propoziţia regentă" cu „propoziţia principală". Nu toate principalele trebuie să fie regente ale vreunei subordonate (ele putând rămâne simple propoziţii libere, fără sistem propriu de subordonare), iar cele mai multe propoziţii regente **nu** sunt principale, ci sunt la rândul lor subordonate ale altor regente, în special în cadrul complexului sistem hipotactic al latinei literare.

NOTE

[1] Pentru o bogată colecţie de exemple, bine selecţionate, şi cu necesarele trimiteri exacte, v. Kühner–Stegmann, II, 2, 1914[2].

[2] Cel mai complex manual de referinţă rămâne, deocamdată, cel publicat de J. B. Hofmann – A. Szantyr, 1965.

[3] V. mai sus 0.3.2.

[4] Lat. *circumstantiae* traduce gr. περιστάσεις „împrejurări", ca termen tehnic gramatical „circumstanţe'.

[5] În gramatica românească este adesea preferat termenul de „propoziţie atributivă". Preferându-l pe cel de „subordonată relativă", nu avem nimic împotriva preluării obiceiului româniştilor, cu condiţia evitării tautologiei „propoziţie relativă atributivă" (cf. 5.0.).

[6] Acesta este şi motivul evitării noţiunii de „secundar", subordonatele putând fi, *stricto sensu*, şi secundare, şi terţiare etc.

3. SUBORDONATELE COMPLETIVE

3.0. Subordonatele completive sunt subordonatele care vin să complinească în mod necesar[1] predicatele regentelor de care depind: în ordinea crescătoare a frecvenţei lor, ele pot ocupa o funcţie predicativă, una subiectivă, şi, cel mai des, una completivă propriu-zisă (cf. 2.2.1.). În această din urmă postură, ele pot comuta cu un complement în Ac. de obiect, simetric opus subiectului regentei: *Puer uidet patrem / Puer uidet patrem uenisse; Puer rogat patrem / Puer rogat ut pater ueniat.*

3.0.1. Ca şi celelalte subordonate, completivele pot fi nominale (având drept predicat un nume), în speţă variantele infinitivalei (3.1.), sau verbale (cu predicat verb): conjunctivala (3.2.), completiva cu *quod/quia* (3.3.) şi interogativa indirectă (3.4.).

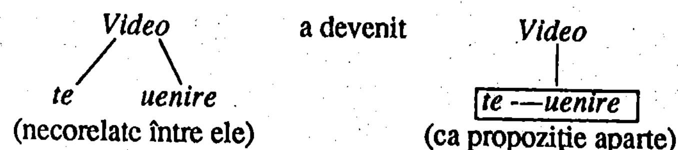
3.0.2. Propoziţiile libere pot fi trecute în regim de completive după cum urmează:

Propoziţiile enunţiative şi exclamative libere	Completive infinitivale (rom. compl. cu „că") *Venisti / Video te uenisse*	Completive conjunctivale (rom. compl. cu „să") *Veni* sau *Venias / Rogo (ut) uenias*
Propoziţiile interogative libere (directe)	Completive interogative indirecte (rom. cu acelaşi statut) *Quis uenit? / Nescio quis ueniat* (sau *uenerit*)	

Acesta este randamentul obişnuit al repartiţiei completivelor în latina clasică. Asupra rolului şi locului oarecum aparte al completivei cu *quod (quia)* vom reveni în detaliu sub 3.3.

3.1.Completivele infinitivale.

3.1.1. De origine IE improbabilă[2], completivele infinitivale au apărut prin trecerea în regim de propoziție aparte, prin corelarea lor reciprocă secundară, a două foste compliniri separate ale predicatului regent: a unui Ac. (de obiect) al persoanei și a unui infinitiv epexegetic. Astfel, *video te uenire* valora la origine„Te văd (pe tine) a veni (= venind)", devenind abia cu timpul „Te văd că vii", printr-o redistribuire de valențe sintactice[3]:

3.1.1.1. Coeziunea ca propoziție aparte a lui *te uenire* o demonstrează posibilitatea întrebuințării sale ca o propoziție liberă exclamativă: *Mene incepto desistere uictam!?* Verg., *Aen.*, 1, 37).

3.1.1.2. Aceasta fiind deci explicația istorică simplă a apariției completivelor nominale cu infinitivul (simetrică și în greaca veche), se cuvine să încetăm să le definim drept „construcții", sacă nu chiar drept „ciudățenii" ale limbilor clasice. În latina clasică, randamentul lor pare a fi crescut sub influența literară a elinei literare. Mai mult chiar, pe măsură ce concurența completivei cu *quod (quia)* se face tot mai simțită în limba vorbită, autorii epocii de argint și ai perioadei postclasice favorizează și mai vădit completivele infinitivale, ca pe o frumusețe aparte a stilului livresc.

3.1.2. Structura obișnuită a completivelor infinitivale este deci următoarea:
(Pred. regent) + Conjuncție ø + Subiect în Ac. + Predicat la infinitiv.

3.1.2.1. Lipsa elementului de legătură (a conjuncției) ne dăm seama că reprezintă o urmare firească a obârșiei acesteia, care provine dintr-o agregare secundară de elemente (primar subordonate, fiecare în parte, predicatului regent).

3.1.2.2. Subiectul în acuzativ atrage după sine apariția în același caz a tuturor determinanților săi normali (atribut adjectival, apoziție, nume predicativ, nume predicativ emfatic[4]). Asupra apariției subiectului în nominativ sau a atracției în dativ, v. 3.1.4.-5.

3.1.2.3. Asupra întrebuințării diferitelor trepte ale infinitivului, cu valoare relațional-temporală, v. 3.1.6.

3.1.3. Completivele infinitivale apar în latină după anumite tipuri semantice de verbe, a căror examinare va avea darul de a ne oferi cheia înțelegerii mai clare a statutului acestora:

3.1.3.1. *Verba dicendi.* Verbele care semnifică o „formulare", fie ea explicită sau implicită, către alții sau către sine, în cuvinte vorbite sau scrise, apoi o veste, un gând, luarea de știință și cunoaștere etc., pot primi după ele o infinitivală cu subiectul în acuzativ. În această categorie intră verbe ca *dico, aio, nego, affirmo, fateor, scribo, trado, nuntio, narro; puto, existimo, opinor, credo, iudico, censeo, sau chiar duco (în sensul de „socotesc"); scio, nescio, ignoro, disco, doceo; memini, obliuiscor; spero, despero, exspecto, polliceor; iuro, arguo, criminor, accuso, incuso, insimulo* etc.:

Orpheum poetam docet Aristoteles nunquam fuisse (Cic., *Nat., Deor.*, 1, 107).

Deiotarus tuum hostem esse duxit suum (Cic., *Deiot.*, 14).

Prin analogie cu verbul de care este strâns legat (semantic și formal), câte un substantiv verbal poate primi și el o completivă infinitivală:

Illa opinio, Crassum non doctissimum, Antonium plane indoctum fuisse (Cic., *De or.*, 2, 7).

3.1.3.2. *Verba sentiendi.* O categorie la fel de importantă, prin frecvența verbelor sale, dar mai restrânsă numeric, este cea care cuprinde „verbele senzoriale", referitoare la simț(uri): *sentio, uideo, audio, tueor, somnio, animaduerto* ș.c.l.:

Lapidum conflictu... elici ignem uidemus (Cic., *Nat. Deor.*, 2, 25).

Qui se commouerit, sentiet in hac urba esse consules uigilantes, esse egregios magistratus (Cic., *Cat.*, 2, 27).

3.1.3.3. *Verba affectuum.* Pe un plan superior al abstractizării reacției omenești, a atitudinii „față de altul", se află verbele care definesc **stări afective,** deci pot primi și ele completive cu acuzativul: *gaudeo, laetor, delector, maereo, lugeo, angor (animi), crucior, ardeo (dolore), miseror, tremesco* etc.:

Nihil magis me sollicitabat, quam non me... ridere tecum (Cic., *Fam.*, 2, 12, 1).

Minime miramur te tuis operibus laetari (Cic., *Fam.*, 1, 1, 7).

3.1.3.4. *Verba uoluntatis.* Vorbitorul românei este șocat de includerea în această categorie a unor verbe ca *uolo, nolo, malo,* ca regente ale unei infinitivale. Acest fapt reflectă însă, prin sine, gama semantică mult mai largă a lui *uolo* sau a lui *uoluntas*, față de rom. „a vrea" și „voință": în latină, ele pot exprima de la cea mai ștearsă intenție sau atitudine (+ Ac. + Inf.) până la cea mai apăsată vrere (+ *ut/ne* + Conj.!). Deci „spectrul" slab al înțelesului lor se leagă

în mod firesc de îmbinarea lor cu completive infinitivale: *uolo, nolo, malo, cupio, opto, studeo, postulo, sino, patior, iubeo, ueto,* etc.:

Corpora iuuenum firmari labore uoluerunt (Cic., *Tusc.*, 2, 36).

Nullos honores nihi... decerni sino (Cic., *Att.*, 5, 21, 7).

Limba clasică, literară, îl preferă, mai politicos şi atenuat, pe *iubeo* + Ac. + Inf., pe când cea vorbită îl utilizează desea + Conj.: *Iubet nos Pythius Apollo noscere nosmet ipsos* (Cic., *Fin.*, 5, 44), *iubet* fiind aici mai aproape de „a recomanda".

Asupra întrebuinţării verbelor *uoluntatis* + Nom. + Inf., v. 3.1.4.

3.1.3.5. Ultima categorie, destul de amplă, de verbe care pot conduce o completivă infinitivală cuprinde verbele şi expresiile impersonale implicând o opinie, o atitudine, o decizie colectivă (generică sau precisă), adesea formulată ca atare în termeni daţi: *oportet, licet, decet, constat, expedit, pudet, liquet, patet; bene est, male est, turpe est, utile est, rectum est; fama est, dicunt, aiunt, dicitur, fertur, auditur, uidetur* etc.:

Omnibus bonis expedit saluam esse rempublicam (Cic., *Phil.*, 13, 16).

Traditum est Homerum fuisse caecum (Cic., *Tusc.*, 5, 114).

Pe lângă astfel de verbe, completiva infinitivală joacă, în mod automat, rolul unei „subiective", unele dintre ele, ca, de pildă, legi sau *uideri*, atrăgând, din acest motiv, subiectul infinitivalei la nominativ (cf. 3.1.4.4.): *In lapide hoc uni nupta fuisse legar* (Prop., 4, 11, 36).

3.1.3.6. Dacă vom urmări, în ansamblu, valorile semantice ale tuturor categoriilor de verbe care pot primi o subordonată infinitivală (în primul rând una cu subiectul în Ac.), vom constata încadrarea lor în limitele „reflectării opiniei unei persoane sau a unui grup de oameni": subordonata infinitivală reprezintă deci oglindirea – luată ca un dat generic, obiectiv – a unei stări, a unei acţiuni, a unui eveniment, ea contrastând puternic cu valoarea completivei de tendinţă, numită îndeobşte „completiva conjunctivală" (v. sub 3.2.).

3.1.4. Regula normală a infinitivalei este de a avea subiectul clar exprimat (direct, sau printr-un determinant propriu); astfel putem, de pildă, deosebi infinitivul complement de obiect (*uolo uidere*), de infinitivul predicat al unei infinitivale (*uolo me/te/eum uidere*)[5].

3.1.4.1. Totuşi, în două situaţii aparte, infinitivul nu poate, sau nu este necesar, să aibă subiectul exprimat aparte:

3.1.4.1.1. Primul caz îl constituie verbele impersonale care ajung să depindă de un predicat regent care impune infinitivala:

Vix ut referri audiriue, nedum credi fas sit (Suet., *Tib.*, 44, 1).

3.1.4.1.2. A doua situaţie este cea a subiectelor (cel mai adesea pronume) aşteptate, care sunt excluse prin elipsă, datorită redundanţei pe care ar fi provocat-o, regenta şi subordonata având acelaşi subiect:

Quo ire dixeram (Plt., *Capt.*, 194), fără *me* lângă *ire*;

Cum id nescire Mago diceret (Liu., 23, 13, 1), fără *se*.

3.1.4.2. Ultimele două din cele cinci mari categorii de verbe regente care conduc completive infinitivale, *uerba uoluntatis* şi *impersonalia*, pot primi, printr-un fenomen de atracţie tot mai răspândit, subiectul şi determinările acestuia nu în cazul acuzativ, ci în **nominativ**, atunci când acesta, fie în mod normal, fie printr-o ficţiune de acord, este identic cu acela al regentei:

3.1.4.3. Reamintindu-ne că uerbele *uoluntatis* admit şi simplul infinitiv complement de obiect, şi (cel mai adesea) Ac. + Inf., vom constata în texte apariţia unui Nom. + Inf. atunci când subiectul regentei şi al completivei este acelaşi:

Si uis homo esse (Cic., *Att.*,4, 15, 2); *Dissoluti si cupiamus esse* (Cic., *Cat.*, 1, 4).

În cazul verbelor *uoluntatis* acest fenomen este ilustrat îndeobşte prin numele predicativ sau printr-o altă determinare a subiectului, care nu mai este reluat ca atare[6].

3.1.4.4. În cazul verbelor impersonale la diateza medie (de tip *dicitur* = „se spune")[7], cu preţul reinterpretării acestora drept pasive (datorită ambiguităţilor lui *-tur*)[8], se poate obţine ca subordonata să aibă acelaşi subiect cu regenta sa:

Aristaeus inuentor olei fuisse dicitur (Cic., *Verr.*, 4, 128).

(Lycurgi) temporibus Homerus fuisse traditur (Cic., *Tusc.*, 5, 7).

Limba poeziei mai înalte utilizează mai des valenţele stilistice ale Nom. + Inf.: *ait esse paratus* (Hor., *Epist.*, 1, 7, 22); *gaudent esse rogatae* (Ov., *Ars.*, 1, 345) etc.

3.1.5. Un fenomen de atracţie similar celui care a provocat răspândirea nominativului cu infinitivul, dar mult mai rar ca frecvenţă şi reprezentând, în fapt, o descompunere secundară a infinitivalei în factorii ei componenţi, sub presiunea predicatului regent, este acela care a furnizat „dativul cu infinitiv" (Dag Norberg). Acesta a fost creat sub impulsul verbelor ale căror valenţe semantice se leagă în mod firesc cu dativul (de interes, *iudicantis* etc.), în special *licet, expedit, necesse est,* turpe est şi alte expresii impersonale asemănătoare:

Quieto tibi licet esse (Plt., *Epid.*, 338) şi apoi *Atqui licet esse beatis* (Hor., *Sat.*, 1, 1, 19); *Non est omnibus stantibus necesse dicere* (Cic., *Marc.*, 33).

Cum s-a născut acest fenomen de atracție, secundar și circumscris, ne-o arată exemple ca *Expedit bonas esse uobis* (Ter., *Heaut.*, 388) sau *Ciui Romano licet esse Gaditanum* (Cic., *Balb.*, 29)[9].

3.1.6. Cele trei trepte morfologice ale infinitivului latin (prezent/perfect/viitor) sunt întrebuințate ca trepte temporale ale infinitivului, după următoarea schemă generală:

	Activ	Mediu	Pasiv
Posterioritate	*-turum esse*	*-turum esse*	*-tum iri*
Simultaneitate	*-re*	*-(r)i*	*-(r)i*
Anterioritate	*-isse*	*-tum esse*	*-tum esse*

Deci, spre exemplu, *Scio te uenisse* (Inf. Pf. – anterioritate); *Scio te uenire* (Inf. Prez., – simultaneitate); *Scio te uenturum esse* (Inf. viitor – posterioritate), tipar repetat întocmai la diateza medie (tip *locutum esse/loqui/locuturum esse*) și la cea pasivă (tip *laudatum esse/laudari/laudatum iri*).

3.1.7. Completiva infinitivală, a oglindirii „faptelor generice", ar părea că nu este capabilă (și oricum nu era sortiră *ab initio*) să reflecte și stări în afara realității. Și totuși, după modelul întrebuințării modurilor verbului propriu-zis (indicativ real / conjunctiv potențial / conjunctiv ireal), s-a ajuns și în cazul infinitivalei, fie prin mijloace pur lexicale, fie prin reconvertirea *ad hoc* a unor posibilități gramaticale, la putința exprimării unor nuanțe potențiale sau chiar ireale:

3.1.7.1. O primă variantă de exprimare a posibilității o oferă utilizarea lui *posse* + Inf. complement, ca predicat al unei infinitivale:

Totius Galliae sese potiri posse sperant (Caes., *B.G.*, 1, 3, 8).

3.1.7.2. A doua variantă este întrebuințarea treptei posteriorității, uneori cu valoare potențială (infinitivul viitor, respectiv, pentru verbul *sum*, forma *fore* drept concurent al lui *futurum esse*):

Exaudita uox est e luco Vestae... futurum esse... ut Roma caperetur (Cic., *Divin.*, 1, 101).

An non putamus fore, ut eos paeniteat...? (Cic., *Phil.*, 12, 7).

3.1.7.3. La rândul său, irealul poate fi exprimat prin combinarea participiului viitor (*-turum, -am, -um*) cu infinitivul **perfect** al lui *sum*:

Nunc omnia tenentem nostras sententias desideraturum censes fuisse? (Cic., *Fam.*, 4, 9, 2).

3.1.8. Acuzativul cu infinitivul poate fi utilizat și liber, ca o propoziție exclamativă cu valoare retorică, semnificând mai ales indignarea:

Foras aedibus me eicier!? (Plt., *Asin.*, 197).

Ludibrio esse urbis gloriam et populi Romani nomen !? (Cic., *Fam.*, 14, 2, 2).

Mene incepto desistere uictam!? (Verg., *Aen.*, 1, 37).

3.1.9. Ca un fenomen de difuziune secundară, completiva infinitivală (cu acuzativul) poate apărea, în stilul indirect, în trecerea în regim subordonat – dar prin paralelism mai strict cu regenta lor – a unor circumstanțiale (condiționale, comparative) și a unor relative (v. sub 9.4.2.–3.).

3.2. Completivele conjunctivale.

3.2.0. În contrast cu variațiile completivei „obiective", a reflectării unei realități prezentate ca atare, prin intermediul infinitivalelor, diferitele forme ale completivei conjunctivale implică mereu „tendința" spre un stadiu ulterior, spre o nouă etapă, aflată încă sub semnul incertitudinii.

3.2.0.1. De aceea, traducerea românească a completivelor conjunctivale latine se face prin completive introduse prin „să" (în opoziție cu majoritatea infinitivalelor, traductibile prin „că").

3.2.0.2. Verbele regente ale completivelor conjunctivale nu pot fi la fel de ușor orânduite în categorii semantice solidare, ca acelea care conduc infinitivale, regula lor generală fiind aceea de a implica „o tendință, un efort, un ordin, un fapt categoric de voință, o evitare sau temere" etc.[10]. Iată unele dintre cele mai însemnate verbe urmate îndeobște de completive conjunctivale:

3.2.0.2.1. Verbe de „efort, străduință": *conor, nitor, enitor, studeo, contendo, laboro, ago, specto.*

3.2.0.2.2. Verbe de „constrângere": *cogo, subigo, adduco(r), impello.*

3.2.0.2.3. Verbe de „poruncă": *uolo, nolo, malo, (e)dico, impero, mando, praescribo, praecipio, iubeo* etc.

3.2.0.2.4. Verbe de „îndemn": *(com)moneo, (ad)hortor, (per)suadeo, incito.*

3.2.0.2.5. Verbe de „rugăminte": *rogo, quaero, oro, peto, flagito, postulo, posco, obsecro.*

3.2.0.2.6. Verbe de „permisiune": *sino, (ad)mitto, permitto, concedo, patior.*

3.2.0.2.7. Verbe de „împlinire": *facio, efficio, fio, impetro, adipiscor.*

3.2.0.2.8. Verbe impersonale și locuțiuni care înfățișează norma sau regula nu ca pe un fapt, ci ca pe o „tendință": *mos est, ius est, satis est, conuenit, restat, interest* etc.

3.2.0.2.9. La fel pot fi utilizate și unele *uerba dicendi* și afiliate (*dico, interdico, scribo, mitto, nuntio*), cu condiția ca subordonata completivă să conțină o recomandare sau un ordin.

3.2.1. Completivele conjunctivale afirmative pot fi subordonate fie asindetic, fie cu conjuncția *ut*.

3.2.1.1. Latina arhaică și preclasică prezintă mai multe exemple de parataxă, în care rolul iussiv al conjunctivului este ușor de simțit. Fenomenul acesta rămâne viu în limbajul familiar și popular:

Sine amet (Plt., *Cas.*, 206); *Hodie uxorem ducas... uolo* (Ter., *Andr.*, 418);

Faber haec faciat oportet (Cato, *Agr.*, 14, 1).

Fac plane sciam (Cic., *Fam.*, 7, 16, 3); *Magnoque opere abs te peto cures* (*ibid.*, 13, 34); *Curabo iam tibi Iouis (sic) iuratus sit* (Petron., 58, 2).

3.2.1.2. Dar încă de timpuriu simetria cu negaţiile a impus introducerea unei conjuncţii afirmative, rol preluat de *ut(i)*, aflat pe cale să devină arhiconjuncţia latinei preclasice şi clasice:

Sol efficit ut omnia floreant (Cic., *Nat. deor.*, 2, 41).

Opus rusticum omne curet uti sciat facere (Cato, *Rust.*, 5, 4).

3.2.1.2.1. După majoritatea verbelor, completiva cu *ut* + conj. are o nuanţă finală, analogă cu cea a circumstanţialei înrudite, dat fiind că acţiunea subordonatei este simţită ca o „emanaţie" a persoanei:

Faciemus ut, quod uiderit, ne uiderit (Plt., *Mil.*, 149).

3.2.1.2.2. După verbele şi expresiile impersonale, ea ia o nuanţă consecutivă, acţiunea predicatului regent şi cea a subordonatei părând a se înlănţui în sine, fără intervenţia unei persoane sau a unei personificări:

Effici posse ut in hoc etiam genere Graecis nihil cedamus (Cic., *Leg.*, 1, 5).

În această situaţie, completivele conjunctivale joacă rolul unor **subiective**, ca şi în următorul exemplu:

Altera res est ut res geras magnas illas (Cic., *Off.*, 1, 60).

3.2.1.2.3. Pe lângă unele expresii cu *est*, completiva poate juca şi rolul unei predicative, de pildă:

Mos est hominum ut nolint eundem pluribus rebus excellere (Cic., *Brut.*, 84).

3.2.2. Completivele conjunctivale negative sunt deschise de conjuncţiile *ne, quin* şi *quominus*. Tabelul general al repartiţiei lor ideale, în proza clasică este următorul:

Conjuncţia	Regenta	Subordonata
ut	+	+
ne	+	–
quin	–	–
quominus	+/–	–

3.2.2.1. Aşadar, când regenta este afirmativă, iar subordonata negativă, apare negaţia subiectivă *ne*. *Volo ne uenias* i se opune simetric lui *Volo ut uenias*, cu nenumărate exemple:

Unum petere ac deprecari, ne se armis despoliaret (Caes., *B.G.*, 2, 31, 4).

Decreuit senatus, ut L. Opimius uideret, ne quid res publica detrimenti capiat (Cic., *Cat.*, 1, 4).

3.2.2.1.1. Dacă verbul se află la o anumită distanţă de începutul conjuncţiei, uneori aceasta este semnalată provizoriu prin *ut*, lângă predicat apărând şi *ne*[11]:

Eos hortatus sum ut causae communi salutique ne deessent (Cic., *Verr.*, 4, 140).

3.2.2.1.2. Când subordonata conţine un nedefinit negativ (ca *nemo, nihil, nullus* etc.), ea este introducă nu prin *ne*, ci fireşte, prin *ut*, pentru a nu se ajunge la litotă:

(Demosthenes) perfecit ut nemo planius locutus esse putaretur (Cic., *De or.*, 1, 260).

Qui fit, Maecenas, ut nemo, quam sibi sortem / Seu ratio dederit seu fors obiecerit, illa / Contentus uiuat... (Hor., *Sat.*, 1, 1, 1–3).

3.2.2.2. În schimb, când regenta este negativă, iar subordonata este şi ea negativă (constituind împreună o litotă sintactică), tinde să apară, în proza şi în poezia clasică, mai degrabă *quin*[12]:

Facere non potui quin tibi et sententiam et uoluntatem declararem meam (Cic., *Fam.*, 6, 13, 1).

Prorsus nihil abest quin sim miserrimus (Cic., *Att.*, 11, 15, 3).

3.2.2.2.1. *Quin* poate apărea însă şi în situaţii, în care regenta presupune, dar nu formulează explicit o negaţie, în special în întrebări:

Quid est causae quin decemuiri coloniam in Ianiculum possint deducere? (Cic., *Leg. agr.*, 2, 74): subînţeles „pricina (pentru care nu se poate) ca".

3.2.2.2.2. Când însă completiva conjunctivală negativă precedă regenta ei, apare adesea *ne*, ca şi în cazul verbelor *impediendi* (v. sub 3.2.2.3.).

3.2.2.3. În cazul aparte al verbelor de aparenţă afirmativă, dar de conţinut negativ (numite îndeobşte *uerba impediendi*), limba literară îl preferă pe *quominus*[13]:

Quid obstat, quominus sit beatus? (Cic., *Nat. deor.*, 1, 95).

Hiemem credo adhuc prohibuisse quominus de te certum haberemus (Cic., *Fam.*, 12, 5, 1).

3.2.2.3.1. Prin extindere, *quominus* apare şi după negarea acestui tip de verbe:

Non recusabo quominus omnes mea scripta legant (Cic., *Fin.*, 1,7).

3.2.2.3.2. Dimpotrivă *ne* (conjuncţia-cheie a ariei negaţiei) tinde să apară chiar şi pe lângă *uerba impediendi (prohibeo, impedio, obsto, recuso, intercedo, resisto* etc.), mai ales atunci când subordonata precedă recenta, sau măcar predicatul acesteia (anticiparea aducând deci negaţia majoră, nu pe cea specială):

Plura ne scribam dolore impedior (Cic., *Att.*, 11, 13, 5).

Sententiam ne diceret recusauit (Cic., *Off.*, 3, 100).

3.2.3. O problemă aparte o formează înțelegerea regimului verbelor *timendi*, prin faptul că, în latină, el diferă de cel din limbile (romanice) moderne. Atât la nivelul propoziției[14], cât și la nivelul frazei, acestea au două construcții posibile:

	În propoziție		În frază
Timeo	*te* (+ Ac. ob.)	*Timeo*	*ne uenias* („să nu")
Timeo	*tibi* (+ D. interes)	*Timeo*	*ut uenias* („că nu") sau, cu litotă, *ne non uenias* („ca nu cumva să nu")

3.2.3.1. Acest regim al unor verbe ca *timeo, metuo, paueo, uereor* este **normal** în latină, apariția lui în stipulările gramaticale ținând doar de dificultățile pe care înțelegerea lui le poate ridica unui român sau unui alt vorbitor de limbi (romanice) moderne. Exemplele sunt grăitoare:

Timeo ne peccauerim („Mă tem să nu fi greșit")[15].

Timeo ut sustineas („Mă tem ca tu să fii în stare (= că nu ești în stare) să faci față")

Timeo ne non impetrem („mă tem ca nu cumva să nu reușesc")[16].

Și mai ales, în opoziție clară:

Ter., *Andr.*, 349 *Id paues, ne ducas ti illam, tu autem ut ducas* („De asta te temi, tu să nu o iei pe ea (de soție), iar tu că nu (= că s-ar putea să nu) o iei").

3.2.3.2. Așadar, în pofida unor impietări ocazionale, datorate ambianței contextului, tonului vorbit al textului, eventual inacurateței scriitorului, schema de principiu a uzului clasic al conjuncțiilor care deschid completive conjunctivale (cf. 3.2.2.) poate fi utilizată *cum grano salis* pentru uzul didactic, știut fiind că ea nu trebuie transformată într-o normă rigidă, didascalică[17].

3.2.4. Modul verbului predicat este, în acest tip de completivă și anume în **toate** stilurile limbii, **conjunctivul**, impus, la origine, de însuși statutul ei de „subordonată de tendință", care iese *ipso facto* în afara domeniului certitudinii, deci nu poate avea modul indicativ. Datorită acestui fapt, treptele conjunctivului nu mai pot asuma valoarea lor semantică modală obișnuită, ci sunt convertite în posibilități de exprimare a treptelor temporale, supunându-se cu strictețe „consecuției timpurilor" (cf. 8.0. și urm.).

3.2.5. Completivele conjunctivale pot fi utilizate și ele ca exclamative libere (îndeobște cu valoare retorică):

Enn., *Tr.* 227 V *Vt ego illi supplicarem!?*

Cic., *Cat.*, 1 22 *Te ut ulla res frangat? Tu ut unquam te corrigas?*

Această exclamație indignată se află, la drept vorbind, la jumătatea drumului între întrebare și exclamare, astfel că unele gramatici o subsumează interogației[18]. În tot cazul, acest *ut indignationis* nu trebuie confundat cu cel (tot liber și tot exclamativ) al „urării": *Valeas beneque ut tibi sit!* (Plt., *Poen.*, 912); *Vt illum di deaeque... perdant!* (Ter., *Eun.*, 302).

3.3. Completivele cu quod (quia)

3.3.0. Domeniul solidar al enunțului și exclamației ar părea să fie complet ocupat și împărțit între completivele infinitivale („obiective") și cele conjunctivale („de tendință"). Totuși, latina vorbită a tins încă de timpuriu să-și creeze și o a treia modalitate de a exprima completiva, utilizând drept conjuncție pe *quod/quia* (mai ales cu indicativul, dar uneori și cu conjunctivul). Acest tip de completive prezintă complinirea ca pe un „unicat", ca pe un fapt, o acțiune, un eveniment izolat și aparte. El va concura deci atât cu infinitivalele, cât și cu conjunctivalele, ca o inovație plină de viitor.

3.3.1. Conjuncțiile întrebuințate sunt, în latina populară, atât *quod*[19] cât și *quia*[20], dar limba literară nu-l acceptă decât pe *quod*, specializându-l pe *quia* în domeniul cauzal (circumstanțial, cf. 4.4.):

Facis tu quidem fraterne quod me hortaris (Cic., *Q. fr.*,

Praetereo quod eam sibi domum sedemque coniugii delegit (Cic., *Cluent.*, 188).

Dar, în limba vorbită, și:

Istud male factum arbitror quia non latus fodi (Plt., *Aul.*, 148)

Vno utar argumento quia nostra fortuna es est... (Cic., *Fam.*, 9, 16, 2)[21].

3.3.2. Modurile folosite în completivele cu *quod* (*quia*) sunt indicativul (peste 90% din cazuri) și conjunctivul (sub 10% din exemple). Așadar completivele cu *quod* (*quia*) concură în special infinitivala (ca în exemplele de mai sus), dar ele au început să poată concura și conjunctivala, modul conjunctiv fiind adus de nuanța potențială dată completivei, iar, altcori, firește, de stilul indirect[22]:

Scio iam filius quod amet meus (Plt., *Asin.*, 52).

... doluisse se, quod populi Romani beneficium sibi extorqueretur (Caes., *B.C.*, 1, 9, 2).

3.3.3. Completiva cu *quod* poate fi utilizată, după anumite verbe (v. 3.3.4.), și cu valoarea unei „subiective":

Multum ei detraxit quod alienae erat ciuitatis (Nep., *Eum.*, 1, 2).

3.3.4. Verbele regente lângă care *quod* și *quia* au câștigat primele poziții încă din latina arhaică sunt:

3.3.4.1. Expresii impersonale de stare sau de evenimente, ca *bene est, male est, mos est, uitium est; accidit, euenit, fit*

nu sunt menționate de [illegible] exemple

n.Tr. menționează [illegible] adverbiale pt. aceste impersonale bene male incommode

+ adverbe (bene, amice)

3.3.4.2. Tiparul lui *fit* stimulează apoi utilizarea similară a lui *facio* (des la Cicero).

3.3.4.3. În replici curente, iar apoi în analizele retorice apar adesea cu *quod* și *addo, adicio, (o)mitto, praetereo.*

3.3.5. Dar limba vorbită extinde treptat aria utilizării lui *quod* (și *quia*) și pe lângă alte vorbe:

3.3.5.1. *Verba affectuum*, ca *doleo, gaudeo, angor (animi), miror, indignor, queror*, fenomen înlesnit de nuanța faptică absolut concretă a acestui tip de completivă, mai colorată ca infinitivala.

3.3.5.2. *Verba dicendi* cu nuanțe afective mai pregnante, ca *laudo(r), gratulor, gratias ago, obicio, reprehendo, accuso, uitupero*, după al căror model ajung să fie folosite la fel, dar cu o nuanță vulgară vădită, și verbe mai terne ca *dico, scio, arbitror* etc. Faptul acesta este izbitor în exemple ca:

Legati Carthaginienses renuntiauerunt quod Pompeium in potestatem haberent (B. Hisp., 36, 1).

Scis, quod epulum dedi Petron., 71, 9).

3.3.5.3. Același lucru se petrece apoi și cu *uerba sentiendi*, înaintea răspândirii acestui tip de subordonată în latina populară și târzie:

Vides quod aliis leporem excitaui (Petron., 131, 7).

3.3.6. Tocmai datorită faptului că subordonatele completive cu *quod (quia)* sunt tipice limbii vorbite, deci replicilor în vorbire rapidă, din expresii curente ca *Quid est quod...? Nisi putas quod, Tantum dicendum est quod*[23], prin elipsa verbului regent, se ajunge la prescurtări pline de efect, ca *Quid quod...?* sau *Nisi quod...* sau *Tantum quod...*, de tradus prin „De ce anume..." (dar uneori și prin „Ce să mai spun că"), „Decât că" și „Doar (atât) că...".

3.4. Interogativele indirecte.

3.4.0. Trecerea în regim de subordonare a unei interogații libere (cf. 0.3.1.) o aduce pe aceasta în postura unei interogative indirecte, speță aparte a completivei, deosebită prin însuși statutul eu propriu față de celelalte trei categorii ale acestei arii, care preschimbă în subordonată completivă o enunțiativă sau o exclamativă liberă (cf. 3.0.2).

3.4.1. Verbele care introduc o interogativă indirectă sunt *uerba dicendi* și *sentiendi*, precum și expresii afiliate, care pot pune problema unei întrebări explicite (**formulate** către alții sau către sine) sau implicite (dubiu, neștiință etc.): *(inter)rogo, quaero, peto, cogito, dubito, scio, nescio, ignoro; incertum est, in incognito est; uereor, pertimesco; admiror, demiror; dic, cedo, vide, responde, audin', uiden', scin'* etc.

3.4.2. Interogativa indirectă, în forma ei primară și simplă, poate fi și **asindetică**, dar atari exemple au o alură arhaică, fie de parataxă a limbii vorbite, fie de text formular (juridico–politic):

Estne ea intus? – Sit rogas? (Ter., *Heaut.*, 454).

Homo quid ageret, taceret responderet... nesciebat (Cic., *Verr.*, 3, 62).

Latum inde ad populum uellent iuberent iuberent populo Carthaginiensi bellum indici (Liv., 21, 17, 4).

3.4.3. În mod normal însă, interogativa indirectă este totuși deschisă de un element de legătură, care marchează explicit tipul și nuanța întrebării ridicate:

3.4.3.1. Cel mai adesea este folosit, fără îndoială, pronumele interogativ *quis, quid;* care, semnificând neștiința absolută asupra factorilor implicați (este și epicen!), cere o identificare generală:

Quin dicis quid facturus sis? (Plt., *Pers.*, 144).

Considera quis quem fraudasse dicatur (Cic., *R. Com.*, 21).

3.4.3.2. În schimb, pronumele relativ poate aluneca în domeniul interogației cu valoare de precizare respectivă, în cadrul unei clase știute[24]:

Scimus nos nostrum officium quod est (Plt., *Capt.*, 206).

Patefacio uobis quas isti... insidias se posuisse arbitrantur (Cic., *Leg. Agr.*, 2, 49).

3.4.3.3. Din tema interogativ-relativului pot fi folosite și derivatele nedefinite *quisnam, quidnam; quicunque; qualis; quantus,; quot; uter; cuius* și *cuias; ecquis, ecquid* etc.:

Quid agatis et ecquid in Italiam uenturi sitis hac hieme, fac plane sciam (Cic., *Fam.*, 7, 16, 3).

Quaerere debetis, iudices, uter utri insidias fecerit (Cic., *Mil.*, 23).

3.4.3.4. Derivate, în ultimă instanță, tot din tema interogativ-relativului (dar fără ca acest lucru să fie simțit de vorbitorii din epoca clasică), sunt și adverbele interogative *ubi, unde, cur*, care, alături de *quo, qua, quid* („de ce"), *quare, quomodo*, sau chiar de locuțiuni cum sunt *qua ratione, quam ob rem*, acoperă aria întrebărilor spațiale și modale:

Non recordor, unde ceciderim, sed unde surrexerim (Cic., *Att.*, 4, 16, 10).

Dicisne mi ubi sit Toxilus? (Plt., *Pers.*, 281).

3.4.3.5. Intrebările de principiu, care nu privesc numai o persoană, un lucru, un raport spațial sau modal, ci ansamblul unei chestiuni, sunt introduse prin:

3.4.5.1. Encliticul *-ne*, care lasă răspunsul absolut liber:

Videamus primum deorumne prouidentia mundus regatur, deinde, consulantne rebus humanis (Cic., *Nat. Deor.*, 3, 65)[25].

3.4.3.5.2. Particula *an*, în special în caz de îndoială categorică: *dubito an, nescio (haud scio) an, incertum est an:*

Dubito an Venusiam tendam (Cic., *Att.*, 16, 5, 3).

3.4.3.5.3. Particula *num*, care sugerează îndeobşte un răspuns NU, atât ea însăşi, cât şi compuşi ai ei ca *numquis, numquid:*

Legati speculari iussi sunt num sollicitati animi sociorum a rege Perseo essent (Liv., 42, 19, 8).

3.4.3.5.4. Particula întărită *nonne*, care sugerează un răspuns DA:

Quaesitum ex Socrate est Archelaum, Perdiccae filium, nonne beatum putaret (Cic., *Tusc.*, 5, 35).

3.4.3.6. În special după *uerba sentiendi (uideo, audio)* poate apărea, tot cu valoare interogativă, şi *ut*, desprins din funcţia sa primară comparativă („cum"):

Vides ut alta stet niue candidum / Socrate (Hor., *Carm.*, 1, 9, 1–2).

3.4.3.7. În sfârşit, şi *si*, conjuncţia-cheie a ariei condiţionale, poate aluneca în domeniul interogaţiei indirecte:

Canes aluntur in Capitolio, ut significent si fures uenerint (Cic., *R. Am.*, 56).

3.4.3.7.1. Trebuie remarcat că întrebările cu *si* pot câştiga un grad superior de implicit pe lângă verbe ca *tempto* sau *ex(s)pecto* (care presupun „vederea" sau „gândirea"):

Hanc (paludem) si nostri transirent hostes exspectabant (Caes., *B.G.*, 2, 9, 1).

3.4.3.7.2. Mai mult decât atât, predicatul regent poate fi chiar escamotat printr-o elipsă, care iscă o aparentă dificultate de analiză:

Reseruatis Haeduis atque Aruernis, si per eos ciuitates recuperare posset, (Caesar) ex reliquis captiuis toto exercitui capita singula praedae nomine distribuit (Caes., *B.G.*, 7, 89, 5).

3.4.4. Întrebările de principiu (mai ales cele neutrale cu *-ne* şi cu *an*) deschid cu uşurinţă posibilitatea unei alternative, sau chiar pe cea a mai multor variante, de unde se naşte putinţa interogaţiei duble sau multiple:

3.4.4.1. Tiparul cel mai simplu este acela al postpunerii lui *-ne* după al doilea element, sau al aşezării lui an între elementele unei alternative:

...adeo, ut in incerto fuerit... uicissent uictine essent (Liu., 5, 28, 5).

Deliberatur de Auarico... incendi placeat an defendi (Caes., *B.G.*, 7, 15, 3).

3.4.4.2. În cazul utilizării ambelor elemente, latina arhaică şi preclasică prefera secvenţa *-ne... an (...an)*[26]:

Id misericordiane hospitis, an pactione, an casu ita euenerit, parum comperimus (Sall., *Iug.*, 67, 3).

3.4.4.3. Dar, după exemple sporadice anterioare, proza clasică (nu însă şi poezia) preferă secvenţa *utrum... an (...an)*, pe care nu ne putem decide să-l socotim „le plus ancien"[27], de vreme ce randamentul lui creşte abia la

Cicero şi mai apoi (Titus Livius, Seneca, Tacit)[28]. După noi, el ar constitui mai degrabă un calc literar după gr. πότερον (ἢ):

Consultabat, utrum Roman proficisceretur, an Capuam teneret, an iret ad tres legiones Macedonicas (Cic., *Att.*, 16, 8, 2).

3.4.4.4. Desigur, mai apar şi o serie de alte variante de interogaţie dublă sau multiplă (*-ne... -ne, an... an, utrum... aut* etc.), dar acestea fie că sunt contextuale şi cu randament slab, fie că apar doar în latina târzie.

3.4.5. Modul verbului era, la origine, ca şi în interogaţia directă, fie indicativul, fie conjunctivul cu valoarea lor modală specifică (real/non-real), şi aceasta pare să fi rămas situaţia în limba vorbită, în decursul întregii latinităţi antice:

Nunc cuius iussu uenio et quam ob rem uenerim / dicam (Plt., *Amph.*, 17–18 (prolog)).

Videamus qui hinc egreditur (Plt., *Men.*, 349), faţă de

Miror quid hoc sit negoti (*ibid.*, 384).

3.4.5.1. Acelaşi tipar supravieţuieşte chiar şi în limba prozei epistolare sau dialogate, ba chiar şi în poezie:

Vide, quam conuersa res est! (Cic., *Att.*, 8, 13, 2).

Dic quaeso, num te illa terrent? (Cic., *Tusc.*, 1, 10).

Qui iuuenes, quantas ostentant, aspice, uires! (Verg., *Aen.*, 6, 771).

Dar pentru păstrarea indicativului a trebuit ca interogaţia să ia aerul unei exclamaţii retorice.

3.4.5.2. Regula constantă a limbii clasice este însă folosirea obligată, sau, mai bine zis, automată a **conjunctivului**, ca un fenomen de detaşare a vorbitorului (scriitorului) de conţinutul întrebării subordonate. Devenit semn al subordonării **(oblic)**, conjunctivul se supune, în cadrul larg al arhitecturii stilului indirect, **consecuţiei timpurilor** (v. sub 8.0. şi urm.).

NOTE

[1] Pentru noţiunile de „conjunct" şi „adjunct" în materie de compliniri, v. M. Lavency, 1985, 22-23.

[2] Instituţionalizarea unor nume verbale cu rol stabil de infinitive pare a fi de dată post-IE, cf. A. Meillet–J. Vendryes, 1960³, 620–628.

[3] O asemenea evoluţie completă nu este nicidecum obligatorie: de ex. it. *ti vedo venire*, sau fr. *je te vois venir* formează **o singură propoziţie**, şi nu două, dat fiind că pronumele şi infinitivul nu au în comun nici o valenţă sintactică proprie, care să le separe, în planul frazei, de predicatul lor regent.

[4] Preferăm această definire pentru ceea ce gramaticile germane numesc *Prädikativum*, iar cele engleze *predicative* sau chiar *Praedicativum* (v. H. Pinkster, 1990, 142–162). În gramatica românească acestui component sintactic al propoziţiei i se spune îndeobşte (cam vag) „element predicativ suplimentar", dar genul său proxim fiind numele predicativ, iar diferenţa specifică „emphasis", sau pregnanţa retorică, pare perfect justificată definirea lui drept „nume predicativ emfatic".

[5] Asupra acestei probleme v. A. Ernout – A. Thomas, 1964^3, 329.

[6] Definirea lui *homo esse* ca „infinitiv seul" (A. Ernout – A. Thomas, 19643, 330), deci nu ca predicat al unei infinitivale, ci ca un complement în nominativ(?), ne rămâne de neacceptat.

[7] Se cuvine să ne reamintim că acestea sunt numite doar impropriu „impersonale pasive"; ele sunt de fapt „impersonale medii" (*dicitur* = „se spune"), reinterpretate secundar ca pasive propriu-zise (*dicitur* = „este spus"), prin atragerea subiectului infinitivalei ca subiect, în nominativ, al regentei acesteia (cf. R. Kühner – C. Stegmann, II, 1, 1912^2, 705).

[8] Această „răstălmăcire" sintactică a fost cu putință doar datorită ambiguității morfo-sintactice a coloanei desinențelor *-(o)r, -ris, -tur, -mur, -mini, -ntur,* care acoperă în fapt două categorii funcționale diferite.

[9] O frazare de acest tip se află doar la un pas de *Expedit uobis bonis esse* sau *Ciui Romano licet esse Gaditano.*

[10] Pentru liste mai ample de atari verbe, v. R. Kühner – C. Stegmann, II, 2, 1914^2, 212–247 și A. Szantyr, 1965, 638–647.

[11] Același fenomen îl constituie rom. „ca... să nu".

[12] Acesta provine din *qui* (Ab. sg. al temei în *-i* a interogativ-relativului) + *-ne*, cu vocala scurtă finală pierdută în afereză, în pronunțarea rapidă a limbii vorbite (cf. *dic, duc, fac, uiden', audin', scin'* etc.).

[13] La origine, o formulare politicoasă (*quo+minus* „ca (prin aceasta) mai puțin"), unde *minus* are rolul de a atenua în fond negația.

[14] V. *Sintaxa propoziției*, 1984, 64.

[15] Exemplele concrete cu *timeo ne* nu sunt dese, iar când apar sunt incomod de citat. Cf. R. Kühner – C. Stegmann, II, 2, 1914^2, 253–254; A. Ernout – A. Thomas, 1964^3, 306.

[16] Cic., *Fam.*, 14, 2, 3, și respectiv, Cic., *Att.*, 9, 6, 6.

[17] Pentru o analiză lingvistică fină și detaliată a concurenței posibile cu conjunctivul, v. A. Ernout – A. Thomas, 1964^3, 206–212.

[18] Cf. R. Kühner – C. Stegmann, II, 2, 1914^2, 510–511.

[19] Fostul Ac. sg. neutru al relativului, devenit conjuncție („(faptul) că"). Evoluția lui trebuie să fi fost:

	Laudo id, quod dixisti	„Laud ceea ce ai spus" (rel.)
	Laudo ø quod dixisti	„Laud ø ce ai spus" (rel. eliptic)
	Laudo ø quod dixisti	„Laud ø că ai spus" (compl.)
și, desigur,		
	Laudo te, quod dixisti	„(Te) laud pe tine, că ai spus" (circ. cauzal)

[20] Ac. pl. neutru al temei în *-i* a interogativ-relativului, cu o nuanță de plural singulativ sezisabilă, desigur, pentru latini, prin contrast cu *quod*, singularul global (cf. *fata* „firele sorții" / *fatum* „soarta".

[21] Randamentul lui *quia* completiv va crește considerabil în textele care reflectă latina populară târzie. *Quod* a fost moștenit de rom. *că*, în schimb fr. *que*, sp. *que*, it. *che* provin din lat. *quia*.

[22] Așadar definiția „*quod* + indicativul' din unele gramatici școlare mai vechi, fiind doar statistică, este nerecomandabilă. Este adevărat că, încă de timpuriu, *quod* + indicativul ia cu asalt domeniile infinitivalei, dar el este utilizat și cu conjunctivul (potențial/ireal), arătând disponibilități ulterioare de a progresa și în dauna conjunctivalei, adică a subordonatei de tendință.

[23] De pildă *Quid est quod tu me optuere* (Plt., *Most.*, 69). Pentru întreaga problemă v. R. Kühner – C. Stegmann, II, 2, 1914^2, 272 și 276; A. Ernout – A. Thomas, 1964^3, 296–297; A. Szantyr, 1965, 583–584.

[24] Diferența din latină dintre *quis, quid* și *qui, quae, quod* este aceeași cu cea dintre rom. „*cine, ce*" și „*care, ce*", cu funcție interogativă: *Quis uidet?* = „Cine vede?" / *Qui uidet?* = „Care vede?". Doar că rom. *care* este și el epicen, ca și *cine*.

[25] În exemplul acesta este vorba despre două întrebări de ordin diferit, iar nu despre o întrebare dublă (asupra căreia v. mai jos sub 3.4.4.).

[26] Desigur, majoritatea exemplelor din textele acestor epoci sunt interogații directe (de tipul *Patiamurne, an narremus quoipiam?* Ter., *Adelph.*, 336), care supraviețuiește normal în epoca clasică (*Romamne uenio, an hic maneo, an Arpinum fugio?* Cic., *Att.*, 16, 8, 2). Dar acesta este tiparul vechi, concurat abia mai apoi, în limba aleasă de *Utrum... an.*

[27] V. A. Ernout – A. Thomas, 1964^3, 318.

[28] V. R. Kühner – C. Stegmann, II, 2, 1914^2, 524–525. Exemplele cu *utrum... an* citate de A. Ernout și F. Thomas (*loc. cit.*) ne arată că, în adaptările sale ale unor piese grecești, Plaut preluase acest tipar: el nu poate fi însă primar, iar eleganța lui comodă îl impune abia mai târziu drept clișeu prevalent (față de mai simplul *-ne... an*).

4. SUBORDONATELE CIRCUMSTANŢIALE

4.0. Spre deosebire de subordonatele completive, cu unele dintre care pot coincide sub raport formal, nu însă şi funcţional[1], subordonatele circumstanţiale aduc lămuriri suplimentare[2], atât regentelor cu predicate intranzitive, cât şi celor cu predicaţii tranzitive care au deja un complemenet de obiect sau o completivă prioritară (conjunctă), de ex.:

Vt te uideam, statui nuntios ad te mittere
sau *ut ad te nuntios mittam.*
Şi, de asemenea,
Quod notitias habere uolebas, aptum fuit, ut ad me mitteres
sau *quod ad me misisti.*

4.0.1. Circumstanţialele pot avea drept predicat fie un nume (în cazul ablativului absolut, v. 4.1.), fie un verb (v. sub 4.2.–4.8.). Între cele două tipuri formale există un raport de concurenţă, primul oferind expresiei concizie, iar cel de al doilea clarificarea precisă a nuanţei circumstanţiale. Nu socotim potrivită perpetuarea opiniei tradiţionale care vede în circumstanţialele nominale (ablativele absolute) „înlocuitori" ai celor verbale: în latină, ca şi în alte limbi IE vechi, ambele serii au, cu avantajele şi dezavantajele lor stilistice respective, acelaşi drept de cetate.

4.0.2. Totodată, nici subordonatele circumstanţiale verbale nu formează un *continuum* absolut, ci se împart în două grupuri formale şi semantice distincte:

4.0.2.1. **Circumstanţialele de tendinţă** (finalele şi consecutivele) privesc îndeosebi implicaţiile paralele şi următoare ale regentei, primind ca atare **conjunctivul obligat**, cu respectarea sistemului definit drept *consecutio temporum* (v. sub 8.).

4.0.2.2. **Circumstanţialele de analiză** (cauzalele, condiţionalele, comparativele, concesivele şi temporalele) iau în consideraţie mai cu seamă antecedentele şi paralele regentei, utilizând ca atare opoziţia modală dintre indicativ (mod al realităţii) şi conjunctiv (mod al non-realităţii, potenţial/ireal)[3].

4.1. Circumstanţialele nominale (ablativul absolut).

4.1.0. Ca şi completiva nominală (infinitivală), circumstanţialele nominale au drept predicat un nume (substantiv sau adjectiv), iar drept subiect un alt nume (substantiv, adjectiv sau numeral substantivat, pronume). Acestea sunt însă, acordate între ele, în cazul avlativ: valoarea primară a unei sintagme ca *Pompeio consule, Me uiuo, Ense destricto, Nullo sciente* pare a fi fost aceea de simplu complement circumstanţial (al plasării în timp, al cauzei, al circumstanţei concomitente), acesta desprinzându-se apoi din cadrul propoziţiei date şi devenind o parte de frază, deci subordonată aparte, dependentă, în ansamblul ei, de verbul regent. Pentru latina clasică pare zadarnică încercarea de a mai deosebi din care subfuncţie iniţială a ablativului (locală, instrumentală sau separativă) s-a desprins ablativul absolut: el funcţionează global ca atare, demonstrând încă o dată unitatea sincretică a ablativului latin şi concurând toate tipurile de subordonate circumstanţiale de analiză (cf. 4.0.2.2.).

4.1.1. Lipsa iniţială a cerinţei exprimării verbului de existenţă – tipică tuturor limbilor IE vechi şi, desigur, IE comune – a permis, în latină, chiar anularea dezvoltării unei serii a participiilor acestuia[4]. S-a ajuns astfel, în mod normal, la utilizarea unor ablative absolute având drept predicat un substantiv sau un adjectiv, treapta temporală a acestor circumstanţiale nominale fiind întotdeauna şi implicit cea de simultaneitate (de moment sau în durată) faţă de regenta lor:

Qui fuit annus Cn. Pompeio M. Crasso consulibus (Caes., *B.G.*, 1, 4, 1).
Me suasore atque impulsore id factum audacter (Plt., *Most.*, 916).
Natura duce errari nulla pacto potest (Cic., *Leg.*, 1, 20).

4.1.1.1. Cele mai frecvente substantive care ocupă funcţia de predicat în asemenea ablative absolute simple sunt cele care denumesc calităţi, funcţii şi trepte de vârstă ale unei persoane: *me adiutore, te auctore, illo iudice, nobis testibus, Alexandro rege, Cicerone consule, Caesare imperatore, me puero* sau chiar, dar mai rar, *me sene* (cf. Hor., *Sat.*, 2, 5, 84).

4.1.1.2. Dintre adjective, adesea apar cu acelaşi rol cele care definesc o stare (de fapt sau de gândire): *aduerso flumine, te saluo, nobis superstitibus, nemine nescio, re integra* etc. În nu puţine cazuri de asemenea ablativele absolute simple doar tactul filologic al cercetătorului poate decide dacă ele nu pot fi totuşi interpretate drept simple sintagme circumstanţiale de concomitanţă: *Sereno quoque caelo aliquando tonat* (Sen., *Nat. Quaest.*, 1, 1, extr.). Criteriul lipsind, ambiguitatea este evidentă.

4.1.2. Integrarea tot mai clară a circumstanțialelor nominale în subordonarea în frază, drept concurente ale celorlalte subordonate de circumstanțiere, a dus treptat la creșterea randamentului folosirii participiilor (deci a adjectivelor **verbale**) ca predicate ale ablativelor absolute[5].

4.1.2.1. Sub raport statistic, cele mai frecvente sunt, cu acest rol, participiile perfecte medio-pasive, anterioare:

Cognito Caesaris aduentu, Ariouistus legatos ad eum mittit (Caes., *B.G.*, 1, 42, 1).

Caesar, exploratis regionibus (anterior), *albente caelo* (simultan), *omnes copias castris educit* (*ibid.*, 1, 68, 1).

4.1.2.2. Pe al doilea loc se află, ca frecvență în uzaj, participiile prezente active și medii, pentru simultateitate:

Maximas uirtutes iacere omnes necesse est, uoluptate dominante (Cic., *Fin.*, 2, 117).

...iunguntur nuptiis, magis non prohibente Seruio, quam approbante (Liu., 1, 46, 9).

4.1.2.3. Utilizarea, pentru treapta posteriorității, a participiului viitor activ și mediu este relativ recentă, primele exemple apărând la Titus Livius:

Parumper silentium et quies fuit, nec Etruscis ... pugnam inituris et dictatore arcem Romanam respectante (Liu., 4, 18, 6).

4.1.3. În acest punct, se cuvine să luăm seama că sistemul defectiv al participiilor latine impune anumite limitări asupra posibilității exprimării treptelor temporale ale participialelor absolute, imposibile uneori la activ, altcori la pasiv:

	Activ	Mediu	Pasiv
Posterioritate	*–tur–*	*–tur–*	ø[6]
Simultaneitate	*–nt–*	*–nt–*	ø
Anterioritate	ø	ø	*–t–*

4.1.3.1. Observăm deci, că, în vreme ce un verb activ ca *laudare* poate exprima ca atare doar simultateitatea (*te laudante*) și, cel puțin din vremea augustană, posterioritatea (*te laudaturo*), iar pasivul său simetric numai anterioritatea (*te laudato*), singură, coloana verbelor *media (tantum)* poate exprima nestingherită toate cele trei trepte temporale (*te conato, conante, conaturo*), la fel ca, să spunem, infinitivalele, care dispun de tabelul complet al infinitivelor.

4.1.3.2. Înțelegerea acestor limitări inerente sistemului participiilor latine trebuie deci să ducă la libera traducere literară a textului latin, ținând seama de firul normal al frazei și centrul ei major de atenție, indiferent de răsturnările de diateze impuse de jocul participiilor disponibile[7]:

Quibus cognitis, Caesar exercitu proficiscitur corespunde așadar nu lui „După ce aceste lucruri au fost aflate, Caesar pornește cu armata", ci lui „După ce a aflat acestea, Caesar..." etc.[8].

Iar *Coniuratis circumsistentibus, Caesar pugionibus occisus* est nu este de tradus finalmente prin „Conspiratorii înconjurându-l, Caesar a fost ucis cu pumnalele, ci prin „Înconjurat de conspiratori, Caesar..." etc.

4.1.4. Ablativele absolute pot concura, cum am spus, cu diverse tipuri de circumstanțiale de analiză, primind, în virtutea contextului, diferite nuanțe, explicitate sau nu prin particule lămuritoare:

4.1.4.1. Nuanță cauzală: *C. Flaminium Caelius, religione neglecta, cecidisse apus Trasimenum scribit* (Cic., *Nat. Deor.*, 2, 8).

4.1.4.2. Nuanță condițională: *Nihil potest evenire, nisi causa antecedente* (Cic., *Fat.*, 34).

4.1.4.3. Nuanță modală sau comparativă: *Camillus dictator Romam ... redit, nullo detrectante militiam* (Liu., 5, 19, 5), *Quasi praeda sibi aduecta, ... eos in hostium numero ducit* (Cic., *Verr.*, 5, 64).

4.1.4.4. Nuanță concesivă: *Eo pertinet oratio, ut, perditis omnibus rebus, tamen ipsa uirtus se sustentare posse uideatur* (Cic., *Fam.*, 6, 1, 4).

4.1.4.5. Nici nu s-ar cuveni să se mai pună problema concurenței între ablativul absolut și circumstanțialele temporale, câtă vreme, prin însăși semnalarea explicită a treptei sale temporale, cu ajutorul **participiilor**, această circumstanțială nominală **este** o temporală prin sine însăși (cf. 4.1.3.).

4.1.5. Subiectul ablativului absolut este, ca regulă generală, **mereu exprimat,** așa cum se poate vedea din toate exemplele luate mai sus. Doar un număr restrâns de ablative absolute impersonale, tipice limbajului formular al dreptului și al analisticii, sunt, necesarmente, lipsite de subiect: *auspicato, consulto, intestato, uadato, satis dato,* de ex. *et respondere uadato / dedebat* (Hor., *Sat.*, 1, , 36–37)[9].

4.1.5.1. Avantajele stilistice ale conciziei acestui tip de formulare au fost exploatate apoi de istoricii preocupați de stil: *cognito uiuere Ptolemaeum* (Liu., 33, 41, 5); *audito Darium mouisse ab Ecbatanis* (Curt., 5, 35, 1); *Haec atque talia agitantibus* (Tac., *Ann.*, 1, 5, 1)[10].

4.1.5.2. În gramatici se atrage îndeobște atenția asupra faptului că în cadrul ablativului absolut nu sunt, ca regulă generală, reluate nici subiectul (N.), nici obiectul (Ac.), nici terțul implicat (D.) din regenta acestuia[11]. Chiar dacă până

şi în textele prozei clasice apar totuşi unele derogări în această privinţă[12], acest tip acurat de distingere a circumstanţelor de „elementele de schemă structurală" ale regentei este urmat până în pragul prăbuşirii culturale şi lingvistice din epoca latinei târzii. El este, de altfel, firesc, de vreme ce determinările normale ale subiectului, obiectului şi terţului implicat sunt exprimate cu uşurinţă prin relative participiale (v. sub 5. 1.).

4.2. Circumstanţialele finale.

4.2.0. Cea mai frecventă dintre circumstanţialele de tendinţă este circumstanţiala finală, care exprimă scopul către care ţinteşte propoziţia regentă, văzut ca scop al unei persoane sau personificări, sau drept ţel al unei reguli sau recomandări colective (exprimate impersonal).

4.2.1. Conjuncţiile întrebuinţate în subordonata finală sunt *ut(i), ne, quo* şi *qua*, urmate în mod exclusiv de **conjunctiv**, datorat valorii prospective, de tendinţă personală (de tip hortativ sau prohibitiv).

4.2.2. *Vt(i)* (<**k^{w}uti*, cu falsa analiză a iniţialei) deschide în mod obişnuit finala afirmativă, fiind traductibil prin „(ca) să". Identic, sub raport formal, cu *ut(i)* completiv, el se deosebeşte de acesta prin rolul său adjunct (cf. 4.0.):

Romani ab aratro adduxerunt Cincinnatum, ut dictator esset (Cic., *Fin.*, 2, 12)[13].

Esse oportet, ut uiuas, non uiuere, ut edas (*Rhet. Her.*, 4, 39)[14].

4.2.3. Finala negativă este deschisă de *ne*, în aceleaşi condiţii cu uzul lui *ut*:

Ne quis miretur qui sim, paucius eloquar (Plt., *Aul.*, 1).

Nemo prudens punit, quia peccatum est, sed ne peccetur (Sen., *De ira*, 1, 21).

4.2.3.1. Când forma negativă a finalei nu a fost prevăzută de la început, aceasta poate fi semnalată iniţial prin *ut*, apoi, la distanţă, apărând înaintea predicatului ei *ne*:

Sed ut hic, qui interuenit, me intuens, ne ignoret quae res agatur ... (Cic., *Nat. Deor.*, 1, 17).

4.2.3.2. Dar limba vorbită apelează încă de timpuriu la cumulul expresiv *ut ne* (cf. rom. „pentru ca să nu"):

Neque ego hanc .../ pepuli ad meretricium quaestum, nisi ut ne esurirem (Plt., *Cist.*, 40–41)[15].

4.2.3.3. Atunci când apare, nu prea des, în propoziţii finale, negaţia obiectivă *non* se referă strict la cuvântul imediat următor (fie acesta chiar predicatul subordonatei); deci nu joacă rol de conector, ci de adverb negativ:

Quid eo tibi opust? – Hunc ... ad cenam ut uocem, te non uocem (Plt., *Stich.*, 588).

Confer te ad Manlium, Catilina, ut a me non eiectus ad alienos, sed inuitatus ad tuos esse uidearis (Cic., *Cat.*, 1, 23).

4.2.4. Atunci când subordonata finală conţine un comparativ (fie al unui adjectiv, fie al unui adverb), lui *ut* îi este preferat *quo*[16] (ca prin aceasta"):

Id, amabo, adiuta me, quo id fiat facilius (Ter., *Eun.*, 150).

... agro non semel arato, sed nouato et iterato, quo meliores fetus possit et grandiores edere (Cic., *De or.*, 2, 131).

4.2.5. În rare situaţii, cu acelaşi rol expresiv, dar fară condiţia prezenţei vreunui comparativ, poate fi folosit şi *qua*[17] („ca pe această cale"):

Perfodi parietem, qua commeatus clam esset hinc huc mulieri (Plt., *Mil.*, 143).

4.2.6. Corelativele care semnalează, în regentă, valoarea specifică a subordonatei finale sunt cel mai adesea *eo* şi *idcirco*. Acelaşi rol îl pot juca însă şi locuţiuni mai explicite, ca *eo consilio, ea mente, ea ratione, eo animo:*

Eo scripsi, quo in suadendo plus auctoritatis haberem (Cic., *Att.*, 8, 9, 1).

Eo ad te animo uenimus, ut de re publica esset silentium (Cic., Brut., 11).

4.2.7. O ultimă remarcă se cuvine să fie adresată **incidentelor** finale, uneori nerecunoscute ca atare[18]. Formulele de atenuare *ut ita dicam* sau *ne plura dicam* nu trebuie legate forţat de *ut* comparativ (care utilizează, de altfel, indicativul!) sau de *ut hypotheticum* („să ţicem că..."), ele înscriindu-se perfect în domeniul finalei şi în strategia vorbitorului „de a nu dori să folosească o expresie prea tare sau să spună mai mult decât ar trebui"[19].

4.3. Circumstanţialele consecutive.

4.3.0. Spre deosebire de circumstanţialele finale, consecutivele înfăţişează tendinţa înserierii evenimentelor **în sine,** nu ca un ţel personal, ci, printr-un fel de obiectivare (marcată şi formal prin utilizarea negaţiei „obiective" **non**), ca un simplu efect ulterior al acţiunii din regentă.

4.3.1. Circumstanţialele consecutive sunt deschise îndeobşte prin *ut* şi respectiv *ut non,* modul lor fiind întotdeauna conjunctivul tendinţei, dar cu o respectare mai laxă a sistemului de *consecutio temporum* (v. sub 8). Nuanţa consecutivă a subordonatei este adesea indicată încă din regentă, prin corelative de tipul *sic, ita, tam, adeo, usque eo, tantopere,* sau *talis, tantus, tot,* sau chiar *is, hic, iste,* cu valoare emfatică[20]:

Verres Siciliam ita uexauit et perdidit, ut restitui in antiquum statum nullo modo possit (Cic., *Verr.*, 1, 12).

Quis tam demens, ut sua uoluntate maereat? (Cic., *Tusc.*, 3, 71).

Ad sese arcessi iubent,/ ut tuo non liceat dare operam negotio (Plt., *Mil.*, 70–71).

4.3.1.1. Fireşte, nu întotdeauna este necesară marcarea nuanţei consecutive prin corelativ, iar tiparul ei negativ poate fi obţinut şi prin *nemo, nihil, nullus,* eventual *nec... nec* etc.:

Epaminondas fuit disertus, ut nemo ei Thebanus par esset eloquentia (Nep., *Epam.*, 5, 1).

4.3.1.2. Caracterul secundar şi vulnerabil al acestei încercări de obiectivare a tendinţei îl dezvăluie impietările asupra domeniului ei:

4.3.1.2.1. Pe de o parte, în cazul regentelor negative, consecutiva poate folosi drept conjuncţie, după modelul completivelor înrudite, pe *quin* (preferat acolo pentru litote, cf. 3.2.2.2.)[21]:

Nunquam tam male est Siculis, quin aliquid facete dicant (Cic., *Verr.*, 4, 95).

4.3.1.2.2. Pe de altă parte, şi mult mai adesea, locul lui *ut non* poate fi luat de negaţia puternică a tendinţei, *ut ne:*

Ita tibi incensam dabo, ut ne restinguas (Ter., *Phorm.*, 975).

Sed ita, ut ea res aut prosit, aut certe ne obsit reipublicae (Cic., *De off.*, 2, 72).

Ch. E. Bennett[22] a numit această situaţie „conjunctivul stipulativ", fiind însă – credem, pe drept – combătut de R. Kühner – C. Stegmann[23], care realizau că „die Negation *ne* weist deutlich auf eine finale Auffassung hin". Pare a fi vorba de o reîntărire (terţiară) a subiectivităţii tendinţei, prin anularea obiectivării ei prin *non* şi sublinierea ei prin *ne*.

4.3.1.3. În sfârşit, uneori *ut non* poate deschide consecutive restrictive, din care se vor desprinde cu uşurinţă concesive corespunzătoare (v. sub 4.8.):

Cuius ego ingenium ita laudo, ut non pertimescam (Cic., *Diu.*, 44).

Malet existimari bonus uir, ut non sit, quam esse, ut non putetur (Cic., *Fin.*, 2, 71).

4.3.2. Peste tiparul normal al unei consecutive (deschise de *ut* şi *ut non*) se poate supraimpune cel al unei comparaţii, adusă de apariţia unui comparativ în regentă:

Signa rigidiora... quam ut imitentur ueritatem (Cic., *Brut.*, 70).

Chabrias uiuebat lautius, quam ut inuidiam uuigi posset effugere (Nep., *Chab.*, 3, 2).

Demersul acestei îmbinări este identic cu acela al creării ariei comparativelor condiţionale (v. sub 4.7.), dar randamentul lor scăzut nu ne îngăduie ruperea lor de domeniul consecutiv şi plasarea lor paradigmatică în opoziţie

cu comparativele reale, aşa cum o impun, des şi diversificat folosite, comparativele condiţionale.

4.3.3. O adnotare aparte merită concesiva folosită după expresia *tantum abest* („atât lipseşte"), care primeşte o primă subordonată subiectivă (deci de tip completiv) cu *ut* + conjunctivul şi o a doua circumstanţială (consecutivă):

Tantum abest ut scribi contra nos nolimus, ut id etiam maxime optemus (Cic., *Tusc.*, 2, 4).

4.3.4. Pe lângă problemele – nici puţine, nici uşoare – puse uneori de distingerea nuanţelor celor două subordonate de tendinţă (adică a consecutivei de finală), se cuvine să amintim că *ita* în regentă şi *ut* în subordonată apar şi la circumstanţiala comparativă. Dar atât **topica** lor, cât şi **modul** verbului regent îngăduie o clară deosebire a lor:

– Consecutiva apare **după** regenta sa, cu modul **conjunctiv** (*ita dixit, ut sentiamus*).

– Comparativa apare **înainte** de regenta sa, cu modul **indicativ** (*ut dixit, ita sentimus*).

4.4. Circumstanţialele cauzale.

4.4.0. Dintre toate subordonatele de analiză – care cercetează evenimentele anterioare şi încurajatoare contrapunând indicativul (real) conjunctivul (non-real) – aceea care contrastează cel mai clar cu subordonatele de tendinţă este circumstanţiala **cauzală.** În vreme ce raportul dintre regentă (constanta) şi subordonată (variabila) sunt următoarele pentru subordonatele din tendinţă:

Motivaţie	Efect
(regenta)	(subordonata)
Venisti	*ut uideas*

ponderile sunt inverse în cadrul cauzalei:

Motivaţie	Efect
(subordonata)	(regenta)
Quod uenisti	*uides*

4.4.1. Cele mai frecvente conjuncţii care deschid subordonate cauzale sunt:

4.4.1.1. Atât cu modul indicativ (al realităţii), cât şi cu conjunctivul (non-realităţii) sunt utilizate *quod, quia, quoniam, quando şi quandoquidem.*

4.4.1.2. Numai cu conjunctivul, obligat, dar cu toată paradigma lui (cu respectarea „consecuţiei", cf. 8.), apare *cum* cu valoare cauzală.

4.4.2. Conjuncţiile *quod* şi *quia* formează în fond o pereche: primul continuă (ca şi în funcţia completivă) acuzativul **singular** neutru al relativului („(faptul)

că" > „pentru că"), iar cel de al doilea duce mai departe vechiul acuzativ **plural** neutru al temei în -*i*- a interogativ-relativului, specializat în limba literară numai cu valoare cauzală („pentru că"). Jocul lor semantic, bazat pe categoria numărului, insesizabil pentru noi, poate să fi fost încă viu pentru latini („pentru motivul/motivele că").

4.4.2.1. *Quod* și *quia* apar îndeobște cu indicativul, semnificând cauza luată drept reală:

A. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnauerat, necari iussit (Sall., *Cat.*, 52, 30).

Quia natura mutari non potest, idcirco uerae amicitiae sempiternae sunt (Cic., *Lael.*, 32).

4.4.2.2. Atunci însă când opinia respectivă aparține altcuiva, sau când se sugerează că ea ar putea fi luată în considerație (potențial) sau că nu corespunde realității (ireal), *quod* și *quia* pot fi urmate de conjunctiv:

Denique exorauit tyrannum, ut abire liceret, quod iam beatus nollet esse (Cic., *Tusc.*, 5, 62).

Haud equidem, credo, quia sit diuinitus illis
Ingenium... (Verg., *Georg.*, 1, 415–416).

Ingemescunt, non quod doleant, ... sed quia ... omne corpus intenditur (Cic., *Tusc.*, 2, 56).

4.4.2.3. În mod secundar, *non quod* (mai degrabă decât *non quia*), în special când este opus unui *sed quod* care aduce motivația reală, poate fi concurat de *non quin* sau de *non quo* + conj.:

...non quin ab oe (consilio) ipse dissentiam, sed quod ea te sapientia esse iudicem (Cic., *Fam.*, 4, 7, 1 – conjunctivul în atracție)[24].

Dux, auctor, actor rerum illarum fuit, non quo periculum suum non uideret, sed ... putabat (Cic., *Sest.*, 61).

4.4.3. O a doua serie de conjuncții, provenite din aria temporală, o formează *quoniam* (<**quom+iam*, cf. 4.4.5. și 4.8.) și *quando* (împreună cu explicitul, dar greoiul *quandoquidem*). Acestea pot fi traduse prin „de vreme ce", „o dată ce", care au alunecat și în românește din cauza temporală în cea cauzală.

4.4.3.1. Uzul curent este acela al folosirii lor cu indicativul:

Vera dico, sed nequiquam, quoniam non uis credere (Plt., *Amph.*, 835).

Quando hic seruio, haec patriast mea (Plt., *Pers.*, 641).

Quando uirtus est affectio animi constans, ex ea proficiscuntur honestae uoluntates (Cic., *Tusc.*, 4, 34).

4.4.3.2. O nuanțare de tipul stilului indirect liber (cf. 8) poate aduce însă și conjunctivul:

Crebris Pompei litteris castigabantur, quoniam primo uenientem Caesarem non prohibuissent (Caes., *B.C.*, 3, 25, 3).

...ostentare potius urbi bellum, quam inferre, quando ualidissimae cohortes a Vitellio desciuissent (Tac., *Hist.*, 3, 78).

4.4.3.3. *Quandoquidem*, un limitativ mai explicit, dar mai puțin subtil, apare în special în textele dialogate și în lucrări cu caracter tehnic:

Deos quaeso, ut sit superstes, quandoquidem ipsast ingenio bono (Ter., *Andr.*, 487).

Oratori, quae sunt in hominum uita, quandoquidem in ea uersatur, omnia quaesita, audita, lecta, tractata, agitata esse debent (Cic., *De or.*, 3, 54).

4.4.4. Corelativele care, prin apariția lor în regentă, relevă caracterul cauzal al subordonatei circumstanțiale, în special când conjuncția acesteia este plurivalentă (*quod, quia*) sunt îndeobște următoarele: *eo, idcirco, ideo, propterea*, precum și locuțiuni de tipul *ob eam rem, ob hanc causam* etc.

4.4.5. Din funcția sa „narativă", care leagă mai strâns acțiunea subordonatei față de cea a regentei acesteia (v. sub 4.8.), *cum* poate aluneca spre sensuri circumstanțiale adiacente: cel cauzal și cel concesiv (pentru care v. sub 4.7.). Ca o comoditate de traducere școlară, până la descifrarea ulterioară a valorii sale reale, îl putem utiliza în românește pe „cum", știind însă bine că acesta provine din lat. pop. *como*[25]. Apoi, realizându-i sensul cauzal, îl putem reda eventual prin „fiindcă", „deoarece". Utilizat numai cu conjunctivul oblic, pentru a strânge legătura justificării, el apare des în pasaje de justificare logică, de argumentare sau chiar de argutie silogistică, într-un efort de elevare caracteristică limbii preclasice (postplautine):

Vero debeam / ...isti quicquam furcifero... ? praesertim quom se seruom fateatur tuom (Ter., *Andr.*, 861–863).

Cum solitudo et uita sine amicis insidiarum et metus plena sit, ratio ipsa monet amicitias comparare (Cic., *Fin.*, 1, 66).

Dolo erat pugnandum, cum par non esset armis (Nep., *Hann.*, 10, 14).

4.4.5.1. Se observă din exemplele de mai sus tendința de respectare a „consecuției timpurilor", precum și de întărire a lui *cum*, ușor și comod, dar uneori socotit tocmai prea ușor ca element de legătură, deci dublat și explicitat de adverbe mai grele ca *praesertim* sau *quippe, utpote*.

4.4.5.2. Trebuie spus totuși că, în vremea lui Plaut, *quom (cum)* + indicativul se putea deja învecina cu valorile sale cauzale ulterioare:

Saluos quom... aduenis / cena detur (Plt., *Bacch.*, 536–537).

Dacă la această epocă viitorul *cum causale* + conjunctivul nu se născuse încă, în vremea latinei creștine târzii el rămăsese doar un fapt livresc: nu ne vom mira deci dacă într-un exemplu ca

Quid timeo rusticitatem meam, cum redemptor noster non oratores, sed piscatores praeelegit? (Greg., Tur., *Praef.*, M. Bonnet p. 681),

tóposul modestiei literatorului utilizează un *cum* cauzal + indicativul, concurând probabil un *quando* din limba vorbită.

4.4.5.3. Se cuvine să arătăm totodată că, uneori, în deschiderea unui nou paragraf sau a unei noi perioade oratorice, o formulare de tipul *Quae cum ita sint, iudices* (sau *paress conscripti*) este mai mult o tranziție stilistică abilă, decât o înlănțuire cauzală propriu zisă.

4.4.6. O funcție circumstanțială atât de însemnată cum este cea cauzală nu putea să nu fi atras un „roi" de forme concurente, provenind din zone funcționale învecinate, dar diferite[26]:

4.4.6.1. Din sfera temporală, se poate apropia de zona cauzală *dum* („câtă vreme") + indicativul:

Hi, dum aedificant, ... in tantum aes alienum inciderunt, ut... (Cic., *Cat.*, 2, 20).

4.4.6.2. Principiul *Post hoc, ergo propter hoc* face ca și *postquam* să poată asuma, urmat de indicativ, valori similare:

Postquam haec aedes ita erant ... / continuo est alias aedes mercatus (Plt., Most., 647–648).

4.4.6.3. Același rol îl poate juca și *ubi* temporal + indicativul („când" = „o dată ce"):

Accusa, ubi ita necesse est (Cic., *Quinct.*, 71).

4.4.6.4. O problemă mai complexă o constituie „*ut* cauzal"[27]. De fapt, avem în față două fenomene distincte:

4.4.6.4.1. *Vt* parentetic + indicativul, introducând incidente lămuritoare (fie gnomice, fie particularizate), întâlnit în epoca arhaică și clasică[28]:

Pallidast, ut peperit puerum (Plt., *Truc.*, 576).

Aiunt hominem, ut erat furiosus, respondisse (Cic., *Rosc.*, *Am.*, 33)[29].

Ego – ut contendere durumst / cum uictore – sequor (Hor., *Sat.*, 1, 9, 42–43).

4.4.6.4.2. *Vt* explicativ + conjunctivul, introducând incidente epitetice (de tip consecutiv), întâlnit numai în latina târzie, ca un concurent al lui *quod*[30]:

Magna Domini patientia, ut non statim peccatorem puniat (Ambr., *Abr.*, 1, 6, 46).

Insipienter egi, ut tibi uale non dicerem (*Vitae patr.*, 3, 62).

4.4.6.5. Tot din aria comparativă, ca și *ut* + indicativul (parentetic), poate concura o cauzală și *quatenus* („în măsura în care") additiv:

Iubeas miserum esse, libenter / quatenus id facit (Hor., *Sat.*, 1, 1, 63–64).

4.4.6.6. În sfârșit, tot în pasaje mai apropiate de limba vorbită, chiar și o interogativă indirectă deschisă prin *cur* („de ce") poate, în anumite contexte, să concure o cauzală:

Vt pueri, ...cur non fecerint, puniantur (Quint., *Inst.*, *Or.*, 1, 3, 15)[31].

4.4.7. Dar toate aceste tipuri de concurență grupate în jurul ariei propriu-zise a cauzalelor nu atestă altceva, decât importanța acestui tip de circumstanțiale în toate stilurile limbii, precum și tendința de a da cât mai multă culoare semantică sferei „motivației", ocupată în fapt de *cum* și *quod, quia, quoniam, quando (quidem).*

4.5. Circumstanțialele condiționale.

4.5.0. Față de judecata univocă de tip cauzal (cauză → efect) analiza condițională (condiție → realizare), evident mai nouă și sub raport cronologic, aduce un grad superior de abstragere și de rafinare a gândirii logice.

4.5.1. La originea gândirii condiționale stă, desigur, o contrapunere adversativă asintetică a două propoziții libere, a căror treaptă modală exprimă atitudinea vorbitorului:

Venis: Gaudeo (realitate)
Venias: Gaudeam (posibilitate)
Venires: Gauderem (irealitate)

4.5.1.1. Textele care imită limba vorbită (comedia, pasaje dialogate din discursuri, din lucrări filosofice sau chiar din opere poetice) preiau, deși nu foarte des, acest tipar primar:

Negat quis – nego. Ait – aio (Ter., *Eun.*, 252).

Roges me ... nihil fortasse respondeam. Quaeras ... dicam (Cic., *Nat.*, *Deor.*, 1, 57).

Dares hanc uim M. Crasso..., in foro ... saltaret (Cic., *De off.*, 3, 75).

4.5.1.2. Tocmai acest fapt justifică tendința statistică de regăsire a aceleiași trepte modal-temporale în primul fapt avansat (în grecește πρότασις) și în propoziția a doua (gr. ἀπόδοσις).

4.5.2. Primind apoi o conjuncție specifică (*si, ni, nisi, si non*), *protaza* alcătuiește, împreună cu *apodoza* ei, așa-numita „frază condițională' care îi mai face încă pe unii gramaticieni să se îndoiască de plasarea ei între subordonate, socotind că, în ea, „il n'y a ni principale ni subordonnée, mais interdépendance de deux propositions solidaires, qui ne peuvent exister l'une sans l'autre et n'ont de sens que l'une par l'autre"[32]. În ce ne privește, credem totuși că protaza este subordonată univoc apodozei sale (prin conjuncția ei specifică introductivă) și că apodoza poate avea sens deplin și singură: circumstanțialele condiționale, o dată dezvoltate ca atare, se prezintă după tipicul tuturor celorlalte subordonate de analiză.

4.5.3. În primul rând, ele utilizează atât indicativul, cât şi conjunctivul, cu valoarea modală a acestora (real // potenţial / ireal), raportul temporal faţă de regentă fiind exprimat prin treapta de timp folosită (posterioritatea subordonateu fiind rar atestată):

Real simultan *Si est, do. Si erat, dabam. Si fuit, dedi.*

(în prezent sau în trecut)

Real anterior *Si fuit, do. Si fuerat, dabam. Si fuerat, dedi.*

(în prezent sau în trecut)

Potenţial simultan *Si sit, dem. Si fuerit, dederim.*

(în prezent sau în trecut)

Potenţial anterior *Si fuerit, dem.*

Ireal simultan *Si esset, darem. Si fuisset, dedissem.*

Ireal anterior *Si fuisset, darem.*

4.5.3.1. Multitudinea de raporturi temporale posibile între subordonata condiţională şi regenta sa (între protază şi apodoză), ca şi introducerea involuntară a criteriului (extralingvistic) al adevărului în judecarea frazei condiţionale complică enorm prezentarea curentă a acesteia în gramatici,între altele şi prin introducerea noţiunii de „potenţial trecut", formal identic cu irealul.

4.5.3.2. Credem însă că stratificarea condiţionalelor latine, ca şi a celorlalte subordonate de analiză, poate fi rezumată astfel:

4.5.3.2.1. **Condiţionale reale** sunt cele care, indiferent de modul regentei (indicativ, imperativ, conjunctiv sau chiar infinitiv), utilizează indicativul, uneori chiar cu valoare modală *forte*:

Si istaec uera sunt., ...non metuo (Plt., *Amph.*, 1105).

Si bellum omittimus, pace nunquam fruemur (Cic., *Phil.*, 7, 19).

Si mihi frui re publica bona non licuerit, at carebo mala (Cic., *Mil.*, 93).

4.5.3.2.2. **Condiţionale potenţiale** sunt cele care, în condiţiile de mai sus, utilizează conjunctivul prezent sau perfect: prezentul este mereu potenţial simultan faţă de un prezent sau un perfect istoric (eventual un *perfectum tantum*), în vreme ce perfectul, cu dubla sa înfăţişare posibilă, de preterit sau de *perfectum praesens*, poate fi fie un anterior, fie un simultan:

Non negem, si nouerim (Plt., *Men.*, 504).

...orationes cuius... imitari neque possim, si uelim, nec uelim fortasse, si possim (Cic., *Brut.*, 287).

Vix satis gratus uidear, si singulis animam concesserim (Sal., *Hist.*, 2, 47, 5):

Tot potenţiale sunt, în pofida oricărei raţiocinări care pune în cauză criteriul adevărului, şi următoarele ipoteze *adynata*, care îşi au bazul sau înţelesul tocmai în luarea lor drept posibilităţi deschise[33]:

Si sim Iuppiter / iam hercle ego illam uxorem ducam (Plt., *Poen.*, 1219, 1220).

Haec si tecum, ut dixi, patria loquatur (Cic., *Cat.*, 1, 19).

4.5.3.2.3. În fine, **condiţionale ireale** sunt cele care, în condiţiile de mai sus, folosesc conjunctivul imperfect (ireal simultan) şi conjunctivul mai mult ca perfect (ireal anterior):

Sicilia tota si una uoce loqueretur (Cic., *Diu. Caec.*, 19)[34].

Si intus esset (erus), euocarem (Plt., *Pseud.*, 640).

Nisi Latini arma sumpsissent, capti et deleti eramus (Liu., 3, 19, 8).

Et si fata deum, si mens non laeua fuisset,
Impulerat ferro Argolicas foedare latebras (Verg., *Aen.*, 2, 55–56).

4.5.3.3. În afara acestei scheme de principiu, subtilele variaţii posibile (prin jocul treptelor temporale) în frazările condiţionale ţin nu de domeniul strict gramatical, ci de cel al analizei stilistice şi gramaticale a fiecărui context în parte.

4.5.4. Revenind asupra uzului conjuncţiilor condiţionale, remarcăm folosirea unei unice forme pozitive (*si* = „dacă"), dar a mai multor variante succesive negative (*ni, nisi, si non*):

4.5.4.1. *Si,* fost adverb de mod (arhaic *sei*, rudă cu sic = „aşa") ocupă statornic aria condiţiei afirmative, până în latina populară târzie (şi în multe limbi romanice). Multe exemple cu *si* au fost deja date în paragrafele de mai sus. El poate fi întărit:

4.5.4.1.1. Cu valoare adversativă în forme de tipul *Sed si..., Quod si...* („Iar dacă"), *Si uero...* („Dacă însă", mai slab), *Si tamen...* („Dacă totuşi").

4.5.4.1.2. Cu valoare augmentativă, prin *Si iam...* („Dacă deja, într-adevăr"), *Si maxime...* („Dacă de-a binelea", „Mai ales dacă").

4.5.4.1.3. Cu valoare limitativă, prin *Si quidem...* („Măcar dacă") şi *Si modo...* („Numai dacă", v. 4.5.6.).

4.5.4.1.4. După modelul formulelor arhaice juridice, *si quis* şi *si qui* („Dacă cineva" şi „Dacă careva") îl poartă încă pe *quis* şi *qui* nedefinit (ca şi după *ne, nec* etc.), rol preluat de altfel de *aliquis* (nu întâmplător cu *quis* tot pe locul al doilea în compunere).

4.5.4.1.5. În sfârşit, se cuvine să menţionăm aici incidentele, tipice limbii vorbite, *sis* (din *si uis*) şi *sodes* (din *si audes*)[35], „dacă vrei" – formule politicoase de tipul rom. „rogu-te" (v. şi sub 6.).

4.5.4.2. *Ni* (arhaic *nei*, din *ne* + *i* deictic) era perechea veche a lui *si* şi a supravieţuit mai ales în formule gata făcute, ca acelea de jurământ sau cu valoare juridică:

Si in ius uocat, ito; ni it, antestamino (XII Tab., 1, 1).

Eundem magistratum, ni interfuerint decem anni, ne quis capito (Cic., *Leg.*, 3, 9).

Moriar, ni puto (Cic., *Fam.*, 7, 13, 1).

Din formula *ni mirum (est)* s-a ajuns la adverbul *nimirum* („de nu-i mirare" > „cu-adevărat, anume").

4.5.4.3. *Nisi* este a doua formă-pereche, mai clar bazată pe *si* (*ne+si*), dar, de la sensul primar de „dacă nu", el a ajuns să ia destul de repede valoare restrictivă „decât dacă", devenind chiar şi adverb „decât"[36]:

Nemo enim fere saltat sobrius, nisi forte insanit (Cic., *Mur.*, 13).

Neque... discessisset a me, nisi ego ei permisissem (Cic., *Fam.*, 13, 71).

Ego, nisi quid me Etesiae morabuntur, celeriter, ut spero, uos uidebo (*ibid.*, 2, 15, 5).

4.5.4.4. În condiţiile specializării lui *nisi*, locul lui a fost luat treptat de şi mai analizabilul *si non*, rămas stabil până la finele latinităţii vorbite:

Interii, si non inuenio ego illas minas (Plt., *Asin.*, 243).

Quae cogitatio si non incidisset, non laborarem (Cic., *Att.*, 13, 32, 1).

O menţiune aparte o merită formula vorbită *Quid, si non* („Ce dacă nu..."): *Impetrabis, inquis, a Caesare, ut tibi abesse liceat. Quid, si non impetrabis?* (Cic., *Att.*, 9, 2a, 1).

4.5.4.5. Mai rar folosite, *sin* („dacă dimpotrivă", din *si+ne*) şi *si minus* („dacă nu prea", atenuare) dau şi ele uneori mai mare varietate nuanţelor condiţionalei:

Vobis regnum trado firmum, si boni eritis, sin mali, imbecillum (Sall., *Iug.*, 10, 6).

Loquere quiduis. - Si me nouisti minus, / Genere quo sim gnatus... (Plt., *Aul.*, 777- 778).

4.5.5. Deşi pot fi deschise şi numai prin *si, ...si*, sau *si, ...siue*, cel mai adesea condiţionalele duble sau multiple sunt introduse prin *siue, ...siue* (sau, vorbit, prin *seu, ...seu*):

Siue aliquod fuit principium generandi, ...siue contra principium exsistit nullum... (Varro, *R.R.*, 2, 1, 3).

(Ira) siue successit, superba, siue frustratur, insana (Sen., *De ira*, 1, 5).

4.5.5.1. Această opoziţie de tip condiţional se păstrează la nivelul frazei, ca fiind cu atât mai neîndoielnică, cu cât fiecare condiţională primeşte un corespondent regent aparte:

Ita siue (animi) dissipantur, procula terris id euenit, siue permanent et conseruant habitum suum, hoc etiam magis necesse est ferantur ad caelum (Cic., *Tusc.*, 1, 42).

4.5.5.2. Dar, mai ales când regenta condiţionalelor duble este unică, ele alunecă treptat spre nuanţa paradoxală a concesivei (v. sub 4.8.5.):

Veniet tempus (mortis) et quidem celeriter, siue retractabis, siue properabis (Cic., *Tusc.*, 1, 76).

Si fatum est tibi ex morbo conualescere, siue medicum adhibueris, siue non adhibueris, conualesces (Cic., *Fat.*, 29).

4.5.5.3. În schimb, variaţia condiţională internă, între două sau mai multe elemente nominale ale aceleiaşi propoziţii (cel mai adesea subiecte), tinde să migreze către adversaţia coordonatoare (v. 1.2.2.2.):

Siue Sulla, siue Marius, siue uterque, siue Octauius, siue Cinna, siue quis alius ciuile bellum optauit, eum detestabilem ciuem rei publicae natum iudico (Cic., *Phil.*, 13, 1).

4.5.6. Şi domeniul condiţionalelor admite, chiar în afara concurenţei ablativelor absolute (v. 4.1.4.2.), paralela altor tipuri circumstanţiale, care ajung foarte învecinate ca sens:

4.5.6.1. În primul rând, *ut hypotheticum* (ca şi *ne*) concesiv (v. 4.8.1.) se poate apropia – în direcţie inversă faţă de alunecarea lui *si*, *siue* etc. spre paradoxul concesiei (v. 4.5.5.1.) – de zona condiţionalelor[37]:

Vt enim non efficias quod uis, tamen... efficies (Cic., *Tusc.*, 1, 16).

Ne sit sane summum malum dolor, malum certe est (Cic., *Tusc.*, 2, 14).

4.5.6.2. In al doilea rând, de tipul limitativ al lui *si modo* („numai dacă", v. 4.5.4.1.3.) se apropie *dum, dum modo, modo ne*, cu valoare de „numai să (nu)":

Oderint, dum metuant (Cic., *De off.*, 1, 97, citând din Accius).

Accipe, quodcunque est, dummodo non sit amor (Ou., *Pont.*, 1, 1, 14).

...et recte placet, modo ne laudarent iracundiam (Cic., *De off.*, 1, 89).

4.5.6.3. Dar, după cum se vede, tiparul pregnant şi aparte al condiţionalelor admite în mai mică măsură o concurenţă venită din afară. În schimb, am văzut că ele, fie prin atenuare, fie prin trecerea în paradox, fie prin supraimpunerea unui tipar comparativ, pot furniza în mod secundar modale sau chiar întregi serii de adversaţie coordonatoare, de concesive sau de comparative condiţionale.

4.6. Circumstanţialele comparative.

4.6.0. Studiul subordonatelor circumstanţiale comparative latine (în terminologia românească le-am numi „modale") ridică trei ordine de probleme: definirea clară a comparaţiei externe faţă de cea internă, precizarea tipurilor comparaţiei şi contabularea modalităţilor acesteia.

4.6.1. Deosebirea dintre comparaţia internă (în cadrul aceleiaşi propoziţii) şi cea externă (la nivelul subordonării în frază) este adesea trecută cu vederea sau depăşită în temeiul postulării unei „elipse" a predicatului subordonatei[38]. Desigur, sub raport genetic, această interpretare a unor cazuri ca *Bonus fuit, ut frater* sau *Maior erat, quam frater* este posibilă, sau, oricum, de luat în consideraţie. Dar, în latina clasică, primul tip tinde fie către întrebuinţarea ca apoziţie, fie către cea drept nume predicativ emfatic, iar cel de al doilea concurează cu *ablatiuus comparationis*, deci ca parte de propoziţie (mai cu seamă când comparaţia se face cu „cazurile de schemă": cu nominativul-subiect, acuzativul-obiect şi, mai rar, cu dativul-terţ implicat). Vom prefera deci să luăm drept „comparaţii interne" (la nivelul aceleiaşi propoziţii) situaţii ca următoarele:

In libero autem populo, ut Rhodi, ut Athenis, nemo est ciuium, qui... (Cic., *De rep.*, 1, 47).

Multo pauciores oratores, quam poetae boni reperiuntur (Cic., *De or.*, 1, 11).

4.6.2. Tipurile comparaţiei ar părea, în principiu, a fi două: comparaţia de egalitate şi cea de inegalitate. Dar latina a mai dezvoltat şi un al treilea, al comparaţiei „extreme"[39]. Detalii şi exemple vom da cu prilejul examinării imediat următoare a modalităţilor comparaţiei.

4.6.3. În sfârşit, **modalităţile comparaţiei** ţin de apartenenţa acestei zone circumstanţiale la ansamblul subordonatelor de analiză: comparaţia poate fi reală (cu indicativul) şi non-reală (potenţială/ireală – cu conjunctivul). Tabelul general al formelor comparativelor latine ar fi deci următorul:

Comparative reale (propriu-zise)		Comparative non-reale (condiţionale)
Egalitate	*uit, sicut, uelut,*	*utsi, uelutsi, quasi*
	quemadmodum	*tamquam*
Inegalitate	*quam*	*quam si*[40]
Extremitate	*ac, atque*	*ac si*[40]

4.6.4. Comparativele reale de egalitate.

4.6.4.0. Modul tuturor comparativelor reale fiind indicativul, iar treapta sa temporală arătând corelaţia dintre subordonată şi regenta ei, rămâne să detaliem funcţionarea diferitelor conjuncţii de egalitate, ştiut fiind iarăşi că în regentă (plasată cel mai adesea pe locul următor în frază)[41] apar nu arareori corelative ca *ita, sic, item, aeque,* sau chiar *adeo* şi *tantopere.*

4.6.4.1. Conjuncţia de bază a acestei arii este *ut(i)*, care pare a fi însemnat tocmai „(pre)cum"[42]: *Vt magistratibus leges, ita populo praesunt magistratus* (Cic., *Leg.*, 3, 2).

Vt sementem feceris, ita metes (Cic., *De or.*, 2, 261 – cu valoare proverbială).

Pausanias, ut uirtutibus eluxit, sic uitiis est obrutus (Nep., *Paus.*, 1, 1)[43].

4.6.4.1.1. Limba curentă utilizează des incidente comparative scurte introduse prin *ut*, cu rolul unor atenuări (*ut opinor, ut mihi uidetur*) sau al unor trimiteri (*ut dixi, ut scriptum est*).

4.6.4.1.2. Dezvoltarea unor asemenea incidente lămuritoare duce la învecinarea lui *ut* comparativ cu aria cauzal-explicativă (cf. 4.4.6.4.).

4.6.4.1.3. Plasarea comparativei cu *ut* după regenta ei este mai rară statistic, ea apărând, de pildă, în formule de jurământ ca *Ita di me ament, ut te amo* (Plt., *Pseud.*, 943–944)[44].

4.6.4.2. Pornind de la *ut*, prin cumul de particule, s-a ajuns la *sicut* şi *uelut*, mai pregnante („precum", „aşa cum"):

Haec, sicut exposui, ita gesta sunt (Cic., *Mil.*, 30).

Sicut omnia de Eumene dubia, Attali egregie constantem fidem nuntiabant (Liu., 44, 20, 7).

Velut introduce mai ales exemplele:

Facinus audax incipit / Qui cum opulento pauper homine coepit rem habere... / Veluti Megadorus temptat me... (Plt., *Aul.*, 460 şi urm.).

Mult mai rar este *prout* („după cum"):

Sthenius compararat supellectilem elegantiorem, prout Thermitani hominis facultates ferebant (Cic., *Verr.*, 2, 83).

4.6.4.3. Dacă *ut* şi compuşii săi au pierdut legătura etimologică pe care o avuseseră cu tema interogativ-relativului, limba vorbită (ilustrată şi de lucrări sau pasaje tehnice) utilizează noi forme, mai expresive, cum sunt *quatenus, quomodo* şi *quemadmodum:*

...quemadmodum soles de ceteris rebus, ...sic de amicitia disputaris (Cic., *Lael.*, 16).

Accipe, quomodo das (Mart. 10, 17 (16), 8).

4.6.4.4. În sfârşit, comparaţia de egalitate poate fi realizată prin corelative specializate şi stabile (*to-*, *ta-* în regentă şi *quo-*, *qua-* în subordonată, ambele la acelaşi nivel):

4.6.4.4.1. Înainte de toate *tam... quam* („tot atât... pe cât"), cu compusul, specializat temporal, *tamdiu... quamdiu* („atât timp... cât timp") şi cu forma realizată prin cumul şi alunecată alături de comparaţia non-reală *tamquam* (cf. 4.6.7.).

4.6.4.4.2. Apoi formele cantitative *tantus... quantus* („atât de mare... cât"), cu variantele *tantum... quamtum* („atât de mult... cât") şi *tanti... quanti* („de atâta preţ... cât").

4.6.4.4.3. Şi formele calitative *talis... qualis* („asemenea... ca") şi, adverbial, *taliter... qualiter* („astfel... precum").

4.6.4.4.4. În fine, sub raport numeric, *tot... quot* („atâţia... câţi" sau „atâta... cât"), cu derivatele lor temporal *totie(n)s... quotie(n)s* („de atâtea ori... de câte").

4.6.4.4.5. Iată câteva exemple din texte:

Tamdiu requiesco, quamdiu ad te scribo (Cic., *Att.*, 9, 4, 1).

Quot homines, tot sententiae (Ter., *Phorm.*, 454 şi Cic., *De fin.*, 1, 5, 15 – proverb).

Quanta ui ciuitates (libertatem) expetant, tanta regna reges defendant (Liu., 2, 9, 3 – stil indirect).

De remarcat faptul că acest ultim tip de comparaţie este adesea folosit în cadrul uneia şi aceleiaşi propoziţii:

Tam ego fui ante liber, quam gnatus tuos (Plt., *Capt.*, 310).

Nihil est tam populare, quam bonitas (Cic., *Ligar.*, 37).

4.6.5. Comparativele reale de inegalitate.

4.6.5.0. Pe cât sunt de variate conjuncţiile egalităţii, tot e atât este de singular *quam* (rom. „ca") în domeniul inegalităţii, latina cunoscând doar o comparaţie de intensitate (nu o pereche – superioritate/inferioritate), exprimată printr-un adjectiv sau adverb la comparativ, în regentă:

Thais, quam ego sum, maiuscula est (Ter., *Eun.*, 527).

Longior fui, quam aut uellem, aut quam me putaui fore (Cic.,

Vires desidero adulescentis non plus, quam adulescens tauri desiderabam (Cic., *Cato M.*, 27).

4.6.5.1. Apariţia modului conjunctiv este determinată de stilul indirect restrâns (v. 9.7.3.).

...ne uidear plura, quam in illo fuerint, dicere (Cic., *Brut.*, 272).

4.6.5.2. Corelarea frecventă *potius quam*, formulând o ipoteză posibilă sau (adesea) ireală, preferă conjunctivul:

Ero uni potius ero odio, quam hic sim uobis omnibus (Plt., *Poen.*, 922–923 – potenţial).

Zeno... perpessus est omnia, potius quam conscios indicaret (Cis., *Tusc.*, 2, 52)[45].

Indicativul *forte* nu este însă exclus:

Nec ego id quod deest antiquitati flagito, potius quam laudo quod est (Cic., *Or.*, 169).

4.6.5.3. *Quam* apare şi după verbe ca *malo, praestat*, care implică o comparaţie, dar îndeobşte în aceeaşi propoziţie, ca o comparaţie internă:

Accipere, quam facere, praestat iniuriam (Cic., *Tusc.*, 5, 56).

4.6.5.4. Tot ca o comparaţie internă trebuie interpretate şi cazurile ca:

Minor caedes quam pro tanta uictoria fuit (Liu., 10, 14, 21)[46].

4.6.6. Comparativele reale de „extremitate":

4.6.6.0. Fireşte, *quam* poate fi folosit în toată gama comparaţiei de diferenţă, până la extremele ei, de identitate, similitudine sau diferenţă maximă:

Expalluit aeque quam puer ipse deus (Ou., *Met.*, 10, 185).

Quid si sors aliter, quam uoles, euenerit? (Plt., *Cas.*, 345).

4.6.6.1. Dar în ambele extreme (după *idem, similis, par, similiter, pariter, proinde,perinde; alius, dissimilis, dispar, aliter, contra, secus* etc.) în latineşte tinde să apară perechea coordonatoarelor„supralicitatoare" *atque* (înainte de vocală) / *ac* (înainte de consoană), coborâte la rolul de conjuncţii subordonatoare comparative:

Date operam, ne simili utamur fortuna, atque antea usi sumus (Ter., *Phorm.*, *Prol.*, 30–31).

Non dixi secus, ac sentiebam (Cic., *De or.*, 2, 24).

4.6.6.2. Acest tip de exprimare tipic latin – nu ştim să se folosească termenul de „latinism" ca pentru „atticism", „gallicism" – trebuie tradus în româneşte ca oricare altă comparativă, uneori prin „cum" („la fel cum" pentru *perinde ac*), alteori prin „decât" (*alius atque* – „altul decât").

4.7. Comparativele non-reale (condiţionale).

4.7.0. Treptat, toate tipurile comparaţiei condiţionale (*utsi, uelutsi, quasi; quam si; ac si*) ajung să formeze o arie continuă, traductibile fiind prin „ca şi cum" şi furnizând tabelul non-real aflat în distribuţie complementară nemijlocită cu comparaţia reală obişnuită (cu *ut, sicut, uelut; quam; ac/atque*). Ca atare,

modul verbului subordonatei comparative condiționale este mereu conjunctivul, cu cele două trepte modale ale sale, potențialul și irealul.

4.7.1. Comparativele condiționale potențiale sunt cu prezentul conjunctiv (simultan) și cu perfectul conjunctiv (anterior), cel mai adesea corelate cu un verb regent care implică actualitate:

Sedent, quasi sint frugi (Plt., *Aul.*, 719).

Turturibus locum constituendum proinde magnum, ac si multitudinem alere uelis (Varr., *R.R.*, 3, 8, 1).

Xenomenes hospes tam te diligit, quam si uixerit tecum (Cic., *Fam.*, 16, 5, 1).

4.7.2. Comparativele condiționale ireale primesc imperfectul conjunctiv (simultaneitate) și respectiv maimultcaperfectul conjunctiv (anterioritate), după orice fel de mod al verbului regent (indicativ real, conjunctiv hortativ etc.):

Ariouisti crudelitatem, uelutsi coram adesset, horrebant (Caes., *B.G.*, 1, 32, 4).

Eius negotium sic uelim suscipias, utsi esset res mea (Cic., *Fam.*, 2, 14, 1).

Mea tamen in te omnia officia constabunt non secus, acsi te uidissem (Cic., *Fam.*, 3, 5, 4).

Recusauit et, quasi nihil esset actum, ...petere coepit (Cic., *Flacc.*, 49).

4.7.3. Un loc aparte îl ocupă locuțiunea *tamquam si*, formată în latina arhaică prin cumul de conjuncții și utilizată numai în sfera comparației non-reale (potențiale sau ireale):

Videas suadeo, tamquam si tua res agatur (Cic., *Fam.*, 2, 16, 7).

Sic (Antonium Plancum) contemnit, tamquam si illi aqua et igni interdictum sit (Cic., *Phil.*, 6, 10).

4.7.3.1. Treptat ajunge însă tot mai frecvent *tamquam* singur, în special cu puternică nuanță afectivă ireală, un procedeu mult mai iubit de Tacit:

Ostorius concessit uita, laetis hostibus, tamquam ducem haud spernendum... bellum absumpsisset (Tac., *Ann.*, 12, 39).

4.7.3.2. Nu ne putem resemna – în perspectiva *a posteriori* a unor deteriorări tipice latinei vorbite și târzii – să credem în aprecierea drept „completivă" a folosirii ocazionale a lui *tamquam* (uneori și a lui *quasi*) pe lângă verbe *dicendi* sau afiliate, dar cu o evidentă culoare aparte față de infinitivală sau de completiva cu *quod*[47]:

Respondit, tamquam uxor sponte mortem sumpsisset (Tac., *Ann.*, 4, 22) nu înseamnă simplu „A răspuns că soția lui și-a dat singură moartea", ci, nuanțat, „A răspuns ca și cum soția lui și-ar fi dat singură moartea" – aparența prevalând asupra adevărului în sine.

4.7.4. În poezie, tot cu valoare comparativă non-reală poate fi folosit – atât pentru parfumul său arhaic, cât și pentru comoditatea metrică – vechiul *ceu* (probabil din **ce-ue*[48]):

Hic uero ingentem pugnam, ceu cetera nusquam
Bella forent, nulli tota morerentur in urbe...
Cernimus... (Verg., *Aen.*, 2, 438–441).

4.7.5. Conjuncțiile comparativei condiționale pot fi utilizate în exclamații retorice libere cu nuanță de reproș:

Quasi tu nescias! (Plt., *Cas.*, 333).

Quasi uero rei frumentariae praefuissem! (Cic., *Dom.*, 14).

4.7.6. Distribuția complementară perfectă care armonizează comparativele reale cu cele non-reale (condiționale) într-o paradigmă unică ne determină deci să nu adoptăm tratarea și clasarea comparativelor condiționale alături de condiționale[49], ci, așa cum am și făcut-o, în cadrul general al circumstanțialelor comparative.

4.8. Circumstanțialele concesive.

4.8.0. Dacă, până în acest moment al descrierii noastre, tiparele subordonării latine s-au vădit a fi relativ solidare, atât în domeniul circumstanțialelor de tendință, cât și în al celor de analiză, domeniul aparte al circumstanțialelor concesive pare a fi suscitat până acum destulă îndoială, o parte a tradiției gramaticale renunțând de-a binelea să le dea o definiție globală[50], iar o altă parte constatând lipsa lor aparentă de unitate semantică și funcțională[51]. Dată fiind această stare de lucruri, va fi preferabil, pentru o dată, să nu formulăm propria noastră definiție asupra domeniului dat decât după examinarea felurilor forme posibile pentru exprimarea concesiei, luând drept criteriu sorgintea conjuncțiilor întrebuințate și, în subsidiar, modul verbului cu funcție de predicat.

4.8.1. Un prim tip concesiv este oferit de subordonate deschise prin *ut/ne*, de sorginte evident ipotetică, începând din latina preclasică (de la Terențiu[52]):

Iam in hac re, ut taceam, quoiuis facile scitu est (Ter., *Hec.*, 296).

Vt desint uires, tamen est laudanda uoluntas (Ou., *Pont.*, 3, 4, 79).

Ne sit sane summum malum dolor, malum certe est (Cic., *Tusc.*, 2, 14).

4.8.1.1. Această ipoteză deschisă, despre care nu credem că trebuie legată nemijlocit de ideea concretă a finalității, este, cum se vede, contrapusă în mod neașteptat, paradoxal, cu o regentă cu care se află în adversație semantică, folosindu-se în subordonată mai ales conjunctivul prezent, iar în principală indicativul sau imperativul prezent.

4.8.1.2. Dacă totuși principala are un predicat preterit, și în concesiva cu *ut* apare, prin cerința firească a consecuției timpurilor în propozițiile cu

conjunctivul obligat (v. sub 8.), conjunctivul imperfect (simultan) sau cel maimultcaperfect (anterior):

...nihilo minus tamen agi posse de compositione, ut haec non remitterentur (Caes., *B.C.*, 3, 17, 4)[53].

Vt neminem alium rogasset, scire... potuit (Cic., *Mil.*, 46).

4.8.2. Un al doilea tipar concesiv, mult mai frecvent, este acela care întrebuinţează conjuncţia *cum*, în contrast vădit cu uzul cauzal al acesteia. Altfel spus, cum, utilizat cu întreagaparadigmă a conjunctivului latin, poate fi, *per se*, fie cauzal, fie concesiv, în funcţie de raportul semantic dintre subordonata pe care o deschide şi regenta acesteia. Descinzând, vizibil, dintr-un *cum narratiuum*[54], o turnură ca următoarea:

Socrates, cum facile posset educi e custodia, ... (Cic., *Tusc.*, 1, 71). ar fi putut, în teorie – dar împotriva lui Socrate – sfârşi banal, prea omeneşte şi cauzal printr-un **uoluit*, dar fraza se încheie, cum ştim, prin *noluit*, paradoxal ca sens şi concesiv ca formă.

4.8.2.1. Faptul că acest tip de concesive derivă din vechi temporale ni-l dezvăluie turnùrile lui *cum* + indicativul, întâlnite în latina arhaică:

Sat sic suspectus sum, cum careo noxia (Plt., *Bacch.*, 1004).

Serui, qui, quom culpa carent, tamen malum metuunt (Plt., *Most.*, 858).

4.8.2.2. Latina literară preferă însă, încă de la Plaut, utilizarea lui *cum* + conjunctivul (cu respectarea consecuţiei timpurilor):

Dubium habebis etiam, quom ego iurem tibi (Plt., *Capt.*, 892).

Marcelli, Scipionis, Mummii domus, cum honore et uirtute florerent, signis et tabulis pictis erant uacuae (Cic., *Verr.*, 1, 55).

4.8.3. Un al treilea tip de subordonate concesive îşi are obârşia în domeniul comparaţiei, acestea fiind introduse prin *quamquam, quamuis, quamlibet*.

4.8.3.1. *Quamquam*, „orişicât", s-a născut din reduplicarea conjuncţiei comparative şi este însoţit, de regulă, de indicativ, definind o concesie văzută ca regulă:

Quamquam hoc tibi aegre est, tamen fac accures (Plt., *Cas.*, 421).

Quamquam sensus abierit, tamen suis et propriis bonis... mortui non carent (Cic., *Tusc.*, 1, 109).

Dar acest din urmă exemplu este adesea interpretat drept un *quamquam* + conjunctiv potenţial (datorită omonimiei clasice viitor II = conjunctiv perfect), dat fiind că, încă din proza clasică, dar rar, începe să apară lângă *quamquam*, poate după modelul mai suplu al lui *quamuis*, şi conjunctivul, tot mai frecvent în latinitatea „de argint" şi mai cu seamă la Tacit:

...quamquam et possis et delicta corrigas, tamen importunum est (Sall., *Iug.*, 3, 22)).

...adscirique per adoptionem a Tiberio iussit, quamquam esset in domo Tiberii filius iuuenis... (Tac., *Ann.*, 1, 3, 5).

4.8.3.2. După toate probabilităţile, *quamuis* – la origine o propoziţie comparativă în sine, *quam uis* = „cât (vrei) de" – a devenit mai întâi o locuţiune adverbială pe lângă adjective:

Quamuis insipiens poterat persentiscere (Plt., *Merc.*, 687)[56].

Apoi, de la „oricât de", când adjectivul este utilizat ca nume predicativ, locuţiunea ia funcţie conjuncţională, folosită mai ales (statistic vorbind) cu conjunctivul potenţial:

După tipul *Quamuis patrem suum non uiderat* (Cic., *Rab.*, *Post.*, 4) sau *Quamuis tacet Hermogenes* (Hor., *Sat.*, 1, 3, 129), mult mai frecvente sunt exemplele ca:

Quamuis malam rem quaeras, illic reperies (Plt., *Trin.*, 554).

Quamuis res mihi non placeat, tamen... pugnare non potero (Cic., *Verr.*, 3, 209).

Vom nota posibilitatea unor jocuri stilistice intenţionate, legate de obârşia însăşi a lui *quamuis*, la autorii clasici: *quam uolent diserti sint* (Cic., *Cael.*, 67); *quam uolumus licet ipsi nos amemus* (Cic., *Har.*, 19), sau chiar *quantum uis rusticus* (Hor., *Epist.*, 2, 2, 39)[58].

4.8.3.3. *Quamlibet* nu pare a fi decât o variantă sinonimică mai colorată („(ori) cât pofteşti"), întemeiată pe *quamuis* şi utilizată îndeobşte cu conjunctivul non-realului, începând de la Lucreţiu:

Quamlibet immani proiectu corporis exstet, ...
Non tamen aeternum poterit perferre laborem
(Lucr., 3, 987–990).

Prodit enim se, quamlibet custodiatur, simulatio (Quint., 12, 1, 29)[59].

4.8.3.4. O apariţie cu totul singulară o constituie *licet*, impersonalul însemnând „este permis", coborât – singur, fără nici un fel de element introductiv – la rolul de conjuncţie, prin tocirea întrebuinţării sale paratactice, alături de un conjunctiv „de tendinţă" de tip completiv:

Licet laudem fortunam, tamen ut ne salutem culpem (Plt., *Asin.*, 718).

Se poate pune problema motivaţiei deprecierii lui *licet* (+ conjunctivul prezent, neglijent + conjunctiv preterit[60]). După noi, mai ales pentru faptul că el poate fi folosit şi în poziţie secundară, slabă stilistic, *licet* pare a fi un dublet comod al lui *quamuis* şi *quamlibet* utilizate cu valoare *forte*:

Fremant omnes licet, dicam quod sentio (Cic., *De or.*, 1, 145).

Sed omnia licet concurrant, idus Martiae consolantur (Cic., *Att.*, 14, 4, 2).

Lucrurile pot fi duse atât de departe, încât *licet* poate dubla, întărind, un *quamuis* – adversativ general (v. sub 1.3.3.):

Quamuis, licet insectemur Stoicos, metuo, ne soli philosophi sint (Cic., *Tusc.*, 4, 53).

În mod cu totul secundar, *licet* a putut primi şi indicativul, după modelul celorlalte conjuncţii înrudite cu el sub raport semantic – câteodată la Apuleius şi în textele juridice, mai des la Ammianus Marcellinus.

4.8.4. O arie destul de bine conturată este aceea a „consecutivelor condiţionale", deschise de *si* sau de compuşi ai săi: paradoxul faţă de condiţie este pregnant în utilizări emfatice ale lui *si* singur, ca, de pildă:

Si Bona Fortuna ueniat, ne intromiseris (Plt., *Aul.*, 100).

Dar marcarea clară a valorii concesive a subordonatei o dau conjuncţiile compuse *etsi* „şi dacă", *tametsi* „chiar dacă", cu dubletul său mai amplu *tamenetsi*, şi *etiamsi*, „chiar şi dacă": Modul întrebuinţat după toate aceste conjuncţii depinde de aprecierea analitică a vorbitorului (autorului, personajului), ca şi în cadrul perioadei condiţionale: fie indicativul realităţii, fie conjunctivul (potenţial şi respectiv ireal; v. sub 4.5.3. şi, mai jos, sub 4.8.6.):

Quod crebro uidet, non miratur, etiamsi, cur fiat, nescit (Cic., *Diuin.*, 2, 49) (real).

Etiamsi nolit, cogam (Ter., *Eun.*, 851) (potenţial).

Etiamsi propter amicitiam uellet illum ab inferis euocare, propter rempublicam non fecisset (Cic., *Mil.*, 79) (ireal).

Faţă de gradaţia *etsi* (concesie „normală") / *etiamsi* (concesie emfatică), *tametsi* şi *tamenetsi* reprezintă un cumul de conjuncţii cu tot cu corelativ, în căutare de o cât mai apăsată explicitare[61]; *siue... siue* pot da concesia multiplă.

4.8.5. După cum a rezultat din prezentarea succesivă a tipurilor concesive, în funcţie de conjuncţiile lor, valoarea semantică globală a acestui domeniu se subsumează noţiunii de „conexiune paradoxală": faţă de ipoteză (*ut/ne*), faţă de corelaţia cauzală normală (*cum*), faţă de comparaţie (*quamquam, quamuis, quamlibet*), faţă de condiţionare (*etsi, etiamsi* etc.).

4.8.6. Folosirea modurilor şi a timpurilor acestora este – cu excepţia marcantă a lui *licet*, despre care am văzut că are un statut aparte şi, prin însăşi originea sa, conjunctivul obligat (deci respectă *consecutio temporum*, v. sub 8.) – cea aşteptată în circumstanţialele de analiză: indicativul prezintă concesia drept reală, conjunctivul prezent (simultan) şi cel perfect (anterior) o înfăţişează drept potenţială, iar conjunctivul imperfect (simultan) şi cel maimultcaperfect (anterior) sugerează că ea este ireală.

4.8.7. Pentru descifrarea cât mai limpede a corelaţiei poradoxale dintre subordonată şi propoziţia pe care aceasta o determină, mai ales pentru conjuncţiile

polivalente, ca ut/ne, cum, si, dar adesea şi cele specifice primesc în regenta lor, aşa cum am putut vedea din şirul exemplelor de mai sus (sub 4.8.1.–4.8.4.) un corelativ explicit: cel mai utilizat este *tamen* „totuşi", dar mai apar uneori şi *certe* „desigur", *saltem*[62] „măcar", *nihilominus* „cu nimic mai puţin", adesea întărite prin *at* adversativ (*at tamen, at certe, at saltem*), rupate între ele (*tamen certe, nihilominus tamen*), sau sprijinite de o altă particulă adversativă (*uerum tamen*). Întregul sistem al conjuncţiilor concesive, precum şi gruparea corelativelor lor sugerează caracterul relativ mai recent al acestei zone a circumstanţialelor de analiză.

4.9. Circumstanţialele temporale.

4.9.0. Din cercetarea de până acum a tuturor tipurilor de subordonate circumstanţiale latine a rezultat mereu faptul că acestea, fie ele de tendinţă sau de analiză[63], pe lângă funcţiile lor specifice (finală, consecutivă, cauzală, condiţională, comparativă, concesivă) ilustrează – prin treapta temporală a predicatului lor – şi o anumită situare în timp faţă de regenta lor (anterioare, simultane, posterioare). Am lăsat în mod deliberat pe ultimul loc al descrierii noastre acele subordonate circumstanţiale cu predicat verbal, care – ca şi participialele absolute (v. 4.1.3.) – marchează în mod primar şi nemijlocit **numai** treapta temporală a desfăşurării unei circumstanţiale (adică a unei subordonate adjuncte[64]).

4.9.0.1. Se cuvine să subliniem faptul că, într-o descriere lingvistică, noţiunea de „timp", cea de „complement de timp" sau de „circumstanţială temporală" pot şi trebuie să fie păstrate doar la nivelul „structurii de suprafaţă", adică al „articulării" **lingvistice** a textului, orice incursiune în „structura de adâncime" ducând în fapt la o ieşire în domeniul (extralingvistic) al epistemologiei[65].

4.9.0.2. Aşadar, considerând categoria timpului lingvistic drept o categorie specifică verbului latin (şi vechi IE), structurată după tripartiţia **anterioritate / simultaneitate / posterioritate** faţă de un reper exterior dominant (regent), rezultă în mod necesar tratarea subordonatelor circumstanţiale temporale latine conform acestor trei secţiuni distincte. Cu îngăduinţa cititorului nostru, vom purcede însă în ordine simultan – anterior – posterior, pentru raţiuni care se vor vădi la timpul lor, nu în ultimul rând în legătură cu „concordanţa timpurilor" (v. sub 8.0.).

4.9.0.3. Înainte de a intra însă în subiectul nostru propriuzis, se cade totuşi, spre a risipi orice dubiu posibil asupra termenilor folosiţi, să precizăm că o subordonată traductibilă în româneşte prin „după ce...", având în vedere că acţiunea ei se petrece **înainte** de cea a regentei acesteia, trebuie definită drept **o circumstanţială de anterioritate.** Tot astfel, o subordonată traductibilă prin

„înainte ca...", dat fiind că acţiunea ei se petrece **după** cea din regenta acesteia, trebuie socotită drept o **circumstanţială de posterioritate**, în pofida banalelor aparenţe. După cum nu soarele se învârte în jurul globului pământesc, deşi pare a o face, tot astfel nu regenta trebuie definită în funcţie de aparenţa subordonatei, ci aceasta din urmă trebuie clasată după rolul şi plasarea sa (aici temporală)[66] în raport cu propoziţia regentă.

4.9.1. Temporalele simultane momentane.

4.9.1.0. Dacă pentru restul subordonatelor simultaneitatea se poate prezenta ca un fapt global, nedesluşit în amănunte definitorii, în domeniul temporalelor propriu-zise ea primeşte cel puţin două nuanţe distincte, prima dintre acestea fiind simultaneitatea momentană, altfel spus coincidenţa într-o perioadă relativ scurtă, oricum precisă, între subordonata temporală şi regenta ei.

4.9.1.1. Conjuncţiile care definesc acest tip de simultaneitate, diferite ca domeniu originar, dar ajunse în latina clasică aproape interschimbabile între ele sunt *ut* (la obârşie comparativ), *ubi* (proiecţie în timp a unei imagini locale)[67] şi *cum* (*quum* < *quom*, din domeniul relativ)[68], toate însoţite de trepte ale **modului indicativ.**

4.9.1.2. *Vt* simultan, mereu traductibil prin „când", apare în situaţiile în care atât în regentă, cât şi în subordonată se confundă aceeaşi treaptă temporală a indicativului, cel mai adesea perfectul acestuia, mai rar prezentul (uneori istoric)[69] sau alte timpuri:

Satine, ut quemque conspicor, ita me ludificant? (Plt., *Men.*, 522)[70].

Pompeius, ut equitatum suum pulsum uidit, acie excessit (Caes., *B.C.*, 3, 94, 5).

...ut eos rettulit, ibidem est repente mortuus (Cic., *Nat.*, *Deor.*, 2, 10).

Qui ut perorauit, ... surrexit Clodius (Cic., *Q. fr.*, 2, 3, 2).

4.9.1.3. *Vbi* temporal, mai colorat decât *ut*, este mai aproape de tonul limbii vorbite:

Quid, ubi reddebas aurum, dixisti patri? (Plt., *Bacch.*, 685).

Id ubi uident, mutant consilium (Caes., *B.C.*, 2, 11, 2).

Pe lângă o nuanţă iterativă pe care o pot dobândi mai cu seamă imperfectul şi maimultcaperfectul, subordonatele cu *ubi* pot lua uneori şi o valoare explicativă, concurând o cauzală:

Accusa, ubi ita necesse est (Cic., *Quinct.*, 71).

Quae ubi tardius procedunt... statuit quouis modo inceptum perficere (Sall., *Iug.*, 11, 9).

Mai rar, *ubi* temporal poate primi, după modelul celorlalte subordonate de analiză, timpuri ale conjunctivului, cu nuanţe potenţiale sau ireale[71].

4.9.1.4. Numai limba vorbită îl foloseşte pe *quando* cu valoare temporală, pătrunderea lui în texte literare fiind o licenţă sau o neglijenţă:

Auferto (pallam) tecum, quando abibis (plt., *Men.*, 430).

Tum, quando ...misimus (Cic., *Leg. Agr.*, 2, 41).

Deşi limitat la un sens cauzal în textele clasice (cf. 4.4.3.), *quando* trebuie să fi fost foarte vivace în limba de toate zilele, străbătând cu valoare temporală până în latina populară târzie, de unde a fost moştenit ca atare de limbile romanice (rom. *când*, fr. *quand*, it. *quando*, sp. *cuando* etc.).

4.9.1.5. Dar conjuncţia cel mai frecvent şi mai nuanţat întrebuinţată este *cum*, adesea în corelaţie cu *tum*, aflat în regentă:

Tum denique ... nostra intelligimus bona
Quom ... ea amisimus (Plt., *Capt.*, 142–143).

Fulgentes gladios hostium uidebant Decii, cum in aciem eorum irruebant (Cic., *Tusc.*, 2, 59).

"Cum declamo, uenit", id est "ipso tempore, quo declamo" Charisius, *G.L.K.*, 1, 226, 14 urm.).

4.9.1.5.1. *Cum temporale* poate lua o seamă de nuanţe specifice, catalogate ca atare în gramatici, cele mai însemnate dintre ele fiind următoarele:

– *Cum* interativ (*repetitiuum*), cu orice treaptă a indicativului:

Cum subit illius tristissima noctis imago...
Labitur ex oculis nunc quoque gutta meis
(Ou., *Trist.*, 1, 3, 1–4).

Cum uer esse coeperat, dabat se labori atque itineribus (Cic., *Verr.*, 5, 27).

–*Cum inversum* sau *additiuum*, când faptul enunţat în subordonată depăşeşte evident în importanţă informaţia din regentă[72]:

• *Vixdum epistulam tuam legeram, quom ad me Postumus Curtius uenit* (Cic., *Att.*, 9, 2 A, 3).

Vix ea fatus eram, gemitu cum talia reddit (Verg., *Aen.*, 2, 323).

– *Cum* de echivalenţă (*explicatiuum*):

De te, Catilina, cum quiescunt, probant; cum patiuntur, decernunt; cum tacent, clamant (Cic., *Cat.*, 1, 21).

Gratulor tibi, cum tantum uales apud Dolabellam (Cic., *Fam.*, 9, 14, 3)[73].

– *Cum* al definirii (*definitionis*), în definiţiile colocviale de felul „X este atunci când Y", refuzate de logica formală:

Concessio est, cum reus non id, quod factum est, defendit, sed, ut ignoscatur postulat (Cic., *Inu.*, 1, 15).

4.9.1.5.2. Începând din perioada preclasică, fie după modelul subordonatelor relative[74], fie, poate, după al tuturor subordonatelor de analiză, adnominale

şi adverbale, *cum* poate primi şi modul conjunctiv, imensa majoritate a exemplelor înscriindu-se însă fie sub *cum historicum* (v. 4.9.2.1. şi 4.9.4.1.), fie sub *cum causale* (v. 4.4.5.) sau *concessiuum* (v. 4.8.2.). Cazurile în care putem totuşi vorbi de *cum temporale* + conjunctivul (potenţial – prezent/perfect), importante ca verigă de legătură între *cum temporale* + indicativul şi *cum historicum*, nu sunt foarte frecvente:

Incidunt ... saepe causae, cum repugnare utilitas honestati uideatur (Cic., *Off.*, 3, 50)[75].

Tum, cum respublica ... desiderabat, nunc, cum omnes me causae ... uocent ... (Cic., *Mur.*, 6).

4.9.1.6. Dar este suficient ca treapta temporală a subordonatei să o preceadă pe cea a regentei, sau ca *ut, cum, ubi* să primească o întărire (de pildă *primum*), pentru ca ele să alunece în domeniul învecinat al anteriorităţii imediate (v. sub 4.9.3.)[76].

4.9.2. Temporalele simultane în durată.

4.9.2.0. Alături de simultaneitatea pur coincidentă, de moment, putem distinge totuşi şi o simultaneitate prelungită, în durată, marcată prin uzul unor conjuncţii traductibile fie „pe când", fie „până când, cât vreme".

4.9.2.1. Prima subcategorie o ilustrează *cum historicum* simultan, altfel spus *cum* + conjunctivul imperfect, folosit în mod constant în textele narative clasice cu sensul de „pe când" şi având faţă de *cum* + indicativul (coincident) avantajul de a implica o legătură, un *nexus* intern mai strâns între subordonată şi regenta ei:

Cumque caput caderet, carmen tuba sola peregit (Enn., *Ann.*, 519).

Haec cum scriberem, tantum quod existimabam ad te orationem esse perlatam (Cic., *Att.*, 15, 13, 7).

4.9.2.1.1. Şi *cum historicum* simultan poate primi o valoare iterativă, pur contextuală:

Cum Romae essem et te iam iamque visurum me putarem, cotidie ... horae ... longae uidebantur (Cic., *Fam.*, 12, 5, 4).

4.9.2.1.1. Folosirea cu acest rol a conjunctivului **imperfect** este justificată de caracterul **narativ** al textelor, povestirea fiind dominată de ideea preteritului: conjunctivul devenit obligat respectă *consecutio temporum* pentru simultaneitatea în trecut (verb regent preterit). Asupra corelării cu *cum historicum* anterior, v. 4.9.4.1.

4.9.2.2. Dar există şi un şir de conjuncţii care sunt specifice simultaneităţii în durată, fiind traductibile prin „cât vreme, până când" dacă sunt urmate de

indicativ, iar prin „până să" dacă predicatul este la conjunctiv, deci imprimă temporalei o nuanţă de tendinţă. aceste conjuncţii sunt *dum, donec (donicum)* şi *quoad.*

4.9.2.3. Cea mai frecventă dintre ele este vechea particulă *dum*, de etiomologie discutată[77], a cărei utilizare ca enclitic în *agedum, manedum* duce la ideea unui sens primar de „răstimp"[78]. „La phrase *mane, dum scribit* (Plt., *Bacch.*, 737), „attends, pendant qu'il écrit", s'est d'abord analysée en *manedum: scribit*, „attends un peu: il écrit" (Ernout–Thomas, 1964[3], 370).

4.9.2.3.1. Folosit cu indicativul, *dum* apare mai ales cu una din treptele temporale ale durativului (prezent, imperfect, viitor I), mai rar cu perfectul (rezultativ), contextul impunând ba nuanţa „cât vreme", ba pe cea „până când" (cu luarea în consideraţie a termenului final al acţiunii din subordonată):

Te, dum uiuebas, noueram (Plt., *Truc.*, 165).

Haec ciuitas, dum erit, laetabitur (Cic., *Lael.*, 14).

Dum fuit, dedit (Plt., *Truc.*, 217).

Şi mai ales cu prezentul indicativ:

Vtrum uis, opta, dum licet (Plt., *Rud.*, 854).

Sed, dum redeo, Hortensius uenerat (Cic., *Att.*, 10, 16, 5).

4.9.2.3.2. Merită subliniat faptul că, uneori, după cum se poate vedea şi din anumite exemple date mai sus, *dum* ia, prin context, o valoare restrictivă:

Quod sibi uolunt,
Dum id impetrant, boni sunt... (Plt., *Capt.*, 232–233).

4.9.2.3.3. *Dum* + conjunctivul devine, datorită culorii modului însuşi, „până să", după modelul lui *donec* şi *quoad* (v. mai jos sub 4.9.2.4.–5.):

Paulisper mane,
Dum edormiscat unum somnum... (Plt., *Amph.*, 696–697).

Paucos moratus dies, dum se copiae ab Corcyra assequerentur (Liu., 32, 9, 8).

Conjunctivul de tendinţă respectivă, prin treptele sale temporale (prezent/ imperfect) *consecutio temporum* (v. sub 8.).

4.9.2.3.4. În funcţie de context, *dum* + conjunctivul (adesea întărit prin *modo*) poate concura o anumită zonă a funcţiei condiţionale (v. sub 4.5.6.2.).

4.9.2.4. Arhaic şi poetic, evitat de proza clasică a sfârşitului republicii, dar preferat, datorită expresivităţii sale mai mari şi comodităţii metrice, de poeţii şi de prozatorii principatului timpuriu, *donec* (cu variante rare *donicum* şi *donique*) este un concurent tot mai periculos pentru poziţia lui *dum*:

4.9.2.4.1. Cu valoare primară „terminativă" („până când"), *donec* ia mai apoi, după tiparul lui *dum*, şi valoarea „comitativă" („cât vreme"):

Haud desinam/donec perfecero (ter., *Phorn.*, 419–420).

De comitiis, donec rediit Marcellus, silentium fuit (Liu., 23, 31, 9).

Donec eris felix, multos numerabis amicos (Ou., *Trist.*, 1, 9, 5).

4.9.2.4.2. Mai întâi rar folosit cu conjunctivul, donec apare tot mai des cu acest mod şi cu valoarea de tendinţă „până să" în proza principatului (de la Titus Livius la Tacit):

Vsque ocinum dato, donec arescat (Cato, *Agr.*, 54, 4).

(Elephanti) trepidationis aliquantum edebant, donec quietem ipse timor... fecisset (Liu., 21, 28, 11).

Danuuius ... plures populos adit, donec in Ponticum mare ... erumpat (Tac., *Germ.*, 1, 2).

4.9.2.5. În sfârşit, *quoad*, uşor analizabil, a pornit şi el de la valoarea „terminativă" de „până când" + modul indicativ:

Nostri ... neque finem sequendi fecerunt, quoad praecipites hostes egerunt (Caes., *B.G.*, 5, 17, 3).

Milo autem, cum in senatu fuisset, quoad senatus est dimissus ... (Cic., *Mil.*, 28).

4.9.2.5.1. Dar, ca şi *donec*, el a tins să ia şi valoarea de „câtă vreme", modelându-se după *dum*, conjuncţia-cheie a acestei arii:

Cato, quoad uixit, uirtutum laude creuit (Nepos, *Cato*, 2,).

(Quinqueremis) defendebatur egregie, quoad tela suppeditarunt (Liu., 30, 25, 7).

4.9.2.5.2. De asemenea, *quoad* poate primi şi conjunctivul de tendinţă, luând sensul de „până să":

Ea uero continebis, quoad te uidem (Cic., *Att.*, 13, 21, 4).

...ut, quoad, rex declaratus esset, non sine rege ciuitas ... esset (Cic., *Rep.*, 2, 23).

4.9.2.6. Vom remarca deci tendinţa de învecinare a lui *dum, donec, quoad* + conjunctivul faţă de aria temporală a posteriorităţii, fără însă a se ajunge la o trecere a limitei care mărgineşte, fie şi în mod vag şi amplu, noţiunea de „simultaneitate în durată".

4.9.3. Temporalele de anterioritate imediată.

4.9.3.0. În schimb, atunci când între subordonată şi regenta ei s-a creat un clivaj de treaptă temporală, şi mai ales când acesta a fost subliniat printr-o întărire ca *primum, ut (primum), ubi (primum), cum (primum)* se desprind – spre înapoi – de domeniul simultaneităţii coincidente şi devin imediat anterioare, putând fi traduse prin „îndată ce", „imediat ce".

4.9.3.1. *Vt* anterior apare urmat de maimultcaperfectul sau de perfectul indicativ:

Primo, ut dixeram nostro seni mendacium
...ibi signum ex arce iam abstuli (Plt., *Bach.*, 957–958).

Vt quisque acciderat, eum necabam ilico (Id., *Poen.*, 486).

Viri nostri domo ut abierunt, hic tertius annus (Id., *Stich.*, 29).

4.9.3.1.1. Dar, mai ales din epoca clasică, acest rol al anteriorităţii imediate este preluat de locuţiuni mai ample, *statim ut, continuo ut, protinus ut* şi mai ales *ut primum:*

Illam ut primum uidi, nunquam uidi postea (Plt., *Epid.*, 600).

...non statim ut dici coepta est, melior fieri uidetur (Cic., *De or.*, 2, 313).

Vt primum positis nugari Graecia bellis
Coepit... (Hor., *Epist.*, 2, 1, 93).

4.9.3.1.2. Difuziunea lui *ut* şi în regentă este un grecism sintactic ocazional:

Vt uidi, ut perii (Verg., *Ecl.*, 8, 41, după Theocr., 2, 82)[79].

4.9.3.2. *Vbi primum*, evitat de Cicero, apare totuşi adesea la Caesar, Sallustius şi Titus Livius:

(Iugurtha), ubi primum adoleuit, ... non se luxu neque inertiae corrumpundum dedit... (Sall., *Iug.*, 6, 1).

4.9.3.3. Cel mai frecvent dintre ele, *cum primum* însemna la început „când mai întâi", „când mai înainte":

...iamdudum factumst cum primum bibi (Plt., *Asin.*, 890).

4.9.3.3.1. Dar în epoca clasică el însemna de-a dreptul „de îndată ce", îndeobşte + indicativul:

Cum primum licuit, perfecit (Cic., *Quir.*, 10).

...cum primum poteris, ... ad me scribas (*Id.*, *Att.*, 5, 10, 5).

Cum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit (Caes., *B.G.*, 3, 9, 2).

4.9.3.3.2. În cadrul tendinţei generale de extindere a conjunctivului „oblic" (al subordonării), poate şi sub influenţa lui *cum historicum*[80], *cum primum* apare, mai rar, şi + conjunctivul:

Cum primum pabuli copia esse inciperet, ad exercitum uenit (Caes., *B.G.*, 2, 2, 2).

4.9.3.3.3. Cu valoare mai expresivă, izolat, tot cu sensul de „o dată ce", apar şi *cum extemplo, cum subito* sau *cum ilico:*

Aedes, quom extemplo sunt paratae...
Laudant fabrum (Plt., *Most.*, 101–103).

4.9.3.4. Tot cu sensul de „o dată ce", dar specializate ca atare şi nu foarte frecvente, pot fi întîlnite *simul, simulac* şi *simulatque*:

Appius, simulatque Dolabella accessit ad tribunal, ... triumphi postulationem abiecerat (Cic., *Fam.*, 8, 6, 2).

Quae quidem, simul uiderat illum iuuenem, ... coepit risu laetissimo gestire (Apul., *Met.*, 7, 10).

4.9.3.4.1. Şi acest tip de temporale poate lua valoare iterativă:

(Alcibiades), simulac se remiserat ... luxuriosus ... inueniebatur (Nep., *Alc.*, 1, 4).

4.9.3.4.2. Pentru a marca mai clar rolul subordonator al acestor elemente de legătură care, la obârşie, semnificau în fapt o plasare pe acelaşi plan sintactic (fapt marcat de *ac*, *atque*, ba, uneori, chiar şi de *et*), sunt folosite în proză şi *simul ut.*, *simul ubi, simul primum* şi *simulac primum.*

4.9.4. Temporalele de anterioritate distantă.

4.9.4.0. Atunci însă când se doreşte marcarea indiscutabilă a anteriorităţii, clar şi răspicat deosebită, în latină sunt folosite *postquam* şi *cum* istoric anterior.

4.9.4.1. Format antonimic faţă de *antequam* (v. sub 4.9.5.), *postquam* are o vădită origine comparativă: „mai apoi decât > după ce". Cicero îl preferă chiar pe şi mai explicitul *posteaquam.*

4.9.4.1.1. *Post(ea)quam* apare cel mai adesea cu perfectul sau cu maimultcaperfectul indicativ:

Postquam aurum abstulimus, in nauem conscendimus (Plt., *Bacch.*, 277).

Posteaquam uictoria constituta est, erat Roscius Romae frequens... (Cic., *Rosc. Am.*, 16).

Posteaquam (Galli) propius successerunt, ... se stimulis induebant ... (Caes., *B.G.*, 7, 82, 1).

Postquam parum uis aperta profuerat, munitiones ... circumdant (Liu., 3, 25, 4).

4.9.4.1.2. Uneori poate apărea însă şi prezentul istoric:

Postquam obstinatos uidet, oppugnare parat (Liu., 23, 17, 4).

4.9.4.1.3. Prin joc stilistic, *postquam* poate fi redescompus în elementele sale constitutive, primind mai multă culoare stilistică:

Pace confirmata post diem quartum, quam est in Britanniam uentum ... (Caes, *B. G.*, 4, 28, 1).

4.9.4.1.4. După modelul lui *cum* istoric, *postquam* poate primi uneori şi imperfectul sau maimultcaperfectul conjunctiv,

Galli..., postquam ... suas terras sedem belli esse... uiderent, uerterunt retro in Hannibalem ab Romanis odia (Liu., 22, 1, 2).

4.9.4.1.5. Principiul *post hoc ergo propter hoc* duce la o învecinare de sens între *postquam* şi *quoniam*, putând provoca o concurenţă cu cauzala (v. 4.4.6.2.), modul fiind îndeobşte indicativul realităţii:

Quae omnia nunc intelligit sibi nihil prodesse, postquam certis testibus conuincitur (Cic., *Verr.*, 5, 103).

4.9.4.2. A doua variantă a anteriorităţii indiscutabile este oferită de *cum historicum* + conjunctivul maimultcaperfect, treapta temporală fiind definită prin predicat, în contrast cu simultaneitatea înfăţişată cu imperfectul conjunctiv:

Epaminondas, cum uicisset Lacedaemonios apud Mantineam (anterioritate) *atque ipse graui uulnere exanimari se uideret* (simultaneitate), *quaesiuit saluusne esset clipeus* (Cic., *Fin.*, 2, 97).

4.9.5. Temporalele de posterioritate.

4.9.5.0. Aria posteriorităţii, cu randament statistic mai redus, este semnificativă de două conjuncţii de origine comparativă, *priusquam* şi *antequam.*

4.9.5.1. Prima în ordine cronologică este *priusquam*, format ca o locuţiune secundară din *prius ... quam*, dar funcţionând solidar încă din latina arhaică, în pofida unor redescompuneri stilistice ocazionale; modul folosit este îndeobşte indicativul („mai înainte ca"):

Priusquam lucet, adsunt (Plt., *Mil.*, 709).

Numquid, priusquam abeo, me rogaturu's? (*Id.*, *Trin.*, 198).

Neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum ... peruenerunt (Caes., *B.G.*, 1, 53, 1).

4.9.5.2. După modelul lui *priusquam* a fost alcătuit, ca variantă sinonimică foarte curentă, *antequam* (despre care am văzut că l-a generat antonimic pe *postquam*), tot însoţit îndeobşte de indicativ:

Antequam tuas legi litteras, hominem ire cupiebam (Cic., *Att.*, 2, 7, 2).

Nunc, antequam ... ad sententiam redeo, de me pauca dicam (Cic., *Cat.*, 4, 20).

Şi *antequam* poate fi redesfăcut (emfatic) în elementele sale constitutive:

Non ante desinam, quam ... cognouero (Cic., *Cato M.*, 18).

Sed mihi uel tellus optem prius ima dehiscat...
Ante, Pudor, quam te uiolo, aut tua iura resoluo
(Verg., *Aen.*, 4, 24–27).

4.9.5.3. Şi *priusquam* şi *antequam* pot primi însă uneori modul conjunctiv, cu nuanţa de tendinţă specifică acestuia, putând fi tradus prin „mai înainte să":

Exire ex urbe priusquam lucescat uolo (Plt., *Amph.*, 533).

Antequam uerbum facerem, de sella surrexit et abiit (Cic., *Verr.*, 4, 147).

Tempestas minatur, antequam surgat (Sen., *Epist.*, 103, 2).

Treptele temporale ale conjunctivului par a fi utilizate nu după valoarea modală a acestuia (*pace* Ernout – Thomas, 1964³, 369), ci după *consecutio temporum*, altfel spus, în funcție de timpul din regentă.

4.9.6. Temporalele iterative specializate.

4.9.6.0. În repetate rânduri, am putut vedea că multe dintre conjuncțiile temporale din diferite compartimente (*ut, cum, dum, postquam* etc.) pot primi, după context, o valoare iterativă. Cele mai frecvente sunt *quotiens* și derivatele sale *quotiensque* și *quotienscumque* „ori de câte ori":

(Aedes) quotienscumque conspicio, fleo (Plt., *Capt.*, 97).

4.9.6.1. Acestea, primind corelativul *totiens*, tind către domeniul comparativ, alături de perechile *tam – quam, tot – quot* etc. (v. 4.6.4.4.):

Quotienscumque dico, totiens mihi uideor ... (Cic., *Cluent.*, 51).

4.9.6.2. Mai rare, colocviale, sunt *quandoque* și *quandocumque*:

Me constare mihi scis et discedere tristem,
Quandocumque trahunt inuisa negotia Romam
(Hor., *Epist.*, 1, 14, 17).

Quandoque ab eadem parte sol ... defecerit, tum ... expletum annum habeto (Cic., *Rep.*, 6, 24).

4.9.7. Remarcă finală.

Multiplicitatea tipurilor temporale și, în general, a celor circumstanțiale, precum și varietatea conjuncțiilor cu acest rol dezvoltate în limba latină nu trebuie să-l facă să dispere pe latinistul începător. În primul rând, am văzut că sistemul circumstanțialelor latine nu este nicidecum haotic, ci coerent structurat. Repetarea urmăririi lui, cu maximă atenție dată liniilor lui principale de forță, se impune de la sine, pentru că *Repetitio est mater studiorum*. În al doilea rând, recomandăm aprofundarea celor spuse în cap. 7., unde se află prezentată evoluția semantică și funcțională a fiecăreia dintre conjuncțiile plurifuncționale mai importante din latină.

NOTE

¹ Este în special cazul subordonatelor deschise de *ut/ne* și de *quod, quia* (cf. 2.2.), dar, uneori, și de *si* (cf. 3.4.3.7.).

² „L'ensemble des compléments pronominaux, adjectivaux etc., identifiables par référence à un élément simple (proforme) constitue les **compléments conjoints**. S'y opposent les **compléments adjoints**, dans le paradigme desquels on ne trouve pas ces proformes et dont la liste reste ouverte". (M. Lavency, 1985, p. 22).

³ Subliniem din nou caracterul **lingvistic** al opoziției **real/non-real** (acesta bifurcând în **potențial/ireal**): analiza sintactică ia în considerație structura de suprafață a **formulării** șirului vorbirii, lăsând în seama logicii și a epistemologiei problema coerenței structurii de adâncime și pe cea a adecvării exterioare la adevărul faptelor extralingvistice (a referinței).

⁴ Tendința inițială – mai apoi blocată în latină – către crearea unor asemenea forme ne este vădită totuși de existența unor cuvinte, cu noi valori secundare, ca *sons, ntis* (substantivat cu sensul de „împricinat, vinovat") și *praesens* sau *absens* (specializate și ele în limbajul oficial-juridic); cf. A. Ernout, 1953³, 172–173.

⁵ De aici a luat naștere și uzul frecvent – dar, strict vorbind, abuziv – al referirii la circumstanțialele nominale drept „participiale absolute", pentru a marca mai clar, sub raport didactic, opoziția dintre ele și participialele relative (cf. 5.1.).

⁶ Adjectivul verbal în *-ndus, a, um* („gerundivul') a funcționat până în epoca postbelică numai în cadrul conjugării „perifrastice pasive" (*laudandus sum, laudandum est*) și ca atribut adjectival (*puer laudandus* „care este de lăudat"), tinzând să fie integrat drept un participiu viitor pasiv („care va fi X") abia cu începere din sec. II p. Chr.

⁷ Vom depăși deci nivelul regulilor automate de școală, utile prin însăși simplitatea lor în primii ani de latină, care spun că „Ablativul absolut cu participiul prezent (simultan) se traduce prin gerunziul verbului dat", și că „Ablativul absolut cu participiul perfect pasiv (anterior) se traduce prin *fiind* + participiul (perfect pasiv) românesc".

⁸ Uneori această predominanță a subiectului-centru major de atenție este subliniată prin topica însăși a frazării: *Hac re statim Caesar per speculatores cognita, ... exercitum equitatumque castris continuit* (Caes., *B.G.*, 2, 11, 2); cf. F. Antoine, 1885, 308.

⁹ Unde *uadato* NU este un dativ de atribuire, ci un ablativ absolut impersonal anterior, aici cu nuanță cauzală „dat fiind că dăduse zălog" (de înfățișare la judecată).

¹⁰ Mai rare, exemplele de acest ultim tip sunt în fapt rezultatul unei elipse: *agitantibus (sc. hominibus)*, cf. Ernout–Thomas, 1964³, 105.

¹¹ Adică, am putea spune, nici unul din cele trei „elemente de schemă" (N–D–Ac) ale propoziției regente: ablativul este prin excelență un caz al „circumstanței".

¹² Pentru o seamă de exemple de alunecări ale ablativului absolut spre reluarea fie a N subiect, fie a Ac obiect, v. Antoine, 1885, 308–309 și Ernout–Thomas, 1964³, 104. În epoca arhaică și clasică este vorba mereu de o emfază uneori formulară: *Me libente eripies mihi hunc errorem* (Cic., *Att.*, 10, 4, 6) etc.

¹³ Cu toate că *adducere* și mai ales *adduci* pot primi și o completivă cu *ut*, aici sensul concret al lui *adduxerunt* („l-au adus", nu „l-au silit") impune interpretarea subordonatei drept o finală.

¹⁴ Aici *esse* (infinitivul arhaic al lui *edo, ere*) este luat absolut, subordonata cu *ut* fiind o finală simetrică celei de pe lângă *uiuere*.

¹⁵ *Nisi* are aici valoarea unui adverb restrictiv („decât"). Asupra uzului acestuia al lui *ut ne*, avitat de Caesar, Sallustius, Titus Livius, v. Szantyr, 1965, 643.

¹⁶ Acesta este Ab. sg. instr. al lui *quod*. Latina arhaică întrebuința și forma *qui* (Ab. sg. instr. al lui *quid*): *Magis qui credatis, dicam* (Plt., *Poen.*, 1264).

¹⁷ Ab. sg. instr. prosecutiv („ca pe această cale"); cf. Szantyr, 1965, 653.

¹⁸ Cf. de ex. Ernout–Thomas, 1964³, 343 și mai ales 392.

¹⁹ F. Antoine, 1885, 214. Incidentele acestea pot fi modulate stilistic în mod variat: *ut aliud nihil dicam* (Cic., *Mur.*, 32). Asupra incidentelor în general v. sub 6.

²⁰ Această *emphasis* retorică o întâlnim în *Catilinare*: *Fuit, fuit ista quondam in hac republica uirtus, ut uiri fortes ... suppliciis ... hostem coercerent* (Cic., *Cat.*, 1, 3).

²¹ Cf. Ernout–Thomas, 1964³, 345.

²² *The Stipulative Subjunctive in Latin*, TAPhA, XXXI, 1900, 223–237.

²³ II, 1914², 249–250.

²⁴ *Ibid.*, 385, cf. Ernout–Thomas, 1964³, 349.

[25] Acesta reprezintă o simplificare vorbită a lui *quómo(do)*, cf. sp. *como*, it. *come*, fr. *comme*, REW 6972.

[26] Asupra întregii probleme v. Ernout–Thomas, 1964^3, 349–350.

[27] Cf. Kühner–Stegmann, II, 1914^2, 364; Ernout–Thomas, 1964^3, 350; Szantyr, 1965, 635.

[28] În această postură *ut* realizează o extindere a funcţiei sale comparative (propriu-zise). Asupra evoluţiei de ansamblu a lui *Ut(i)* v. 7.1.

[29] Caracterul parentetic al lui *ut* comparativ (explicativ) este vădit aici în mod expres de apariţia lui *furiosus* (la nominativ!) cu ieşire din stilul indirect.

[30] Cf. Szantyr, 1965, 647–648.

[31] Şi aici *cur non fecerint* este, practic, o incidentă, reprezentând reluarea fără altă acomodare în afara trecerii la conjunctiv a predicatului, a întrebării (acuzatoare) directe *Cur non fecistis?* Corelarea cauzală normală *quod non fecerint* (sau chiar *fecerunt*) era mult mai banală.

[32] V. Ernout–Thomas, 1964^3, 374.

[33] Introducerea dinafară (potrivit criteriului adevărului) a ideii de „ireal" ni se pare forţată (cf. Ernout–Thomas, 1964^3, 377–379).

[34] Vom remarca diferenţa clară dintre irealul folosit în acest exemplu şi potenţialul frapant din ultimul exemplu dat sub punctul anterior.

[35] Literalmente „dacă pofteşti", *audere* având încă înţelesul său vechi de „a avea poftă să" (abia apoi „a cuteza", Ernout–Meillet, 1967^4, 55 şi 56), ca derivat al lui *auidus* (bazat, la rândul său, pe *aueo*).

[36] *Nisi* restrictiv furnizează apoi formule stabile ca *nisi qui* „decât (cei) care", *nisi quod* „decât că", *nisi ut* „decât să" (cf. n. 15), sau chiar *nisi si* „decât dacă". Tot pe baza lui este alcătuit *nonnisi* „decât doar dacă".

[37] Nu putem fi de acord cu integrarea aici a timpului ut ita *dicam*, cf. 4.4.6.4. şi n. 27–29.

[38] Asupra elipsei predicatului în general, v. Kühner–Stegmann, I, 1912, 8–15; Szantyr, 1965, 419–425; Pinkster, 1990, 251–252. Pentru cazul special al comparativei, v. Kühner–Stegmann, II, 1914^2, 465 şi Ernout–Thomas, 1964^3, 354.

[39] Numită în unele gramatici „de identitate şi diferenţă" (Ernout–Thomas, 1964^3, 358–359).

[40] Această zonă a comparaţiei condiţionale a ajuns în cele din urmă să se asimileze laolaltă cu cea a comparaţiei de egalitate, nuanţele de sens între ele fiind minime sau nule.

[41] Asupra deosebirii de topică faţă de circumstanţiala consecutivă v. sub 4.3.4.

[42] Acesta provine din **kʷu-ti*, fiind înrudit cu tema relativului şi interogativ-nedefinitului. V. sub 7.1.

[43] În funcţie de context, *ut(i)* poate dobândi uneori, ca aici, o nuanţă restrictivă „tot după cum ... astfel".

[44] Indiferent de poziţia topică (v. 4.3.4. şi 4.6.4.0.), confuzia cu consecutiva este imposibilă, datorită modului indicativ din subordonată.

[45] În epoca târzie apare concurentul sinonimic *citius quam* („mai degrabă decât"); cf. Ernout–Thomas, 19643, 358.

[46] La limita zonei propriu-zise a comparaţiei a ajuns *quam* + superlativul („cât mai X"), mai întâi la nivelul propoziţiei, apoi însă şi la cel al frazei: *Subducito susum animam, quam plurimum poteris* (Cato, *R.R.*, 157, 15). *Quam potui maximis itineribus ad Amanum exercitum duxi* (Cic., *Fam.*, 15, 4, 7). În schimb, *uel* + superlativul rămâne la nivelul propoziţiei, cu sensul de „fie şi cel mai X": *Huius domus est uel optima Messanae* (Cic., *Verr.*, 4, 3).

[47] Ernout–Thomas, 1967^3, 390.

[48] Ernout–Meillet, 1967^4, 117; Szantyr (1965, 634) preferă explicaţia prin **cei-ue*.

[49] Ernout–Thomas, 1964^3, 388–391.

[50] În această situaţie se află, în general, gramaticile care preferă analiza pornind de la forme (conjuncţii) către funcţii şi nu invers: Stolz–Schmalz, Leumann–Szantyr, Lavency, ca şi cele care, în perspectivă pragmatică, pornesc de la *Sentence type*, încercând o clasificare secundară după *illocutionary force*, fără însă a redefini locul concesiei în sistemul tipurilor de ilocuţie (Pinkster, 1990, 190–213). Diluarea totală a sistemului funcţiilor între, pe de o parte, imaginea principiilor de comutabilitate care afectează subordonarea circumstanţială şi, pe de altă parte, înregistrarea pas cu pas a conjuncţiilor folosite apare la L. Rubio (II, 1976, 79–85 şi 105–160).

[51] Scepticismul tipic îl întrupează observaţiile formulate de Ernout şi Thomas (1964^3, 350–351), care structurează totuşi statornic expunerea pornind de la funcţii către forme. O definiţie operaţională dau Kühner–Stregmann, încadrând concesivele printre „kausale Adverbialsätze" (ceea ce noi numim „circumstanţialele de analiză"), spunând că ele sunt subordonate „welche einen wahr oder möglich eingeräumten Gedanken ausdrücken, zu dem der Gedanke des Hauptsatzes einen Gegensatz bildet, indem er die Folge, welche aus der Einräumung des Nebensatzes erwartet werden könnte, leugnet und beschränkt".

[52] Cf. Szantyr, 1965, 647.

[53] Într-un pasaj în stil indirect condus de un *postulabat Caesar* (*ibid.*, 2).

[54] Ernout–Thomas, 1964^3, 354.

[55] Kühner–Stegmann, II, 1914^2, 442; Szantyr, 1965, 602.

[56] Szantyr, 1965, 603. Aceeaşi interpretare este valabilă pentru *Quamuis ridiculus est, ubi uxor non adest* (Plt., *Men.*, 318): „Este cât vrei de hazliu, când soţia nu-i de faţă".

[57] Nu vom uita că şi în româneşte *oricât* vine din *veri cât* (= „cât vrei").

[58] Util uneori metric, *quantum uis* este reluat în poezia latină târzie (Sidonius Apollinaris, *Carm.*, 2, 500).

[59] Latina târzie utilizează şi o variantă *quantumlibet* (cf. Ernout–Thomas, 1964^3, 353; Szantyr, 1965, 604).

[60] *Quod factum licet necopinantibus nostris esset gestum* (*B. Hisp.*, 16, 3).

[61] Kühner–Stegmann, II, 1914^2, 441. Aupra uzului secundar al lui *etsi* şi *etiamsi* în interogaţii şi exclamaţii retorice libere v. sub 1.3.3.

[62] Este de evitat confuzia – extrem de curentă în latina târzie şi medievală – cu *saltim* „în salturi, în etape".

[63] Pentru aceste noţiuni v. 4.0.2. Concordanţa temporală este de altfel normală şi în domeniul completivelor şi al relativelor, fie ele nominale sau verbale.

[64] Cf. n. 2.

[65] Asupra întregii probleme v. *Sintaxa propoziţiei*, 190–192.

[66] În privinţa rolului jucat de topică v. 4.3.4. şi 5.5.

[67] Cf. Szantyr, 1965, 651. Reprezentarea timpului ia adesea forma unor plasări spaţiale, atât în sintaxa propoziţiei, cât şi în cea a frazei.

[68] Sorgintea lui este încă vizibilă în fazele ca *Iam aderit tempus, quom sese etiam ipse oderit* (Plt., *Bacch.*, 417). Asupra evoluţiei sensurilor lui *quom (cum)* v. sub 7. Kühner–Stegmann socoteau totuşi că înţelesul de bază al lui *cum* era unul „neutral" explicativ (II, 1914^2, 328).

[69] Cf. Szantyr, 1965, 635–636.

[70] Nu ne-am ferit de acest exemplu, comparativ încă, după cum o arată secvenţa *ut ... ita*, el fiind elocvent pentru întrebuinţarea ulterioară a lui *ut* în domeniul tempotal.

[71] Cf. Szantyr, 1965, 652, cu comentarii precise.

[72] Explicitarea tradiţională a acestei rubrici (cf. Kühner–Stegmann, II, 1914^2, 340; Szantyr, 1965, 623) pare mult mai potrivită decât încercarea de definire propusă de Ernout–Thomas: „parce que l'action de la proposition temporale est postérieure à celle de la principale" (1964^3, 365).

[73] Exemplele de acest tip lasă să se întrevadă posibilitatea evoluției lui *cum* către domeniul cauzal (v. sub 7.).

[74] Cf. Kühner–Stegmann, II, 1914^2, 343; Ernout–Thomas, 1964^3, 363; Szantyr, 1965, 620.

[75] Cu paralela excelentă *Incidunt multae saepe causae, quae conturbent animos utilitatis specie* (*ibid.*, 3, 50), grăitoare în privința modelului dinamic al pătrunderii conjunctivului non-realității pe lângă *cum*.

[76] Acest fapt a făcut ca, în ansamblu, *cum, ut, ubi* să fie interpretate drept „dès que" și inserate de-a binelea în domeniul global al anteriorității, mai cu seamă în gramaticile franceze (cf. Ernout–Thomas, 1964^3, 360–361).

[77] Cf. Szantyr, 1965, 609–610 și Ernout–Meillet, 1967^4, 187 (v. însă și 186, sub *dudum*).

[78] Mai degrabă decât „un instant" (Ernout–Thomas, 1964^3, 370), transpunere ambiguă. Radicalul IE **du-/dw-* indică, de altfel, „îndoiala, șovăiala" și, de aici, fie „dualitatea" (**duo*), fie „înfricoșarea' (**dwey-*).

[79] Cf. Szantyr, 1965, 636.

[80] V. Kühner–Stegmann, II, 1914^2, 353.

5. SUBORDONATELE RELATIVE

5.0. Sub raportul formelor istorice, cel mai vechi tip de subordonare în frază, reconstruibil cu certitudine până în indo-europeana comună, este cel relativ[1]: determinarea adnominală la nivelul frazei este o dezvoltare nemijlocită a celei din cadrul propoziției. Rațiuni de natură didactică ne-au determinat totuși ca, într-o expunere prevalent sincronică, să lăsăm la urmă descrierea subordonatelor atributive (adnominale), al căror comportament sintactic a ajuns să se modeleze în mod secundar în funcție de concurența cu subordonatele adverbale (și în special cu celel circumstanțiale, v. sub 5.4).

5.0.1. Din punct de vedere terminologic, preferăm folosirea denumirii de „subordonate relative" față de cea de „subordonate atributive" (mai curentă în gramatica românească), atât pentru faptul că noțiunea de „relative" este astăzi constant întrebuințată în analizele gramaticale redactate în toate limbile de mare circulație, cât și pentru evitarea ambiguității pe care o poate genera în mintea discipolilor noțiunea de „atribut", câtă vreme în gramaticile franceze *attribut* înseamnă „nume predicativ". În tot cazul, o definiție de tipul „atributive relative" sau „relative atributive" este tautologică, deci inadecvată.

5.0.2. Din punctul de vedere al statului lor funcțional[2], relativele, ca subordonate adnominale, comută cu un atribut (adjectival sau substantival: ***urbs, quae magna est***[3], spre deosebire de completive și de circumstanțiale, care, ca subordonate adverbale, comută cu un complement de obiect și, respectiv, cu unul circumstanțial.

5.0.3. Prima problemă de principiu care se ridică în privința relativelor este aceea a **predicației** lor. Atât rațiunea de sistem a vitalității subordonatelor cu nume predicat în limbile IE vechi (v. sub 2.3.), cât și utilitatea practică a analizei – în procesul didactic al segmentării sintactice și în cel contrastiv al traducerii – ne determină să separăm două domenii ale subordonatelor relative latine: relativele cu predicat un nume (un participiu) și relativele cu element introductiv și predicat un verb.

5.1. Relativele participiale

5.1.0. Fireşte, ca *adjective* verbale, participiile latine îndeplinesc în primul rând o seamă de funcţii la nivelul propoziţiei[4]:

5.1.0.1. Mai întâi, ele pot juca rolul de simple atribute adjectivale: *homo, uir prudens, urbs capta, aetas adulta, mai târziu şi res interitura, imperium futurum*[5].

5.1.0.2. O cale aparte este aceea a substantivizării unor atari adjective, care, întrebuinţate **endocentric** („cu propriu centru de gravitate semantic") pot juca rol de subiect, de complement de obiect sau de complemente circumstanţiale: *sapiens* „înţelept(ul), *prudens* „prevăzătoru(ul)", *dicta* „spuse(le)", *adulti* „cei în toată firea" etc.

5.1.0.3. O altă direcţie este aceea a predicaţiei:

5.1.0.3.1. Fie a numelui predicativ propriu-zis: *Homo sapiens est; Vir prudens fuit*, participiul perfect intrând direct în predicatul pasiv (*Vrbs capta est*)[6], iar cel viitor în perifrastica activă *(Romanis imperium mundi futurum erat)*.

5.1.0.3.2. Fie a numelui predicativ emfatic[7]: *Fugiens debique Pompeius mirabiliter homines mouet* (Cic., *Att.*, 7, 11, 4); *Occisus dictator Caesar aliis pessimum, aliis pulcherrimum facinus uidebatur* (Tac., *Ann.*, 1, 8, 6).

5.1.1. Interesul nostru se îndreaptă însă către utilizarea, foarte frecventă, mai ales în limba literară, a participiului cu rol tot atributiv, dar înzestrat cu una sau mai multe determinări proprii care îi subliniază valenţele de adjectiv **verbal**, cu potenţial predicativ. Fără element introductiv oblicat, acordat cu un nume din regentă (ca orice relativă), acest participiu relativ (numit în tradiţia gramaticală „coniunct" în contrast cu cel „absolut") poate şi trebuie să fie socotit predicat al unei subordonate aparte, datorită complementelor pe care le conduce:

Dionysius tyrannus, Syracusis expulsus, Corinthi pueros docebat (Cic., *Tusc.*, 3, 27).

Sub uesperum consilio conuocato, (Caesar), cohortatus. ut ea, quae imperasset, diligenter industrieque administrarent, naueus ... equitibus Romanis attribuit (Caes., *B.G.*, 7, 60, 1).

5.1.1.1. După cum se vede, de un participiu coniunct pot depinde nu numai unul sau mai multe complemente, ci şi una, sau chiar mai multe subordonate.

5.1.1.2. În mod obişnuit, participiala relativă nu este introdusă de o conjuncţie, dată fiind originea ei. Totuşi, cu timpul, pentru a i se da o nuanţă de subiectivitate (intenţie, dubiu, impresie), ea poate fi introdusă prin *ut, uelut, quasi, tanquam;*

Restitere Romani, tamquam caelesti uoce iussi (Liu., 30, 10, 10).

In Formianum, ut ab Caieta nauem conscensurus, proficiscitur (Sen., *Suas.*, 6, 17).

Monam insulam, ut uires rebellibus ministrantem, aggressus terga occasioni patefecit (Tac., *Agr.*, 14, 4).

5.1.2. Poziţia topică normală a participialei relative este una determinativă, plasată fiind **după** numele ei regent:

Rex, Persidis fines aditurus, Susa urbem Archelao tradidit (Curt., 5, 2, 16).

Caesar, Alexandria potitus, regnum Cleopatrae dedit (Eutr., 6, 22 (17)).

Ea poate fi totuşi plasată şi calificativ, înainte de acesta, dar cu valoare emfatică:

(Eorum) beneuolentiam nobis conciliarat per me quondam, te socio, defensa res publica (Cic., *Pis.*, 85).

Sibi bene gestae, mihi conseruatae rei publicae dat testimonium (Cic., *Att.*, 2, 1, 6).

5.1.3. Treptele temporale ale participialei reelative sunt date de valoarea participiului folosit:

5.1.3.1. Participiul perfect medio-pasiv implică **anterioritatea:**

Arbitratus id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit (Caes., *B.G.*, 3, 28, 1).

5.1.3.2. Participiul prezent activ şi mediu arată **simultaneitatea:**

(Socratis) morti illacrimari soleo, Platonem legens (Cic., *Nat., Deor.*, 3, 82).

5.1.3.3. Începând din epoca augustană, participiul viitor activ (şi mediu) se desprinde din perifrastica activă, putând arăta singur **posterioritatea:**

P. Seruilius adest, de te sententiam laturus (Cic., *Verr.*, 1, 56 – exemplu izolat).

Dictator ... in hostem ducit, nullo loco ... fortunae se commissurus (Liu., 22, 12, 2).

5.1.4. Din cele arătate mai sus rezultă faptul că, în mod automat, datorită treptei temporale a participiului, participiala relativă exprimă şi raportul de timp cu regenta sa. Adesea este chiar mai comod de tradus printr-o temporală, decât prin atributiva care i-ar corespunde formal în limbile romanice. Acest lucru nu ne îngăduie însă nicidecum să trecem participialele relative din statutul lor adnominal în cel de subordonate circumstanţiale, oricât de pregnantă ar fi uneori concurenţa dintre cele două tipuri de subordonare.

5.1.5. Acestea fiind spuse, se cuvine să menţionăm că, nu arareori, participialele relative pot lua nuanţe contextuale paralele şi cu alte subordonate

circumstanțiale, învecinându-se în uz (prin concizia lor), dar fără a se confunda, cu ablativele (și în special cu participialele) absolute:

5.1.5.1. Mai ales participiul viitor poate primi nuanță finală:

Senones Galli ad Clusium uenerunt legionem Romanam castraque oppugnaturi (Liu., 10, 26, 7).

5.1.5.2. Participialele relative pot avea și o nuanță cauzală:

Dionysius, cultros metuens tonsorios, candenti carbone sibi adurebat capillos (Cic., *Off.*, 2, 25).

5.1.5.3. Alteori ele prezintă o nuanță de tip condițional:

Mendaci homini ne uerum quidem dicenti credere solemus (Cic., *Diu.*, 2, 146).

5.1.5.4. Dar, prin paradox, ele pot fi și concesive:

Vt oculus, sic animus, se non uidens, alia cernit (Cic., *Tusc.*, 1, 67).

5.1.5.5. În sfârșit, participialele relative pot avea o nuanță modală, a cărei subliniere prin conjuncții comparative am menționat-o deja (v. 5.1.1.2):

Lucius Petrosidius aquilifer, pro castris fortissime pungnans, occiditur (Caes., *B.G.*, 5, 37, 5)[8].

Tamquam semper uicturi uiuitis (Sen., *Breu.*, 3, 4).

5.2. Clasificarea relativelor verbale

5.2.0. Relativele cu predicat un verb sunt caracterizate prin element introductiv și predicat la un mod verbal definit prin desinențe verbale[9]. Ca și relativele participiale, ele determină **un nume** (un substantiv, un pronume, un adjectiv sau numeral substantivizat) din regentă.

5.2.1. Elementele introductive ale relativelor verbale sunt următoarele:

5.2.1.1. Cel mai adesea sunt utilizate forme ale pronumelui relativ *qui, quae, quod*, care, cel puțin din epoca italică comună[10], acoperă aria funcției relative:

Cornelius Lucius Scipio Barbatus...
Quoius forma uirtutei parisuma fuit,
Consol, censor, aidilis quei fuit apud uos...
(*Elog. Scip.*, CIL, I^2, 7, 1–4)[11].

5.2.1.2. Mai rar, același rol îl poate juca un pronume nedefinit, cum sunt *quisquis, quisque, quicumque* etc.:

Omnia mala ingerebat, quemquem aspexerat (Plt., *Men.*, 717).

Quidquid id est, timeo Danos et dona ferentes (Verg., *Aen.*, 2, 49)[12].

5.2.1.3. Destul de des, o relativă poate fi deschisă de un adverb relativ (*ubi, unde, quo, qua, quando*) sau de un indefinit corespunzător (*quocumque, quandocumque* etc.):

Ad erum ueni, quo ire occeperam (Plt., *Mil.*, 119).

Vobis fontes, unde hauriretis, atque itinera ipsa putaui demonstranda (Cic., *De or.*, 1, 203).

Quocumque aspexisti, ... tuae tibi occurrunt iniuriae Cic., *Parad.*, 18).

5.2.1.4. Elementele introductive flexionare se acordă în gen și număr cu numele determinat (din regentă), dar primesc cazul cerut de funcția pe care o îndeplinesc în subordonată:

Leges latronum esse dicuntur, quibus (fem. plur. D.) *pareant, quas* (fem. plur. Ac.) *obseruent* (Cic., *Off.*, 2, 40).

Asupra fenomenelor de atracție a relativului v. sub 5,7.

5.2.2. Numele din regentă la care se referă subordonata relativă poate fi un substantiv (sau o formă substantivizată) sau un pronume:

5.2.2.1. Dependența față de un substantiv este cea „canonică":

Patronus, qui uobis futurus ... (Plt., *Asin.*, 621).

Germani, qui trans Rhenum incolunt (Caes., *B.G.*, 1, 1, 3).

Asupra atragerii numelui regent în subordonată („atracția inversă") v. sub 5.7.2.

5.2.2.2. Dar, foarte des, relativa depinde de un pronume, fie el personal, demonstrativ sau nedefinit:

Quis tu homo's, qui meum parentum nomen memoras et meum? (Plt., *Epid.*, 637).

Haec habui, de amicitia quae dicerem (Cic., *Lael.*, 104).

Nemo posset ...
Qui haberet qui pararet alium (seruum), hunc perpeti.
(Ter., *Eun.*, 497–488).

Omnia, quae (uirtus) leget quaeque reiciet ...
(Cic., *Fin.*, 4, 40).

5.2.2.2.1. Dar corelativul cel mai frecvent al lui *qui, quae, quod* este *is, ea, id.* Acest deictic al persoanei a treia („el, ea"), corelat cu relativul trebuie tradus „cel, cea":

An alii oratores probantur a multitudine, alii ab iis, qui intellegunt? (Cic., *Brut.*, 183).

Sine metu is habendus est ...., qui omnio metu uacat (Cic., *Tusc.*, 5, 41).

5.2.2.2.2. Dar există și corelații stabile, dintre care o parte au putut trece mai apoi în domeniul comparativ: *tot ... quot, tantus ... quantus, talis ... qualis* etc. (v. sub 4.6.4.4.)[13].

Quot homines, tot sententiae (Ter., *Phorm.*, 454)[14].

Videre mihi uideor tantam dimicationem, quanta nunquam fuit (Cic., *Att.*, 7, 1, 2).

5.2.2.3. Nu rareori, corelativul subordonatei relative este omis prin elipsă, dând rapiditate, dar uneori şi neclaritate frazării:

Quae sese in ignem inicere uoluit, prohibui (Ter., *Andr.*, 140).

Video me desertum a quibus minime conueniebat (Cic., *Fam.*, 5, 1, 1).

5.2.3. Dar primul criteriu funcţional şi semantic de clasificare a relativelor (v. şi sub 5.5) este cel care ţine seama de **modul** verbului care joacă rol de predicat în acestea. Trecând rapid în revistă rarele apariţii ale imperativului (5.2.4.) sau infinitivului (5.2.5.) în relative, vom analiza mai amănunţit folosirea indicativului (5.3.) şi a conjunctivului (5.4.) în acest tip de subordonate.

5.2.4. Imperativul iussiv are un randament restrâns în relative, ca un concurent mai vivace al conjunctivului hortativ:

Hic tumulus Fructi sacer est, quem laedere noli (C.E., 1101, 1)

Quid enim uiderunt? Hoc, quod nunc, quaeso, perspicite atque cognoscite (Cic., *Leg. Agr.*, 2, 95).

5.2.5. Infinitivul poate pătrunde chiar şi în propoziţii relative, în stilul indirect, prin atracţia exercitată de regenta relativei (devenită şi ea infinitivală):

Nam illorum urbem ut propugnaculum oppositum esse barbaris, apud quam iam bis classes regias fecisse naufragium (Nep., *Them.*, 7, 5)[15].

5.3. Subordonatele relative reale

5.3.0. Întrebuinţarea indicativului în subordonatele relative le comunică acestora valoarea proprie acestui mod: cea a înfăţişării acţiunii ca reală. De aceea, optăm pentru definirea lor drept „relative reale", mai simplă şi mai precisă decât cea de „relative propriu-zise" (formulare nepertinentă) sau „relative atributive" (tautologie)[16].

5.3.1. Ca regulă generală, toate relativele deschise de formule nedefinite au indicativul:

Hamum, quidquid haesit, extraho (Plt., *Rud.*, 984).

Quoscumque de te queri audiui, quacumque potui ratione placaui (Cic., *Q. fr.*, 1, 2, 4).

5.3.2. Dar şi celelalte elemente introductive primesc indicativul, când se afirmă un fapt văzut ca real:

Deus est, qui omnem hunc mundum regit (Cic., *Rep.*, 6, 13).

5.3.3. Uneori, această relativă, mai lax legată de context, joacă rolul unei incidente (protetice, cf. 5.8., interne, ca în exemplul de mai jos, cf. şi 6., sau epitetice, cf. 5.2.5.):

Quod si mihi permisisses – qui meus in te amor est –, confecissem (Cic., *Fam.*, 7, 2, 1).

5.3.4. Dar relativa, păstrând ideea unei corelări cu un antecedent, mai răspicate decât ar fi arătat-o un pronume demonstrativ, poate aluneca la nivelul coordonării, furnizând „relativul de legătură" (v. sub 1.4.):

Testudine facta, portas succendunt murumque subruunt. Quod tum facile fiebat: nam ... (Caes., *B.G.*, 2, 6, 2–3).

5.4. Subordonatele relative circumstanţiale

5.4.0. Tradiţia gramaticală ca subordonatelor relative cu modul conjunctiv să li se spună „relative circumstanţiale", postulând axioma că aceste relative concură (sau chiar „înlocuiesc") anumite tipuri de subordonate circumstanţiale. Dat fiind că, în bună măsură, ideea concurenţei dintre relative şi circumstanţiale se poate susţine pe drept, putem păstra această denumire, dar cu corectivul că apariţia conjunctivului în relative le imprimă acestora una dintre valorile fundamentale ale acestui mod: fie cea de „tendinţă" (pentru relativele care concură finale şi consecutive), fie cea non-reală (de potenţial/ireal– în restul relativelor cu conjunctivul, fie că pot fi asimilate cu o „circumstanţială de analiză" sau nu)[17].

5.4.1. Aşadar, în primul rând, în subordonatele relative întâlnim conjunctivul de „tendinţă", ori cu nuanţă finală, ori cu nuanţă cosecutivă.

5.4.1.1. Nuanţa de finalitate implică ţelul subiectiv al persoanei, concurând cu circumstanţialele finale (v. 4.2.). Conjunctivul obligat implică utilizarea sistemului de *consecutio temporum* (v. sub 8.):

Domi nihil erat, quo famem tolerarent (Caes., *B.G.*, 1, 2,8, 3).

Mago locum monstrabit, quem insideatis (Liu., 21, 54, 3).

5.4.1.2. Nuanţa de consecuţie dă o culoare de obiectivare corelaţiei de tendinţă (v. 4.3.). Şi aici este utilizat, dar mai lax, sistemul „consecuţiei timpurilor" (v. sub 8.). Tipul *is sum, qui* îl dublează acesta pe *is sum, ut:*

Ea Romana gens est, quae uicta quiescere nesciat (Liu., 9, 3, 12)[18].

Domus est quae nulli mearum uillarum cedat (Cic., *Fam.*, 6, 18, 5).

5.4.2. Subordonatele relative concură însă şi o seamă de circumstanţiale de analiză, această concurenţă, palidă când se foloseşte indicativul realităţii, devenind

pregnantă când apare conjunctivul (potenţial sau ireal). Aici conjunctivul nefiind obligat, ca în situaţia relativelor cu nuanţă finală sau consecutivă, prezentul este potenţial simultan, iar perfectul potenţial anterior; imperfectul este ireal simultam, iar maimultcaperfectul este ireal anterior.

5.4.2.1. NU vorbim de o concurenţă a relativelor cu temporalele, orice relativă având *ipso facto* şi o treaptă temporală faţă de regenta ei, prin concordanţa timpurilor (v. sub 8.).

5.4.2.2. Un tipar comparativ poate fi suprapus peste cel relativ, acesta având însă o nuanţă consecutivă (v. 5.4.1.2.):

Ferocior oratio uisa est, quam quae habenda apud regem esset (Liu., 31, 18, 3).

5.4.2.3. În schimb, sunt frecvente relativele circumstanţiale cu nuanţă cauzală:

Amant te omnes mulieres ..., qui sis tam pulcher (Plt., *Mil.*, 58–59).

O, fortunate ... adulescens, qui tuae uirtutis Homerum praeconem inueneris! (Cic., *Arch.*, 24).

Pastres conscripti, qui, Hannibale uiuo, nunquam se sine insidiis futuros existimarent, legatos in Bithyniam miserunt (Nep., *Hann.*, 12, 2).

Nuanţa cauzală poate fi relevată prin întărirea relativului prin *ut, utpote* sau *quippe*:

Lucius ... utpote qui peregre depugnarit, familiam ducit (Cic., *Phil.*, 5, 30).

Tribunorum plebis potestas mihi quidem pestifera uidetur, quippe quae in seditione et ad seditionem nata sit (Cic., *Leg.*, 3, 19).

5.4.2.4. Relativele cu nuanţă condiţionată se comportă ca şi circumstanţialele condiţionale:

Haec ... qui uideat, nonne cogatur confiteri deos esse? (Cic., *Nat. Deor.*, 2, 12) (potenţial).

(Ea) qui uideret ... urbem captam diceret (Cic., *Verr.*, 4, 52) (ireal).

5.4.2.5. Relativele cu nuanţă concesivă, fiind mai frapante datorită paradoxului pe care îl exprimă (decodat şi de corelativul tamen), ies în evidenţă chiar şi când relativa este reală (cu indicativul): această speţă este numită uneori în gramatici „relativa adversativă"[19]. Dar, fiind vorba doar de cele trei paliere obişnuite ale analizei (real/potenţial/ireal), am prefera să păstrăm noţiunea unitară de „relative concesive", rezervând-o pe cea de „adversativă" pentru domeniul coordonării (v. 1.2.3.):

Audes mihi praedicare id,/domi te esse nunc, qui hic ades? (Plt., *Amph.*, 561–562) (real).

Hodie qui fuerim liber, eum nunc potiuit pater seruitutis (*ibid.*, 177–178) (potenţial).

Scilicet etiam illum, qui libertatem publicam nollet, tam proiectae seruientium patientiae taedebat (Tac., *Ann.*, 3, 65, 3) (ireal).

5.4.2.6. Dar adesea apariţia conjunctivului în unele relative nu poate fi explicată convenabil prin încadrarea lor nemijlocită în „concurenţa cu o circumstanţială", acest mod purtându-şi, simplu, valorile proprii de potenţial (prezent/perfect) sau de ireal (imperfect/maimultcaperfect)[20], în special în diverse turnúri negative:

5.4.2.6.1. Conjunctivul cu valoare potenţială:

Qui se ultro morti offerant, facilius reperiuntur ... (Caes., *B.G.*, 7, 77, 5).

Sunt qui censeant (Cic., *Tusc.*, 1, 18).

Nihil est, quo me recipiam (Plt., *Capt.*, 103).

5.4.2.6.2. Conjunctivul cu valoare ireală:

Nemo fuit omnino militum, quin (= qui non) uulneraretur (Caes., *B.C.*, 3, 53, 3).

5.4.2.6.3. În opoziţie cu aceste situaţii, indicativul dă valoare de realitate frazării:

Nemo iustus esse potest, qui mortem ... timet (Cic., *Off.*, 2, 38).

An quicquam est secundum naturam, quod fit repugnante ratione? (Cic., *Tusc.*, 4, 79).

5.5. Topica subordonatelor relative.

5.5.0. Comutând cu un atribut adjectival, subordonatele relative urmează valorile topice ale acestuia: ele pot fi plasate fie (banal), cu valoare determinativă, **după** numele pe care îl lămuresc, fie (emfatic), cu valoare calificativă, **înainte** de acesta:

	Determinare	/	Calificare
Propoziţie	*Vrbs magna*	/	*Magna urbs*
Frază	*Vrbs, quae magna est*	/	*Quae magna est, urbs*

5.5.1. Relativele **determinative** arată „care anume" este sfera denotată din cadrul numelui de care depinde subordonata, secvenţa sublinierii acestei determinări fiind: *di Superi* (determinare nominală generală) – *di, qui Superi* (determinare nominală specifică) – *di, qui Superi sunt* (determinare verbală specifică)[21].

5.5.2. Relativele **calificative** arată în schimb „de ce fel" este sfera denotată din cadrul numelui la care se referă subordonata:

Qui uideret ..., urbem captam diceret (Cic., *Verr.*, 4, 52).

Asupra atracţiei numelui determinat în acest tip de relative v. sub 5.7.

5.5.3. Contrastul dintre calificare și determinare rezultă limpede din exemple ca:

Qui modeste paret, uidetur, qui aliquando imperet, dignus esse (Cic., *Leg.*, 3, 5).

5.5.4. Așadar, în caracterizarea unei subordonate relative se cuvine să precizăm: tipul ei (reală/„circumstanțială"), treapta ei temporală (anterioară / simultană / posterioară), nuanța ei topică (determinativă / calificativă) și nuanța ei secundară de sens (finală, cauzală, concesivă etc. – dacă este cazul).

5.5.4.1. Prin urmare, un exemplu ca următorul:

Plerique peruerse amicum talem uolunt, quales ipsi esse non possunt (Cic., *Lael.*, 82).

va trebui apreciat drept cuprinzând o „subordonată relativă reală simultană determinativă (deschisă de *qualis*, cu corelativ *talis*) cu nuanță comparativă".

5.5.4.2. Iar un exemplu ca următorul:

Qui per tot annos Hieronem filiumque eius Gelonem nec uestis habitu, nec ullo alio insigni differentes a ceteris ciuibus uidissent, ei conspexere purpuram ac diadema (Liu., 24, 5, 3).

cuprinde o „subordonată relativă circumstanțială anterioară calificativă (introdusă prin *qui*, cu corelativ *ei*), cu nuanță concesivă".

5.6. Acordul relativului.

5.6.0. În mod normal, acordul relativului în gen și în număr cu numele determinat din regentă (cu excepțiile de sub 5.7.) este aproape automat. Nu se poate pune problema acordului în caz, acesta fiind impus de rolul jucat în cadrul relativei înseși de elementul relativ (subiect, obiect, complement circumstanțial)[22].

5.6.1. Unele abateri *ad sensum* sunt prilejuite de „relativele de definiție':

Ista uirtus est ..., qui malum fert fortiter (Plt., *Asin.*, 323).

Quibus res erat in controuersia, ea uocabatur lis (Varro, *L.L.*, 7, 93).

În asemenea situații putem vorbi de un fenomen de **anacolut**.

5.6.2. Abaterile *ad formam* de la regulile de acord pot fi clasificate drept fenomene de atracție sintactică (5.7.).

5.7. Atracția relativului.

5.7.0. Jocul corelării formale dintre relativ și numele determinat de el poate prilejui cazuri de atracție reciprocă, cu acomodare fie a relativului după numele regent (atracție „directă"), fie a numelui regent față de relativ (atracție „inversă'):

5.7.1. Aflat în imediata vecinătate a numelui său regent, relativul poate, datorită greutății semantice a acestuia, să ia și **cazul** lui, în pofida valenței sintactice așteptate în subordonată:

...illo augurio, quo (= quod) diximus (Cic., *Att.*, 10, 8, 7)

... notante

Iudice, quo (= quem) nosti, populo... (Hor., *Sat.*, 1, 6, 14–15).

5.7.2. Dar și numele regent poate fi atras, printr-un fenomen de „înglobare", în cadrul subordonatei:

5.7.2.1. În cazul relativelor determinative, acest impuls poate fi dat de numele lor predicativ, dându-le un statut de „relative incidente" (v. sub 6.):

Vercingetorix ... Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, ... iter facere coepit (Caes, *B.G.*, 7, 68, 1).

Pompeio patre, quod imperii populi Romani lumen fuit, exstincto... (Cic., *Phil.*, 5, 39).

5.7.2.2. În cazul relativelor calificative, nedeterminarea pe care o poate provoca apariția relativei înainte de regenta ei este uneori parată prin anticiparea, în subordonată, a numelui regent, eventual reluat încă o dată în propoziția supraordonată, mai ales dacă aceasta se află la distanță mai mare de frază:

Quot dies ... mora fuerit ..., totidem dies emptòri procedent (Cato, *R.R.*, 148, 1).

Vereor, ne, qua in re laudem modestiae uenantur, in ea ipsa re sint impudentes (*Rhet. Herv.*, 4, 5).

Dar banalitatea replicilor vorbite „importă" acest tipar și în relative determinative, clare, dar pedestre:

Habet bonorum exemplum, quo exemplo sibi

Licere .. putat, (Ter., *Heaut.*, 20–21).

5.8. Exemplele de acest ultim tip facilitează înțelegerea desprinderii din modelul relativ subordonat a „relativului de legătură", ridicat la nivelul coordonării (v. 1.4.).

N O T E

[1] Cf. K. Brugmann, KVG, 1904, 659–664; A. Meillet–J. Vendryes, 1960³, 635–638; O. Szemerényi, 1970, 191–195; W. P. Lehmann, 1974, 61–68 și 241–245.

[2] Asupra acestei chestiuni v. W. P. Lehmann, *loc. cit.*, și mai ales E. Benveniste, PLG, 1966, [I], p. 208–222.

[3] Asupra însemnătății topicii v. sub 5.5.

[4] Cu privire la sistemul lor în limba latină v. 4.1.3.

[5] Latina cunoaște o gamă largă de utilizare a formulelor cu aceste adjective verbale, punând uneori probleme de traducere în limbile IE moderne, în care este necesară răsturnarea raportului de subordonare: *ante solem occasum* (Plt., *Epid.*, 144) = „înainte de răsăritul soarelui"; Ab urbe condita = „De la întemeierea orașului"; *Fugiens denique Pompeius mirabiliter homines mouet* (Cic., *Att.*, 7, 11, 4) = „Fuga lui Pompei îi mișcă în cele din urmă uimitor pe oameni" etc.

[6] De altfel, participiul poate juca el însuși rolul de predicat: *Te monitum uolo* (Plt., *Cist.*, 299); *Adulescenti morem gestum oportuit* (Ter., *Adelph.*, 214) etc.

[7] Numit îndeobște în gramatica românească „element predicativ suplimentar".

[8] Atari exemple sunt însă ambigue, ele putând fi interpretate și cu intonația *pugnans occiditur* (pred. vb. + nume pred. emfatic).

9 Asupra pătrunderii – rare, în stil indirect – a infinitivului în propoziţiile relative, v. 5.2.5. şi 9.4.3.

10 Asupra posibilei repartiţii (respectiv concurenţe) iniţiale dintre **k^welo-* (şi **k^wi-*) şi **yo-* IE în funcţii relative v. O. Szemerényi, 1970, 194–195.

11 Asupra lui *qui, quae, quod* ca „relativ de legătură" coordonator v. 1.4.

12 Aici remarcăm „atracţia inversă" a corelativului *id*, cf. 5.7.2.

13 Practic, formele rămase adjectivale (flexionare: *talis* ... *qualis; tantus* ... *quantus* etc.) sunt încă relative, iar cele adverbializate (şi neflexibile: *tantum* ... *quamtum; tanto* ... *quanto; taliter* ... *qualiter*; chiar şi *tot* ... *quot*) au devenit propriu-zis comparative.

14 Proverb des folosit în felurite variante (cf. A. Otto, 19712, 166–167 sub *homo*).

15 Aprecierea acestor relative + infinitivul drept principale cu „relativ de legătură" este un subterfugiu teoretic (Ernout–Thomas, 1964^3, 426): ele joacă rolul unor incidente epitetice cu rol epexegetic (v. sub 6.3.0. şi 9.4.3.).

16 Cf. Kühner–Stegmann, II, 1914^2, 198; Ernout–Thomas, 1964^3, 335.

17 Greu de spus că apariţia conjunctivului ar marca „un raport logique" (Ernout–Thomas, 1964^3, 335–336): el deschide perspectiva analizei domeniului „non-realităţii", opus indicativului.

18 Kühner–Stegmann socotesc că acest exemplu este „in potential-futurischem Sinne" (II, 1914^2, 291).

19 Kühner–Stegmann, II, 1914^2, 294; Ernout–Thomas, 1964^3, 337.

20 Fapt discutat în amănunt de Ernout şi Thomas, 1964^3, 338–340. În gramaticile curente o mare parte a acestor subordonate sunt inserate sub „relativele consecutive".

21 Asupra paralelismului dintre rarele relative nominale supravieţuitoare în latină cu *qui, quae, quod* introductiv şi frecventele relative verbale de acest tip v. E. Benveniste, *op. cit.* n. 2.

22 Detalii asupra întregii discuţii a acordului şi atracţiei relativului pot fi aflate în volumul închinat *Sintaxei propoziţiei*, p. 235–239.

6. PROPOZIŢIILE INCIDENTE

6.0. Introducerea unui capitol aparte privitor la incidente în cadrul unui curs de *Sintaxă a limbii latine* poate părea surprinzătoare, o asemenea procedură nefiind de loc uzuală în gramaticile latine curente, care fie că tratează din loc în loc, nesistematic, unele cazuri frecvente de incidenţă[1], fie că omit total această chestiune, tratată teoretic în manualele de stilistică[2].

6.0.1. Şi totuşi, practica analizei şi a traducerii textelor latine ne-a învederat în nenumărate rânduri dificultăţile mari şi veritabilele capcane pe care incidentele le pun în cale nu numai latiniştilor *erudiendis*, ci, uneori, pînă şi maeştrilor editori ai operelor latine clasice. Frecvenţa considerabilă a incidentelor de toate tipurile, întâlnite în toate categoriile de texte (de la comedie şi epigramă până în poemele epice, în dialogurile filosofice şi în lucrările istorice) ne determină să socotim că fenomenul incidenţei ar trebui reexaminat metodic la toate trei etajele lingvistice: corpusul la nivelul vorbirii, regulile de grup la nivelul normelor sociologice (şi pe genuri literare) şi codul general la nivelul limbii.

6.0.2. Aşadar, ţinând seama de varietatea incidentelor (atât ca mesaj, cât şi ca forme şi amploare), vom căuta în cele ce urmează să descriem, pe categorii (cf. 6.1.2.), corpusul propoziţiilor incidente latine. Studiul grupării lor pe zone normartive şi concluziile de lingvistică generală care decurg din acest domeniu trebuie să facă obiectul unei cercetări aparte.

6.1. Pentru început, vom propune următoarea definiţie a acestui tip de propoziţii[3]: „Incidentele sunt propoziţii care intervin în şirul unei fraze, aducând o referire la un alt ordin de idei, la o altă stare de lucruri, la un alt sistem de referinţă decât cel enunţat în fraza dată".

6.1.1. Uneori, aceste propoziţii mai sunt numite, după tradiţia gramaticii greceşti, şi „propoziţii parentetice" (de la gr. παρενθετικός, „intercalar"). Vom vedea însă că este mai utilă păstrarea acestei denumiri tehnice pentru definirea intervenţiilor incidente de o mai largă amploare.

6.1.2. Principalele probleme pe care le ridică cercetarea propoziţiilor incidente par a fi următoarele: tipul lor (6.2.), plasarea lor (6.3.), formele lor (6.4.–6.7.),

precum şi relevarea lor grafică în editarea textelor latine (6.8.). Vom încheia analiza noastră cu o scurtă prezentare istorică a avatarelor frecvenţei şi amplorii incidentelor în textele literare latine care ni s-au păstrat (6.9.).

6.2. Judecând după **tipul** intervenţiei lor pragmatice, incidentele pot fi:

6.2.1. În primul rând, ilocuţii nemijlocite şi explicite ale vorbitorului (scriitorului, personajului) – pe scurt ale persoanei I[4]:

6.2.1.1. Fie referiri la propriile opinii, spuse, însuşiri (cu variate ţeluri pragmatice – temporizare, atenuare, limitare, feed back etc.): *ut dixi; ut opinor; ut ita dicam; quod scio* sau *quod sciam* etc.

6.2.1.2. Fie adresări (conative, fatice[5], de politeţe etc.) către un conlocutor real sau imaginar: quaeso; *cedo*[6]; *amabo*[7]; *ignoscas; sis; age; heia; mi frater* sau *mi fili* etc.

6.2.1.3. Fie simple exclamaţii afective convenţionale (interjecţii sentimentale, jurămunte, exclamaţii/interogaţii retorice): *Eheu!; ah!; Iuppiter!; Hercle!; me miserum!; Vbi pudor hominum!?* etc.

6.2.2. În al doilea rând, aprecieri gnomice, de ordin general, superioare nivelului curent de abstracţiune al restului frazei:

Sapientes soli, quod est proprium diuitiarum, contenti sunt rebus suis (Cic., *Parad.*, 6, 52).

Timoleon, id quod difficilius putatur, multo sapientius tulit secundam, quam aduersam fortunam (Nep. *Timol.*, 2).

Ego, ut contendere durum est / cum uictore, sequor (Hor., *Sat.*, 1, 9, 42–43).

Horum auctoritate finitimi adducti – ut sunt Gallorum subita et repentina consilia – eadem de causa Trebium Terrasidiumque retinent (Caes., *B.G.*, 3, 8, 3).

6.2.3. În sfârşit, la polul opus faţă de aprecierile generale, în context pot interveni particularizări, precizări de detaliu, inferioare ca nivel de abstracţiune faţă de restul frazei:

Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit (Caes., *B.G.*, 7, 68, 1).

Quam hesternus dies nobis, consularibus dico, turpis illuxit! (Cic., *Phil.*, 8, 20).

Tria nunc nomina ediderunt, id est Venethi, Antes, Sclaueni (Iord., *Get.*, 119).

6.3.0. După **plasarea** lor, incidentele ar părea a fi sortite, prin însăşi denumirea lor tradiţională, să apară **înlăuntrul** frazei faţă de care ies într-o evadare digresivă. Şi totuşi, ele pot apărea şi înaintea acesteia (protetice), şi în cadrul ei (propriu–zise) şi după aceasta (epitetice)[8].

6.3.1. Se întâmplă uneori ca vorbitorul (autorul, personajul) să aibă nevoie de un preambul (de o invocare, atenuare, tranziţie, divagaţie), chiar înainte de a intra în mesajul principal pe care intenţionează să-l transmită. În acest caz vorbim de o „incidentă protetică":

6.3.1.1. Un vocativ sau un imperativ de interpretare (conativ)[9]:

Maecenas, atauis edite regibus (Hor., *Carm.*, 1, 1, 1)

O dea, si prima repetens ab origine surgam (Verg., *Aen.*, 1, 372).

Ave, maris stella, / Dei mater alma / Atque semper uirgo, / Felix coeli porta! (Anonymus, saec. VII/VIII).

Veni, creator spiritus (Harabanus Maurus, saec. IX).

6.3.1.2. Nominativul şi acuzativul cu valoare „proleptică" sunt, în fond asemenea „protetice" cu valoare emfatică:

Ager rubricosus ..., ibi lupinum bonum fiet (Cato, *Agr.*, 34, 2).

Vrbem, quam statuo, uestra est (Verg., *Aen.*, 1, 573).

6.3.1.3. Acelaşi statut îl au, în fond, exclamaţiile retorice iniţiale:

Facinus indignum! Epistulam ... tibi ... neminem reddidisse! At scito ... (Cic., *Att.*, 2, 13, 1).

6.3.1.4. Eventual, aceeaşi apreciere pragmatică poate fi atribuită frecventelor tranzacţii oratorice de tipul *Quae cum ita sint, patres conscripti* (sau *iudices*) ... unde subordonata iniţială nu este o cauzală propriu-zisă (v. sub 6.6.3.).

6.3.2. Dar, în mod normal, ruperea şirului frazei are loc **în interiorul ei,** prin incidente propriu-zise, de mai mică sau mai mare amploare: de la un singur cuvânt (o interjecţie, un vocativ, un imperativ), printr-o sintagmă[10], eventual o propoziţie, până la ample paranteze sau chiar digresiuni, cărora le putem da numele aparte de „incidente parentetice" (cf. şi 6.8.). Iată doar trei exemple edificatoare, clasificarea formală a incidentelor aducând apoi multe alte cazuri curente (6.4.–6.7.):

Eheu, fugaces, Postume, Postume, / Labuntur anni (Hor., *Carm.*, 2, 14, 1–2).

Nos, nos, dico aperte, consules desumus! (Cic., *Cat.*, 1, 3).

Sed haec lupatria prouidet omnia et – ubi non putes – est sicca, sobria, bonorum consiliorum (Petron., *Sat.*, 37, 6–7)[11].

6.3.3. În alte cazuri, se îmtâmplă, iarăşi, ca vorbitorul să dorească adăugirea finală a unei lămuriri suplimentare, care nu se mai leagă perfect, sub raport sintactic, cu textul anterior. Rezultatul este tot un fenomen stilistic de anacolut, manifestat printr-o „incidentă epitetică", îndeobşte cu valoare epexegetică:

Audes mihi praedicare id- / domi te esse nunc – qui hic ades? (Plt., *Amph.*, 561-562)[12].

Vides illum, inquit, qui obsonium carpit: Carpus uocatur (Petron., *Sat.*, 36, 8).

6.4.0. Clasificarea formală a incidentelor trebuie să țină seama de nivelele sintaxei frazei (coordonare/subordonare) și de categoriile propozițiilor implicate (principale enunțiative/exclamative/interogativ; subordonare completive/ circumstanțiale/relative).

6.4.1. Principalele enunțiative cu rol de incidente pot fi:

6.4.1.1. În dialoguri, verbe la persoana I: *rogo, quaeso, puto, obsecro, credo*[13], *amabo*[14], *dico*[15] etc.

6.4.1.2. În comedie (ca indicații pentru spectatorul naiv) și în proză, ca întărire a convingerii auditoriului sau a citirorului, apar constatări generale la persoana a III-a, de tipul *ridiculum (e)st, certum (e)st* etc.

6.4.1.3. Nu arareori, aceste enunțiative incidente cu indicativul pot fi legate în mod secundar (tocmai pentru a se crea impresia nu de *staccato*, ci de *legato*) cu fraza ambiantă prin conjuncții coordonatoare (*et, nec, neque, enim, autem* etc.)[16]:

Adhuc neminem cognoui poetam – et mihi cum Aquinio fuit amicitia – qui sibi non optimus uideretur (Cic., *Tusc.*, 5, 63).

Sumus natura, ut antea dixi (dicendum est enim saepius), studiossimi honestatis (*ibid.*, 2, 58).

Denique Romani, ubi intellegunt ... copiam pugnandi fieri (et iam die uesper erat), aduorso colle ... euadunt (Sall., *Iug.*, 52, 3).

6.4.1.4. Într-o situație aparte se află veritabilele digresiuni parentetice, despre care v. sub 6.9.

6.4.2. Principalele exclamative cu rol de incidente sunt îndeobște:

6.4.2.1. Vocative, ca incidente nominale de interpelare, cu funcție fatică (de menținere de contact):

Opsecro, Hercle, Periplectomene, te! (Plt., *Mil.*, 1396).

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?! (Cic., *Cat.*, 1, 1).

Rectius uiues, Licini, neque altum / Semper urgendo ... (Hor., *Carm.*, 2, 10, 1–2).

6.4.2.2. Imperative, ca incidente verbale de interpelare, cu același rol fatic: în special *age, cedo, dic, sine* etc.

6.4.2.3. Principial interpelări, invocările incidente ale divinităților au devenit colocviale și retorice: *Iuppiter!; Hercle!; Ecastor!; Edepol!* etc.

6.4.2.4. Tot valoare retorică au și exclamațiile curente ca *Proh dolor! Proh pudor! Me miserum!* și, în fond orice întrebuințare exclamativă a altui caz, în afara vocativului: nominativul (admirativ)[17], acuzativul (constatativ)[18], genitivul (modă grecească)[19].

6.4.2.5. Interjecțiile nu pot fi ușor clasificate, ele putând exprima o vastă gamă afectivă (*ah! eheu! proh! o!*), deictică (*em'! >en! ecce!*), interpelativă (*hei(a)! heus!*) și, desigur, onomatopeică (**tlop*, de unde *cloppus/stloppus*[20]; **ulul-* de unde *ululare*[21]; **upup-*, de unde *upupa* „pupăză"[22] etc.).

6.4.2.6. În sfârșit, între exclamative trebuie inserate hortativele, atât cele colocviale, de atenuare (ca *ignoscas* „să mă ierți"), cât și invocațiile, fie întregi (*Di me seruent!, Di me ament!*), fie eliptice (*Me Dius Fidius!*)[23].

6.4.3. Interogativele incidente au, în genere, valoare retorică: *Ecqui pudor est?* (Cic., *Verr.*, 4, 18)[23a], variantă la exclamațiile retorice de tip *Proh pudor!* (Stat., *Theb.*, 10, 874; Sen., *Pol.*, 17, 4), *Heu pudor!* (Luc., 2, 708) sau, mai emfatic *O pudor!* (Hor., *Carm.*, 3, 5, 38; Luc., 8, 597). Adesea însă, puctuația însăși șterge parțial valoarea lor de incidente în paragraf.

6.5. Subordonatele completive, prin însăși valoarea lor de subordonate ad-verbale conjunctive[24], se pretează greu utilizării cu valoare incidentă.

6.5.1. Putem găsi totuși uneori câte o completivă infinitivală epexegetică, dezvoltând epitetic un *hoc* sau un *id*, ca în exemplul citat mai sus, sub 6.3.3., cf. și[25]:

Hoc cogitato, tibi proxumam me esse (Plt., *Aul.*, 128)

Id uoluit, nos duci falso gaudio (Ter., *Andr.*, 180).

6.5.2. În aceeași situație se află și completivele conjunctivale, care pot dezvolta amfatic un *hoc* sau *id* generalizator, ajuns aproape un corelativ colocvial al lor[26]:

Id agis, ut effugias (Plt., *Trin.*, 699).

Lenonem ut perdas, id studes (*Id.*, *Poen.*, 575).

6.5.3. Subordonatele cu *quod* care au valoare de incidente nu pot fi socotite completive, ci derivă direct din relative, cu o valoare restrictivă, particularizatoare în majoritatea exemplelor (v. sub 6.7.).

6.5.4. Și interogativele indirecte sunt strâns legate de predicatul lor regent, excepție – cu atât mai izbitoare – făcând unele cazuri de *si* interogativ indirect, unde, prin *enthymemă*, a fost omisă o etapă de gândire, ajungându-se la o formulare frapantă, incidentă:

(Caesar), reseruatis Haeduis atque Aruernis – si per eos ciuitates recuperare possit – ex reliquis captiuis toti exercitui capita singula praedae nomine distribuit (Caes., *B.G.*, 7, 89, 5)[27].

6.6. Subordonatele circumstanțiale au, între ele, grade foarte diferite de apetență pentru uzul incident: unele dintre ele, ca finalele sau comparativele, sunt relativ frecvente, altele, ca temporalele sau consecutivele, nu se întâlnesc practic niciodată[28].

6.6.1. Este locul să repetăm ferm (cf. 4.2.7.) că, din punctul nostru de vedere, frecventele incidente finale de tip *ut ita dicam, ne plura dicam, ut sic dixerim* (mai ales la Tacit) etc., toate cu valoare de atenuare şi de restricţie, provin nu din domeniul concesivelor[29], ci din cel final[30].

6.6.2. Nu avem exemple de incidente consecutive.

6.6.3. Poate că tranziţiile slabe, de tipul, *Quae cum ita sint, iuduces (sau patres conscripti)* ..., eventual chiar *Nunc, quoniam mea sententia dicenda est* ..., expresii foarte iubite de Cicero (ajuns *uir consularis*), ar putea fi socotite în categoria incidentelor protetice sau iniţiale. În caz contrar, nu avem alte exemple de cauzale incidente.

6.6.4. Dimpotrivă, nu aceeaşi este situaţia condiţionalelor. Nu ne referim numai la semi-condiţionalele, de felul celor următoare – arme din arsenalul mai alambicat al politeţii:

Si quicquam me amas, hunc locum muni! (Cic., *Att.*, 5, 17, 5).

Tu, si me amas tantum, quantum profecto amas, expeditus facito ut sis! (*Ibid.*, 2, 20, 5).

Ci luăm seama în special la expresiile colocviale, de politeţe banală, de tipul „mă rog", „rogu-te": *sis* (rar *sultis*) şi *sodes*.

6.6.4.1. *Sis* vine din *si uis* „dacă vrei":

Age, sis, ... hunc delude (Plt., *Asin.*, 679).

Facito, sis, reddas (*Id.*, *Poen.*, 1084).

Se înţelege că *sultis* = *si uultis*, „dacă vreţi", treptat însă ieşit din uz: *Pandite, sulti', genas et corde relinquite somnum* (Enn., *Ann.*, 532 V).

6.6.4.2. *Sodes* vine de la *si audes*, cu înţelesul vechi al acestui verb, pe care îl traducem banal (şi secundar) cu „a îndrăzni". El însemna odinioară „a pofti" (venind de la *auidus*, derivat şi el din *aueo*)[31]:

Dic., sodes, mihi (Plt., *Bacch.*, 837).

Iube, sodes, nummos curare (Cic., *Att.*, 7, 3, 11).

6.6.5. Nu avem exemple de incidente concesive. Cel mult dacă am lua principalele adversative de tip concesic, introduse prin *quamquam, etsi* (v. sub 1.3.3.) drept incidente ale paragrafului, deci deasupra nivelului propriu-zis al frazei.

6.6.6. Foarte des vom întâlni însă incidente comparative, mai cu seamă introduse prin *ut* (fireşte + indicativul), ierarhizate pe trei niveluri de valoare semnificativă:

6.6.6.1. Cele mai banale sunt frecventele limitative, cu rol pragmatic de atenuare, de tipul *ut opinor, ut dicitur, ut aiunt, ut putant*, sau cu rol de referinţă, ca *ut dixi, ut scriptum est* etc.

6.6.6.3. Mai colorate sunt epexegezele, chiar cu rupere a stilului indirect, marcate prin *ut* sau *sicut* şi descrierea unui detaliu semnificativ[32]:

Aiunt hominem, ut erat furiosus, respondisse (Cic., *Rosc. Am.*, 33)

...cum iis litteris, sicut erant, signatis (Liu., 27, 43, 4).

6.6.6.3. Cele mai colorate sunt incidentele cu *ut* comparativ (tot cu indicativul!), care ajung să concure, prin nunaţa lor explicativă, domeniul cauzal (cf. 4.4.6.4.):

Pallidast, ut peperit puerum (Plt., *Truc.*, 576).

Ego – ut contendere durum est / cum uictore – sequor
(Hor., *Sat.*, 1, 9, 42–43).

6.6.7. Nu avem exemple de temporale incidente şi, de altfel, însuşi statutul circumstanţialelor temporale pare a interzice o atare întrebuinţare a lor. Putem totuşi arunca mănuşa provocării pentru aflarea vreunui contraexemplu într-un cotlon uitat de text.

6.7. Subordonatele relative furnizează doar incidente limitative, pe două niveluri de complexitate:

6.7.1. Cu valoare pur colocvială, ca limitări de modestie sau de atenuare apar *quod sciam* (des) şi *quod meminerim* (rar)[33]:

Epicures se unus, quod sciam, sapientem profiteri est ausus (Cic., *Fin.*, 2, 7).

6.7.2. La nuvel superior, incidenta relativă este tăiată, cu rol lămuritor (epexegetic) faţă de context, prin atragerea în ea a corelativului (*is qui; ea quae; id quod*) sau prin marcarea ei cu ajutorul unui adverb de întărire (*qui quidem; qui modo; quod quidem*)[34]:

Nec audiendus Theoprasti auditor Strato, is qui physicus appellatur (Cic., *Nat., deor.*, 1, 35).

Non suspicabatur (id quod nunc sentiet) satis multos testes nobis reliquos esse (Cic., *Verr.*, 1, 36).

Antiquissimi fere sunt, quorum quidem scripta constent, Pericles atque Alcibiades (Cic., *De or.*, 2, 93).

6.7.3. În sfârşit, cazul cel mai aparte de incidente este acela al parenteticelor eliptice, care ar putea proveni, teoretic, fie din relative (lipsind *qui* sau *quod*), fie din principale exclamative, de exemplu:

Inde, fide maius, glebae coepere moueri (Ou., *Met.*, 3, 106).

Putem înţelege şi puncta, întregind această evidentă elipsă, fie *(Id quod) fide maius (est)*, fie – *Fide maius!* – subiect la care vom reveni în paragraful următor.

6.8. Dificultatea de decodare pe care o pun adesea incidentele este crescută considerabil de lipsa unui sistem grafic stabil şi coerent care să le releve prezenţa

în textele clasice tipărite în colecţiile curente în lumea largă. Am propune deci, spre utilizare statornică, următoarele trei niveluri metodice de semnalare a apariţiei propoziţiilor incidente:

6.8.1. Cuprinderea incidentelor scurte (1–3 cuvinte), de tip *inquit; ut dixi; quod ego sciam* etc., doar între virgule, tiparul lor colocvial şi binecunoscut excluzând posibilitatea confuziei.

6.8.2. Semnalarea incidentelor de amploare medie (4–10 cuvinte) între liniuţe (între „pauze", cum le numesc tipografii):

Audes mihi praedicare id – domi te esse nunc – qui hic ades? (cf. 6.3.3.).

Acelaşi regim se cuvine să-l aibă şi **toate** incidentele de lungime mică sau medie, care au valoare exclamativă sau valoare interogativă, putând da loc la confuzii pentru cititor[35].

6.8.3. În schimb, parantezele, digresiunile lungi (v. 6.9.) merită o semnalare mai substanţială ele putând fi de-a dreptul separate prin semnele tradiţionale ( ), prezente din ce în ce mai mult în ediţiile mai recente.

6.8.4. În ansamblu, credem că este mai bine de luat riscul întrebuinţării mai multor semne grafice, cât mai explicite, pentru indicarea decupării frazelor latine, decât să-i prilejuim cititorului nostru, adesea începător ca filolog clasic, intrarea în felurite impasuri de înţelegere, pe care o virgulă, o liniuţă sau o paranteză le-ar fi făcut cu neputinţă.

6.9. O scurtă privire istorică asupra randamentului propoziţiilor incidente (eventual al parantezelor, sau digresiunilor), în literatura latină păstrată nouă, ne arată următoarele:

6.9.1. Până în epoca clasică, incidentele sunt mai mult de tip colocvial (în comedie şi în proză), randamentul lor în stilul înalt (epopee, tragedie) fiind minim.

6.9.2. La Caesar ele sunt încă limitate, la Cicero ele cresc ca număr, în special în discursuri şi mai cu seamă în scrisori[36].

6.9.3. Moda digresiunilor începe cu Cornelius Nepos şi, mai ales, cu Titus Livius[37], extrema rătăcire în paranteze aflându-se la Curtius Rufus.

6.9.4. Moda stilului *staccato*, scurt, sentenţios, bătăios, din epoca neroniană (Seneca, Petronius) limitează din nou înclinarea spre incidente la scurte scânteieri de stil şi colocvialisme.

6.9.5. Sub Flavieni (Quintilian) şi sub Traian (Tacit, Pliniu cel Tânăr) se ajunge la un echilibru stilistic în această privinţă. Cel mult, putem spune că întâlnim mai multe incidente eliptice, cu vădită culoare poetică[38].

6.9.6. Latina târzie şi cea creştină îneacă în anacoluthia lor frecventă, cel mai adesea nu din licenţă de stil, ci din neîndemânare stilistică, fostul domeniu al incidenţei stilistice. Scăderea tonului către nivelul limbii vorbite readuce lucrurile către nivelul din epoca arhaică şi preclasică[39].

NOTE

1 Cf. F. Stolz–J. H. Schmalz, 1900^3, 340; 405; 445; 471; R. Kühner–C. Stegmann, II, 2, 1914^2, 13; 26; 42; 76; 91; 96 etc.; A. Ernout –F. Thomas, 1964^3, 356.

2 Cf. E. Lausberg, 1967^3, 82; 136–137; 144–145.

3 Singura definiţie anterioară am aflat-o la Kühner– Stegmann, II, 2, 1914^2, 3.

4 În acest capitol, exemplele cu număr mare de apariţii în texte sunt date fără trimiteri.

5 Pentru definirea sistematică a funcţiilor limbii, v. R. Jakobson, *Closing Statement: Linguistics and Poetics*, în *Style in Language*, ed. Th. A. Sebeok, Cambridge, Mass., MIT Press, (1966), 353–355, iar în traducere românească (de Mihai Nasta), în *Probleme de stilistică*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1964, 88–90.

6 *Cedo* (imperativ, compus din *ce+do*) = „haide", cf. Ernout–Meillet, 1967^4, 109.

7 Lit. „te voi iubi" = „fii drăguţ". Din vechea formulă *amabo te, ut...* (Plt. *Men.*, 425 *Sed scin, quid te amabo, ut facias?*) se ajunge la *amabo (te)* colocvial incident: *Quis hic, amabo, est, / Qui tam pro nota nominat me?*; Cic., *Att.*, 2, 2, 1 *Cura, amabo te, Ciceronem nostrum!*). Cf. Kühner–Stegmann, II, 2, 1914^2, 218.

8 „Protetic" de la gr. προθετικός („(de) pus înainte'), iar „epitetic" de la gr. ἐπιθετικός („(de) pus după").

9 V. n. 5.

10 Apoziţiile dezvoltate sunt, în fapt, tot atâtea **incidente nominale** cu valoare lămuritoare („epexegetice", de la gr. ἐπεξήγησις, „lămuririe suplimentară"); v. Bassols de Climent, II, 1967, 26–28.

11 Cf., pentru lămurirea acestei interpretări şi punctuaţii, D. Sluşanschi, *Graphèmes, phonèmes, morphèmes. L'aide de la philologie à l'étude du bas-latin*, în *Latina vulgaire – latin tardif III*, Actes du IIIème Colloque international sur le latin vulgaire et tardif (Innsbruck, 2–5 septembre 1991) (Maria Iliescu et Werner Marxgut éds.), Tübingen, Niemeyer, 1992, 345–346.

12 Infinitivala dezvoltă ideea vagă exprimată prin *id* (cf. 6.5.1.).

13 Întotdeauna ironic (= „cred eu, zic eu" = rom. „vezi, Doamne!"), cf. şi *Hannibal, credo, est ad portas...!* (Cic. *Phil.*, 1, 11).

14 V. n. 7. *Amabo* e plin de umor, ca „dacă mă iubeşti" (Caragiale).

15 Dar şi în discursuri, v. ex. sub 6.3.2. Contrariul îl spune *omitto: Quo enim aspectu uidere potero – omitto hostem patriae ... – sed quo modo aspiciam ...* (Cic., *Phil.*, 12, 19).

16 Cf. Stolz–Schmalz, 1900^3, 340 şi Kühner–Stegmann, II, 2, 1914^2, 26, 42, 76 etc. (*Indice*, p. 665).

17 Vezi *Sintaxa propoziţiei*, p. 56–57.

18 *Ibid.*, p. 70–71.

19 *Ibid.*, p. 158.

20 Chiar dacă textele scrise nu ne redau aceste onomatopei, ele au funcţionat desigur în limba vorbită (v. Ernout–Meillet, 1967^4, 129), la fel cu **bal-(bal–)* de la baza lui *balbus* (*ibid.*, 65) sau cu **bar-bar-*, varianta de la baza lui **barbaros* (skr. *barbarah*, gr. βάρβαρος etc.).

21 *Ibid.*, 744.

22 *Ibid.*, 754.

23 Pentru *Ita me Dius Fidius seruet!* Adesea este cuplată o exclamaţie cu o interogaţie retorică (cf. Cic., *Phil.*, 8, 23 *Pro Di immortales! Vbi est ille mos uirtusque maiorum?!*).

23a La jumătate de drum între răspuns cerut şi ignorat: *Etsi, in rebus iniquissimis, quid potest esse aequi?* (Cic., *Phil.*, 2, 75), chiar în mijlocul frazei.

24 M. Lavency., 1985, 208 şi 211.

25 Ch. E. Bennett, 1901, I, 398.

26 *Ibid.*, 229–230; alunecarea acestui tip şi la circumstanţialele cu *ut* + conjunctivul (finale), 262.

[27] Cf. mai sus sub 3.4.3.7.

[28] Desigur, tăcerea gramaticilor, foarte reticente despre incidente în general, şi locul alb din fişierul nostru personal este doar un *argumentum ex silentio*. Aflarea unor exemple în texte ar impune un comentariu explicit *ad locum* şi apoi o integrare în sistem.

[29] V. Ernout–Thomas, 1964^3, 343 şi 392.

[30] Stolz–Schmalz, 1900^3, 405.

[31] V. Ernout–Meillet, 1967^4, 55–56.

[32] Cf. Kühner–Stegmann, II, 2, 1914^2, 451–452. Aproape de acest tip se află situaţiile ca: *Vxorem, quam primum potest, abduce!* (Plt. *Truc.*, 847); *si minus, quantum potero, me ... reipublicae reseruabo* (Cic., *Phil.*, 1, 38).

[33] De asemenea, colocvial, *quod potes*, sau *quod poteris* (cf. Ernout–Thomas, 1964^3, 341).

[34] Acelaşi efect îl provoacă, desigur, şi „atracţia inversă", adică influenţa morfosintactică a relativei asupra numelui ei regent (uneori chiar cu reluarea acestuia), ceea ce îi dă subordonatei un statut aparte (v. 5.7.2.).

[35] Drept exemplu de ediţie care foloseşte suplu şi eficient acest mod sugestiv de semnalare a incidentelor medii ca lungime, putem recomanda *Filippicele* lui Cicero, publicate în 1982 de casa Teubner (pe atunci branşa separată din Leipzig), editor fiind învăţatul italian Paolo Fedeli.

[36] Iată un exemplu grăitor de „Cicero târziu": *Qui (L. Piso), quamquam parum erat -- id enim ipsum a Bruto audieram – a quibus debuerat, adiutus, tamen et Bruti testimonio – quo quid potest esse grauius? – et omnium praedicatione, quos postea uidi, magnam mihi uidebatur gloriam consecutus* (Cic., *Phil.*, 1, 10 – pasaj care continuă plin de atari incidente).

[37] De exemplu: *Romae ... extemplo censoribus P. Furio et M. Atilio a (M.) Metello, tribuno plebis, dies dicta ad populum est (Quaestorem eum proximo anno, adempto equo, tribu mouerant atque aerarium fecerant propter coniurationem deserendae Italiae ad Cannas factum), sed nouem tribunorum auxilio uetiti causam in magistratu dicere dimissique fuerant* (Liu., 24, 43, 2-3).

[38] Ca *reus pater, accusator filius (nomen utrique Vibius Serenus) in senatum inducti sunt* (Tac., *Ann.*, 4, 28, 1). Dar apar şi paranteze mai lungi, în tradiţia istoricilor mai vechi (*ibid.*, 4, 12, 4).

[39] Această schiţă evolutivă dezvoltă sugestiile formulate de Stolz–Schmalz, 1900^3, 475.

7. ÎNTREBUINŢAREA PRINCIPALELOR CONJUNCŢII SUBORDONATOARE LATINE

7.0. Nu puţine gramatici latine (de tradiţie germană, anglo-saxonă şi unele de tradiţie italiană sau spaniolă) preferă prezentarea sintaxei frazei latine pornind nu de la **funcţiile** majore care alcătuiesc structura acesteia, ci de la **forme**, clasificînd materialul pornind de la conjuncţiile de bază[1]. Acest procedeu are avantajul de a reflecta punctul de vedere al **vorbitorului** limbii latine (pentru care un *ut* sau un *cum* reprezintă **un** instrument sintactic solidar), dar are dezavantajul, structural şi didactic, de a întuneca înţelegerea liniilor majore de forţă **ale sistemului** sintactic latin, mai ales pentru receptorul modern, pentru cititorul şi cercetătorul textelor latine, aflat în faţa necesităţii de a descifra structura unei limbi moarte, reflectată în texte a căror restituire filologică este, cel mai adesea, supusă îndoielii.

7.0.1 Am preferat deci, până acum, să înfăţişăm pe rând marile domenii funcţionale ale subordonării latine (3. completivele; 4. circumstanţialele; 5. relativele), trecând în revistă în cadrul lor, dar fatalmente separat, uzajul diferitelor conjuncţii subordonatoare cele mai însemnate dintre ele dotate cu valori multiple.

7.0.2. Socotim totuşi că este foarte folositor ca, la finele acestei prezentări funcţionale, să revenim cu o recapitulare capabilă să dea seama asupra dezvoltării uzului celor mai de seamă conjuncţii subordonatoare, pentru **sistemul** întrebuinţării modurilor şi timpurilor verbale fiind îndreptăţiţi să trimitem la volumul I al acestei lucrări[2], iar pentru realizările particulare în privinţa predicaţiei în subordonate, la capitolele menţionate mai sus (3.–5.).

7.0.3. Conjuncţiile pe care le vom lua în consideraţie mai jos sunt numai cele polivalente, a căror funcţionare acoperă cca. 75% din întregul domeniu al subordonării latine (cu unele extinderi eventuale chiar şi în cel al coordonării): 7.1. *ut(i)*; 7.2. *cum*; 7.3 *quod*; 7.4. *quia*; 7.5. *quam*; 7.6. *quando*; 7.7. *si*; 7.8. negaţiile. Uzul conjuncţiilor specializate poate fi aflat sub categoria funcţională (completivă; circumstanţială; relativă) pe care o acoperă constant.

7.1. VT(I)

7.1.0. Evoluția istorică a conjuncției **k^{w}uta* „cum" a fost considerabil de sinuoasă. O probabilă inovație proto-italică[3], ea va fi ajuns în latino-faliscă **cuta*, piarzându-și pe rând finala vocalică scurtă (păstrată totuși în *ita*) și *c-* inițial (prin falsa analiză care i-a lovit și pe *(c)ubi, (c)unde*[4]). Sensul său inițial, mai degrabă modal-comparativ decât local[5], este încă vizibil în rarele și arhaicele sale utilizări libere, interogative sau exclamative, din limba vorbită:

Vt uales? (Plt., *Trin.*, 51 și *Rund.*, 1304)

Vt sese in Samnio res habent? (Plt., *Pers.*, 204)

Vt non licuit nobis ... frunisci caritatem! (CE 1992, 6 din sec. IV d. Chr.).

Ajuns cu finală consonantică, *ut* a fost întărit prin particula emfatică *-ī* (scris arhaizat și *-ei*), care nu trebuie confundat cu infinitivul *utī* al verbului (*medium tantum*) *utor*[6].

7.1.1. Primul domeniu din cadrul subordonorii în care *ut(i)* și-a aflat uzul firesc este cel al circumstanțialei comparative, cu înțelesul primar de „cum" (v. 4.6.4.1.):

Vt sementem feceris, ita metes (Cic., *De or.*, 2, 261).

Modul verbului predicat în astfel de comparative propriu-zise este **indicativul** (real).

7.1.1.1. Prin compunere, acest *ut* compunere, acest *ut* comparativ real a furnizat conjuncțiile mai colorate *sicut* și *uelut*, folosite tot cu indicativul (cf. 4.6.4.2.).

7.1.1.2. Tot prin compunere, dar secundară, *ut* + *si* (și apoi și *uelut* + *si*) au deschis seria comparației condiționale + modul conjunctiv (non-real: potențial/ireal, cf. 4.7.).

7.1.2. Comparația putând fi ușor transmutată în domeniul temporal, *ut(i)* + indicativul a putut aluneca în domeniul circumstanțialelor temporale:

7.1.2.1. La aceeași treaptă temporală în subordonată ca și în regenta ei, *ut* arată simultaneitatea momentană, valorând „când"[7]:

Qui ut perorauit ... surrexit Clodius (Cic., *Q. fr.*, 2, 3, 2).

7.1.2.2. Când însă în subordonată apare o treaptă temporală anterioară (în special perfectul și maimultcaperfectul indicativ), față de regenta circumstanțielei temporale respective, *ut* ia o nuanță de anterioritate imediată:

Viri nostri domo ut abierunt, hic tertius annus (Plt., *Stich.*, 29).

Vt quisque acciderat, eum necabam illico (*Id.*, *Poen.*, 486).

În acest caz, traducerea lui *ut* este „(de) îndată ce, o dată ce" (v. 4.9.3.1.).

7.1.3. Tot din domeniul comparativ inițial, ut(i) poate pătrunde în cel al interogativei indirecte, cu valoarea „cum":

7.1.3.1. În limba populară, vorbită, acest *ut* interogativ indirect mai poate primi alături modul indicativ (subliniind realitatea sugerată a faptului formulat în întrebare).

Viden' ut expalluit? (Plt., *Curc.*, 311).

7.1.3.2. Dar limba literară tinde să generalizeze și aici uzul conjunctivului obligat, la origine ca o distanțare față de conținutul întrebării:

Vides, ut alta stet niue candidum
Soracte ... (Hor., *Carm.*, 1, 9, 1–2).

7.1.4.0. Trecând apoi, ca și gr. ὡς, spre zona privirii prospective, *ut(i)* poate deschide ambele tipuri de subordonate ad-verbale de tendință, completive și circumstanțiale.

7.1.4.1. Completivele de tendință puteau fi exprimate în latina arhaică și preclasică fără conjuncție introductoare (3.12.1.1.). Treptat însă, *ut(i)* pătrunde în această arie, cu sensul „să", apunându-se simetric negației *ne* („să nu", v. 7.8.):

Fac sciam devine astfel, în vorbirea curentă, *Fac ut sciam* (v. 3.2.1.2.).

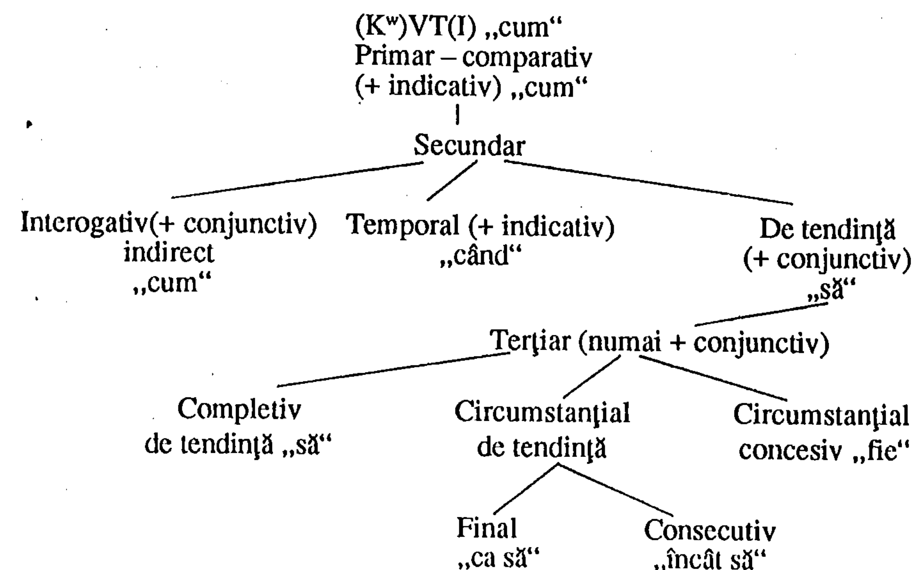
7.1.4.2. În funcție de predicatul regentei, *ut* + conjunctivul, cu valoare completivă, poate avea nuanță finală (3.1.2.1.), consecutivă (3.1.2.2.), sau juca rolul unei predicative (3.1.2.3.).

7.1.4.3. În domeniul circumstanțial, *ut(i)* + conjunctivul primește cel mai adesea valoare finală („ca să' – 4.2.).

7.1.4.4. Dar, printr-un fenomen de obiectivare a tendinței, el poate lua, mai rar, și valoare consecutivă („încât să" – 4.3.).

7.1.5. Cea mai aparte dintre dezvoltările secundare ale sensurilor lui ut este cea concesivă. Aceasta este o utilizare paradoxală a lui *ut hypotheticum* (de tip „fie (și)" – 4.8.1.).

7.1.6. Schema generală a utilizărilor lui *ut(i)* ar putea fi deci sintetizată astfel:

7.2. CVM.

7.2.0. Provenind din vechiul acuzativ singular masculin al temei relativului, *quom*, pronunţată apoi *quum* şi în fine *cum*, această conjuncţie circumstanţială importantă priveşte – nu ca *ut(i)*, mai mult dinspre prezent către viitor, furnizând tendinţa – ci dinspre trecut către prezent, prilejuind putinţa analizei[8].

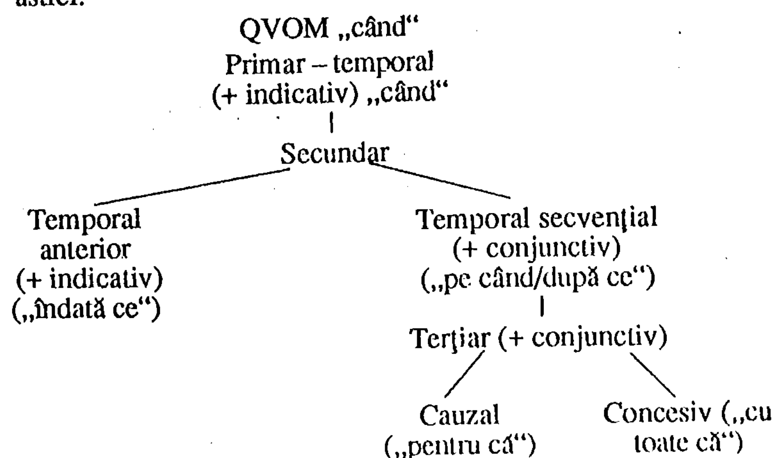
7.2.1. Sensul de căpetenie al lui *quom* > *cum* pare a fi fost cel temporal, de „când“ (+ indicativul). Acest *cum temporale* (v. 4.9.1.5.), frecvent întrebuinţat, poate lua diferite nuanţe contextuale (de iteraţie, de epexegeză, de echivalenţă, de precizare sau definire etc.). În funcţie de decalarea treptelor temporale între regentă şi subordonata temporală, eventual şi de marcarea prin adăugirea lui *primum* (v. *cum primum* sub 4.9.3.3.), cum putea deveni un „îndată ce“.

7.2.2. Prima etapă a venirii conjunctivului pe lângă *cum*, pentru o mai strânsă legare a acţiunii temporale din subordonată de cea din regentă, este cea utilizată în textele narative (deci cu verb regent preterit), unde *cum* + conjunctivul imperfect (simultan – v. 4.9.2.1.) şi *cum* + conjunctivul maimultcaperfet (anterior – v. 4.9.4.2.) oferă putinţa prezentării secvenţelor temporale în conexiune lăuntrică strânsă, depăşind simplul stadiu al constatării coincidenţelor temporale (*cum* + indicativ):

At ego, cum ... Puteolos forte uenissem (în şirul întoarcerii sale din Sicilia la Roma), *cum plurimi et lautissimi in iis locis solent esse* (momentul de coincidenţă), *concidi paene, ...cum ex me quidam quaesisset* (reintrarea în şirul strâns al faptelor) ... (Cic., *Planc.*, 65).

7.2.3. O dată creat acest *nexus* circumstanţial, *cum* + conjunctivul a putut dobândi valenţe noi, luând, după context, fie rolul de a exprima motivaţia normală (*cum causale* – v. 4.4.5.), fie rolul de a indica legătura paradoxală, concesivă (*cum concessivum*, v. 4.8.2.).

7.2.4. Aşadar, schema, mult mai simplă, a dezvoltării lui *cum* ar putea fi sintetizată astfel:

7.3. QUOD.

7.3.0. Şi acuzativul singular neutru al temei relative *kʷo-* (scrisă îndeobşte *quo-*) poate prelua treptat mai multe funcţii, ieşind din zona sa primară, a subordonării relative (în corelaţie cu un neutru singular din regentă):

Argentum, quod habes, condonamus te (Ter., *Phorm.*, 947).

7.3.1. Un prim domeniu de evaziune, sau mai bine zis de izolare a lui *quod* este luarea lui proleptică la începutul frazei, alături de o altă conjuncţie, fie coordonatoare (*quod uero, quod enim, quod autem* etc.)[9], fie subordonatoare (*quod si, quod cum, quod quoniam*)[10], spre a întări, legând dar şi opunând, continuarea ideii începute în fraza anterioară:

Quod uero dicere ausus es ... (Cic., *Phil.*, 2,23).

7.2.3. Tot către o ieşire din circuitul relativ, dar cu valoare epexegetică, porneşte *quod* (adesea chiar întărit prin cumul corelativ *id quod*) cu valoare incidentă (v. 6.7.).

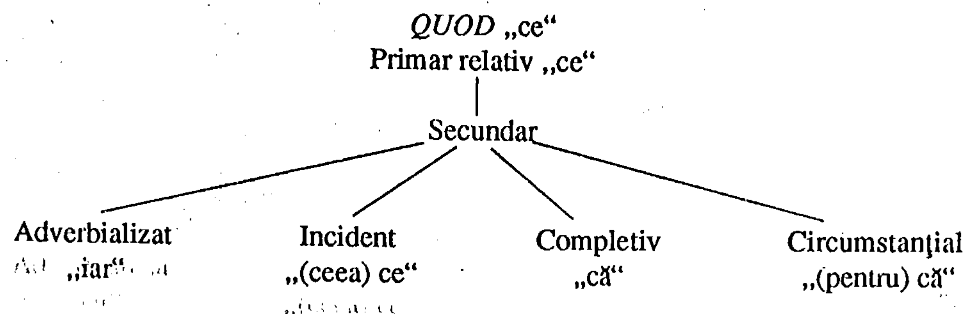
7.3.3. În domeniul subordonării însă, *quod* (fostul relativ) reuşeşte rara performanţă de a putea pătrunde în ambele domenii ale subordonatelor ad-verbale, putând juca un rol important şi în completive şi în circumstanţiale.

7.3.4. *Quod* completiv este inovaţia latină (majoritar întrebuinţată + indicativul, dar tot mai des şi + conjunctivul), care va concura cu succes în primul rând completiva (nominală) infinitivală, arhaică şi incomodă, apoi, treptat, chiar şi completiva conjunctivală (domeniul lui *ut*). Mai comodă şi mai colorată prin nuanţa sa „faptică“, subordonata completivă cu *quod* (v. 3.3.) va câştiga competiţia pentru domeniul completiv în cursul latinei târzii şi populare (v. 7.9.).

7.3.5. *Quod* circumstanţial are valoare cauzală, putând fi utilizat atât cu indicativul (real), cât şi cu conjunctivul (non real), ca orice conjuncţie de „analiză“ (v. 4.4.2.).

7.3.6. Asupra răspândirii lui **quod** ca „arhiconjuncţie“ circumstanţială în perioada latinei târzii, v. 7.9.

7.3.7. Schema dezvoltării funcţiilor lui **quod** până în latina postclasică ar putea fi deci reprezentată astfel:

7.4. QVIA.

7.4.0. *Quia* este de fapt perechea plurală a lui *quod*, cu nuanţe singulative greu perceptibile astăzi pentru noi. Limba vorbită latină le-a şi păstrat mai bine în paralel, decât latina literară.

7.4.1. Pierzând contactul cu domeniul relativ originar, ocupat în epoca istorică de forma *quae, quia* s-a specializat în cel ad-verbal, unde îl mai concură pe *quod* astfel:

7.4.2. În domeniul completiv, doar în latina populară, vorbită, el fiind evitat ca atare (drept un vulgarism) în limba textelor literare[11]:

Scimus quia hic filius noster (NT, *Joh.*, 9, 20).

7.4.3. În domeniul circumstanţial, *quia* îl concură constant pe *quod* în cauzele, dând uneori o mai fină nuanţă particularizantă, care se şterge cu timpul.

7.4.4. Asupra jocului între *quod* şi *quia* în latina populară târzie v. sub 7.9.

7.5. QVAM.

7.5.0. Şi *quam* are toate şansele să fi fost un acuzativ singular, dar feminin[12], al temei relativului, rămas, ca şi corelativul său demonstrativ *tam*, singur printr-o probabilă elipsă a substantivului de sprijin[13].

7.5.1. Această corelaţie face ca el să poată fi folosit primar în comparaţii de tip *tam ... quam* (4.6.4.4.):

Tam facile uinces, quam pirum uolpes comest (Plt., *Most.*, 559).

7.5.2. Desprins din această corelaţie (şi dat fiind că *ut(i)* ocupa deja comparaţia de egalitate), *quam*, după comparative, deschide în mod stabil comparaţia de inegalitate (4.6.5.), fiind atât de stabil, încât este moştenit până în limbile romanice (lat. pop. *ca*, rom. *ca*, it. *che*, fr. sp. *que*)[14].

7.5.3. *Quam* a putut fi însă întrebuinţat şi interogativ sau exclamativ, cu sensul nu de „ca", ci de „cât de":

7.5.3.1. În exclamaţii sau interogaţii libere:

Vt sapiens habet cor, quam dicit, quod opust! (Plt., *Pers.*, 623)

Quam dudum in portum uenis? (Id., Stich., 528).

7.5.3.2. De aici şi în interogaţii indirecte[15]:

Vide, quam mox uapulare uis?! (Plt., *Amph.*, 360).

7.5.4. În altă direcţie a evoluţiei sale, *quam* se poate adverbializa înainte de adjective (în special la gradul pozitiv şi la superlativ), însemnând, după caz, „cât de" (*quam bonus*) sau chiar „cât mai" (*quam optimus*), acelaşi uzaj fiind curent şi pe lângă adverbele secundare, derivate de la adjective (*quam bene / quam optime*).

7.5.5. Supraimpunerea modelului comparativ asupra altuia învecinat poate duce la refolosirea lui *quam* pentru crearea de locuţiuni conjuncţionale secundare, de mare importanţă în subordonarea latină:

7.5.5.1. Apariţia unui comparativ în regentă poate aduce un tipar *quam ut* într-o subordonată consecutivă (v. 4.3.2.). 7.5.5.2. Acelaşi procedeu a dus la crearea întregii paradigmatice a „comparaţiei condiţionale" (cu *quasi* şi apoi *quam si*, în paralel cu *utsi* şi *acsi*), care asigură exprimarea comparaţiei non-reale (v. 4.7.).

7.5.5.3. În mod similar a putut fi dobândită o întreagă arie a concesivităţii, unde elementele introductive îl conţin pe *quam*, fie reduplicat (*quamquam*, „orişicât"); fie într-o propoziţie ajunsă locuţiune conjuncţională *(quamuis, quamlibet*, „cât vrei, cât pofteşti" = „oricât", v. 4.8.3.).

7.5.5.4. Dar aceste dezvoltări sunt terţiare, ele ieşind din aria evoluţiei propriu-zise, relativ liniare, a lui *quam*.

7.6. QVANDO.

7.6.0. Derivat al lui *quam* cu particula *-do*[16], *quando* pare a fi avut înţelesul primar temporal „până în ce clipă, când".

7.6.1. În interogaţiile directe, el rămâne stabil cu acest înţeles, în toate stilurile limbii, dar preferat de limba vorbită:

Et quando uberior uitiorum copia? Quando
Maior auaritiae patuit sinus? Alea quando
Hos animos ...? (Iuu., 1, 87–89).

7.6.2. În întrebările indirecte exemplele sunt rare:

Dicite, uos, neptes Lepidi caeciue Metelli ...
... quando ad palum gemat uxor Asyli (Iuu, 6, 267).

7.6.3. Sensul primar temporal al lui quando este folosit mai departe, în subordonarea circumstanţială, în limba populară, modul predicatului fiind în mod firesc (ca şi pentru *ut, ubi, cum*) indicativul:

Quando audietis, haud aliter dicetis (Plt., *Most.*, 98).

Pro monstro est, quando, qui sudat, tremit (*Id.*, *Asin.*, 289).

7.6.4. Uzul său temporal putând cu uşurinţă să ia valoare explicativă[17], *quando* a putut aluneca în domeniul cauzal, unde este folosit în mod constant de limba literară latină (v. 4.4.3.):

Id omitto, quando uobis ita placet (Sall., *Iug.*, 110, 7).

7.6.5. Valoarea temporală a lui **quando** rămâne pregnantă şi în latina populară, fiind moştenită în limbile romanice (v. 7.9.)[18].

7.7. SI.

7.7.0. Si, fostul locativ **sei* al demonstrativului IE **so-*[19], devenit conjuncţie ocupă aria afirmativă a subordonării condiţionale, cu valoarea „dacă" (v. 4.5.4.1.).

7.7.1. De aici însă, el poate lua valori exclamativ-interogative în propoziţii libere:

O, si solitae quicquam uirtutis adesset! (Verg., *Aen.*, 11, 415).

O, si fatigentur inedia et dicant ...! (Aug., *Conf.*, 9, 4, 10).

7.7.2. De asemenea, *si* poate pătrunde în interogaţia indirectă, furnizând formulări nuanţate, uneori destul de încifrate, pentru a provoca dificultăţi de analiză (v. 3.4.3.7.).

7.7.3. În domeniul circumstanţial, prin paradox, *si* poate intra în aria concesivă, cel mai adesea marcat în mod secundar prin cumul de conjuncţii (*etsi, etiamsi, tametsi, tamenetsi*) şi descifrat prin prezenţa corelativului *tamen*, aflat în regentă (v. 4.8.4.).

7.7.4. În sfârşit, prin supraimpunerea unui tipar comparativ (*ut* + *si; quam* + *si; ac* + *si*), s-a ajuns la crearea unui domeniu intermediar între comparativă şi condiţională, aşa-numita „comparaţie condiţională", care, oferind paradigmei comparative aria exprimării non-realului, s-a integrat treptat în domeniul subordonării comparative latine (v. 4.7.).

7.8. NEGAŢIILE (NON şi NE).

7.8.0. Nu putem încheia trecerea în revistă a celor mai importanţi conectori subordonatori[20], fără a spune câteva cuvinte asupra domeniului **negaţiei.**

7.8.1. IE comună poseda, se pare, un cuplu de negaţii:

– **ne* (întrebuinţabil şi ca grad ø, **n-*, sau ca grad lung, **nē-*, în compuşi), cu valoarea de negaţie „de analiză", a registrului real / non-real[21].

– **mē*, cu valoarea unei negaţii „de tendinţă", a prohibiţiei, urării şi ipotezei negative[22].

7.8.2. Latina a preluat, întărind-o însă prin compunere (*ne* + **oinom* 〉 *noenum* 〉 *nōn*)[23], negaţia de analiză [24], care neagă, prin sine, elementul imediat următor, **nu** fraza întreagă: *non bonus, non orator, non dico.* Alăturat unei conjuncţii subordonatoare afirmative, *non* ajunge însă treptat să formeze unitate cu ea împreună (*ut non, si non, quam non*, ba chiar şi *ne non*).

7.8.3. O formă mai colorată, de obârşie discutabilă[25], *haud* îl concură pe *non* în epoca arhaică şi clasică, dispărând apoi fără urme: *haud mediocris, haud magna pars, haud scio* (mai ales în formule consacrate)[26].

7.8.4. De asemenea, latina a unificat domeniul negaţiilor, utilizând ca „negaţie de tendinţă" nu urmaşul IE **mē*, ci o formă de **negaţie** subiectivă de frază

ne, despre care este oarecum oţios să disputăm dacă este gradul lung al lui *ne* sau o aliniere analogică a lui **me*: probabil ambele simultan. Acest *ne* deschide şi el urările negative (inclusiv blestemele), ipotezele negative (inclusiv concesiile, v. 4.8.1.) şi mai ales toate subordonatele ad-verbale „de tendinţă" (deci, în latineşte, cu conjunctivul obligat): completivele conjunctivale (v. 3.2.), circumstanţialelel finale (v. 4.2.) şi consecutive (v. 4.3.), ultimele însă cu statut privilegiat, datorită intrării în ele a negaţiei obiective ***nōn***, pe care *nē* îl poate doar concura.

7.8.5. În latina populară, ***non*** va ataca de timpuriu poziţiile lui *ne*, tinzând treptat să-l elimine[27]:

Non te credas Dauom ludere (Ter., *Andr.*, 787).

7.9. Evoluţia ariei conjuncţiilor subordonatoare în latina vorbită.

7.9.0. Dacă ar fi să conjuncţiile cele mai utilizate şi mai însemnate ale latinei arhaice şi clasice, am începe, fireşte, cu *ut*, *cum* şi *si*, alăturând-le abia apoi pe *quod/quia, quam, quando*. În latina populară situaţia se schimbă considerabil[28].

7.9.1. În domeniul completivelor se observă o extindere notabilă a utilizării subordonatelor cu *quod/quia*, în special în dauna infinitivelor (care supravieţuiesc mai ales în formule gata făcute, în textele scrise), dar, cu timpul, şi în dauna completivelor conjunctivale cu *ut*, care scad în randament, sau sunt, uneori, întrebuinţate hipercorect.

7.9.2. În schimb, domeniul interogaţiei indirecte rămâne mai stabil, având drept conectori pronumele şi adverbele interogative, doar cu infiltrarea lui *quomo(do)* în locul lui *ut*, dar cu continuarea lui *sī*.

7.9.3. În domeniul circumstanţialelor, este remarcabil mai întâi asaltul dat de *quod/quia*, dar şi de formele vulgare *quatenus, qualiter quomodo*, în dauna vechiului *ut* + conjunctivul. Modul tendinţei rămâne, conjuncţiile se schimbă (cu o întârziere explicabilă pentru textele literare).

7.9.4. În cadrul circumstanţialelor de analiză, *quod/quia, quando* şi *quomodo* ocupă vechile poziţii ale lui *ut* şi *cum*. De asemenea, sunt remarcabile frecventele cumulări de conjuncţii, de tipul *(id)eo quod, post quod, per quod*, care înlocuiesc mai vechile *quamobrem, quandoquidem* etc.

7.9.5. Singurul care rezistă statornic în latina populară este puternicul *sī*[29].

7.9.6. Dar fenomenul cel mai vădit este acela al restrângerii treptate a subordonatelor nominale (infinitivale, participiale – atât absolute cât şi relative), reduse la expresii stabile, adesea stereotipe.

7.9.7. În sfârşit, nu este de mirare marea stabilitate a domeniului relativelor, care a suferit cele mai puţine schimbări încă din vremea indo-europeană, datorită coeziunii sale şi comodităţii conectorilor săi. Vom constata cel mult tendinţa lui *qualis* de a impieta asupra domeniului lui *qui*, precum şi formarea graduală a unui relativ *que* cu valoare universală[30].

7.9.8. Toate aceste modificări dau însă o cu totul altă alură frazei latine populare târzii, care este – şi sub aspectul elementelor, şi sub aspectul topicii sale – o limbă indo-europeană medie, considerabil evoluată faţă de faza sa veche.

N O T E:

[1] Cf. F. Stolz – J. H. Schmalz, 1900^{3}, 363–427; Ch. E. Bennett, 1910, I, 60–144; 208–347 eyc.; L. Rubio, 1976, II, 79–173.

[2] V. *Sintaxa propoziţiei*, 1984, p. 186–192 şi 211–222, respectiv mai sus, vol. I, 1993, p. 129–135 şi 147–157.

[3] Cf. Ernout – Meillet, 1967^{4}, p. 757.

[4] *Ibid.*, p. 715 şi 747.

[5] Cum susţine totuşi A. Szantyr, 1965, 630–631.

[6] Acest *-i* al infinitivului durativ medio-pasiv pare a veni din **-ai*(> **-ei*>*-i*), cf. A. Ernout, 1953^{3}, 171.

[7] Pentru detalii v. 4.9.1.2.

[8] Cf. Ernout-Thomas, 19643, 363–367; A. Szantyr, 1965, 618–626; Bassols de Climent, 1967, II, 135–316 şi 322–332.

[9] Kühner – Stegmann, 1914, II, 121.

[10] *Ibid.*, 321.

[11] Väänänen, 19813, 162–163; cf. şi Bennett, 1910, I, 130–131.

[12] Szantyr, 1965, 588–589.

[13] Cf. K. Brugmann, 1904, 451. Poate din *tam rem (partem, manum, uiam) ... quam...*

[14] Acestea din urmă combinate cu urmaşii lui *quid* şi *quia.*

[15] Fenomenul acesta este mai mult de limbă vorbită, de unde şi utilizarea mai frecventă a indicativului real (la Plaut cf. Bennett, 1910, I, 121).

[16] De obârşie discutabilă, cf. Ernout – Meillet, 1967, 551–552 şi Szantyr, 1965, 608.

[17] Cf. de pildă *Quando occasio periit, post sero cupis* (Plt., *Asin.*, 249).

[18] Väänänen, 1981^{3}, 163.

[19] Szantyr, 1965, 657–658.

[20] Pentru negaţiile specifice în cadrul coordonării, v. 1.2.1.4. (*nec* şi *neque*), 1.2.2.5. (*neue*).

[21] Cf. Brugmann, 1904, 612–614; Meillet – Vendryes, 19603, 601 şi 601–606; Lehmann, 1974, 123–126.

[22] Brugmann, 1904, 657–658; Meillet – Vendryes, 1960^{3}, 652–654.

[23] Ernout – Meillet, 19674, 444.

[24] Vechiul **ne*(–) a fost reutilizat, în afara compuşilor (v. 7.8.1.) şi drept element enclitic interogativ (*-ne*), cu evoluţie de sens de la „nu?" la „oare?".

[25] Cf. Ernout – Meillet, 19674, 290. Credem că sunt destule şanse ca acesta să vină de la IE **ghaw-* (+ *-t*) „lipsă" (cf. irl. *gaw* „înşelăciune" şi, de ce nu, rom. (din substrat) *gaură*); v. de altfel şi lat. *(h)aueo, (h)aue,* apoi *auidus* etc.

[26] V. Ernout – Thomas, 1964^{3}, 150.

[27] Väänänen, 1981^{3}, 151.

[28] *Ibid.*, 161–163.

[29] *Ibid.*, 164–165.

[30] *Ibid.*, 125.

8. CONCORDANŢA TIMPURILOR

8.0. Tot după cum regulile de acord facilitează şi asigură corelarea grupurilor nominale şi a grupului predicat în fiecare propoziţie, precum şi legarea subordonatelor relative în frază, la nivelul mai amplu al frazei mai funcţionează un sistem de „închegare" a mesajului, care completează rolul elementelor de legătură: **concordanţa timpurilor**. Numim „concordanţă a timpurilor" corelarea palierelor temporale ale predicatelor dintr-o frază dată[1], potrivit tripartiţiei lingvistice[2]: anterioritate/simultaneitate/posterioritate.

8.0.1. Amintim faptul că raporturile temporale lingvistice admit două sisteme de corelare diferite, supraordonate unul altuia:

8.0.1.1. O raportare restrânsă, în limitele textului însuşi (**„textbound"**), prezintă faptele în „vas închis", *illo tempore*, reperul **relativ** fiind principala (sau sistemul principalelor) frazei date, **în sine.** Acest fapt îl realizăm cel mai bine în textele istorice. De pildă, Caesar spune, folosind prezentul istoric, care dă sugestivitate expunerii sale, şi structurându-şi raporturile temporale după el, ca reper central al naraţiunii:

B.G., 2, 5, 2 *Ipse Diuiciacum Haeduum magnopere cohortatus docet quantopere rei publicae communisque salutis intersit manus hostium distineri, ne cum tanta multitudine uno tempore confligendum sit.*

8.0.1.2. Dar îndeobşte, pentru orice cititor şi pentru majoritatea autorilor, prevalează spontan raportarea către „prezentul extralingvistic', către mereu mişcătorul prezent al comunicării (sau al lecturii), raportarea *„context-bound"*, reperul fiind exterior, **absolut.** Stilul epistolar, discursurile, multe tratate filosofice sau didactice, poezia lirică preferă această concordanţă mai largă. Catul scrie deci:

85. *Odi et amo. Quare id faciam fortasse requiris.*
Nescio, sed fieri sentio excrucior.

Referirea explicită la prezentul *hic et nunc*, devenit simultan lingvistic, este evidentă şi firească.

8.0.2. Într-un text dat, reperul lingvistic curent îl alcătuieşte mereu propoziţia liberă dominantă, ea fiind constanta faţă de care întregul sistem hipotactic funcţionează ca un şir de variabile, dispuse după tripartiţia menţionată mai sus.

8.0.3. Asupra valorilor temporale relative pe care le poate acoperi fiecare treaptă modal/temporală a verbului latin, v. vol. I, sub 6.0.–6.3.

8.1. Concordanţa timpurilor între propoziţiile principale.

8.1.0. Şi propoziţiile libere, coordonate între ele (asindetic sau sindetic) se află corelate sub raport temporal, raportarea lor reciprocă fiind în fapt biunivocă, dar cu o anumită prevalenţă implicită a propoziţiei premergătoare în şirul vorbirii (sau al textului scris)[3]:

Posterioritate faţă de antecedentă	*Venis et uidebis* *Venisti et uides* *Veneras et uidisti*
Simultaneitate cu antecedenta	*Venis et uides* *Veniebas et uidebas* *Venisti et uidisti*
Anterioritate faţă de antecedentă	*Venis et uidisti* *Venisti et uideras* *Venies et uideris*

8.1.1. În tabelul de mai sus am luat numai exemplele cu indicativul şi cu *et* copulativ. Ele pot fi însă modulate şi după celelalte două moduri – imperativul (exclamativ) şi conjunctivul (non-real)[4] – şi după celelalte tipare majore ale coordonării (v. 1.2.–1.3.). Jocul treptelor temporale are loc la fel şi în coordonarea sindetică şi în cea asindetică (mai concisă, dar mai indistinctă).

8.1.2. În cazul unui şir de principale de greutate semantică echivalentă, nivelul temporal este definit îndeobşte de prima, care atrage şi pe celelalte la fel:

Caes., *B.G.*, 1, 1, 1 *Gallia est omnis diuisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur.*

Ibid., 1, 2, 1, *Apud Heluetios longe nobilissimus fuit et ditissimus Orgetorix. Is, M. Messala et M. Pisone consulibus, regni cupiditate inductus coniurationem nobilitatis fecit et ciuitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent.*

8.1.3. Faţă de corelările acestea de tip simultan, frecvente statistic, sunt considerabil mai rare „defazările" temporale, care ţin de un joc contextual:

Cic., *Cat.*, 1, 8 *Recognosce tandum mecum noctem illam superiorem – iam intelleges multo me uigilare acrius ad salutem, quam te ad perniciem rei publicae.*

8.2. Concordanţa timpurilor în cadrul subordonării.

8.2.0. În schimb, probleme mult mai complexe ridică întrebuinţarea concordanţei timpurilor în diversele tipuri de propoziţii suborodnate. Pe acestea le vom cerceta deci în cele ce urmează, tratând pe rând concordanţa în subordonatele nominale (= cu predicat-nume, 8.3.), cea în subordonatele verbale (cu predicat-verb sau cu predicat „nominal", verb auxiliar + nume predicativ, 8.4.) urmând apoi studierea cazului aparte numit de regulă *consecutio temporum* (8.5.).

8.3. Concordanţa timpurilor în subordonatele nominale.

8.3.0. Am văzut că limba latină, ca şi alte limbi indo-europene vechi, admite serii stabile de subordonate cu predicat-nume: completive infinitivale, circumstanţiale în ablativ absolut şi relative participiale.

8.3.1. Cu prilejul examinării infinitivalelor (sub 3.1.6.) am putut distinge etajarea treptelor temporale ale utilizării infinitivelor predicate, statornică indiferent de tipul, treapta sau modul propoziţiei regente:

Regenta	Subordonata	
dico *dicebam* *dixi* *dicam* *dicerem*	P – *te uenturum esse* S – *te uenire* A – *te uenisse*	Infinitiv viitor (posterior) Infinitiv prezent (simultan) Infinitiv perfect (anterior)

8.3.2. Acelaşi comportament general îl oferă şi subordonatele circumstanţiale nominale (în ablativ absolut), cu specificarea că aici întâlnim două subtipuri aparte:

8.3.2.1. Când predicatul lor este un substantiv sau un adjectiv nelegat de o temă verbală curentă, treapta lor temporală (implicită, în lipsa vreunei mărci explicite a categoriei timpului) este **simultaneitatea**:

Sall., *In Cic.*, 3, 5 *O fortunatam natam, me consule, Romam!*

Ne amintim, nu fără zâmbet, celebrul vers al marelui orator. La fel şi cu un adjectiv:

Caes., *B.G.*, 4, 20, 1 *Exigua parte aestatis reliqua, Caesar in Britanniam proficisci contendit.*

8.3.2.2. În schimb, când predicatul este un participiu, acesta poate exprima explicit treapta temporală a subordonatei (care este bine să fie precizată clar în analiza respectivei circumstanţiale). Datorită însă sistemului defectiv al

participiilor latine (v. 4.1.3.), doar verbele mediale pot exprima toate trei treptele temporale, cele care cunosc opoziția activ/pasiv fiind silite să adopte o transformare diatetică:

Regenta		Subordonata	
	P	*duce hortaturo* /	*militibus proelium inituris*
Portae defendutur	S	*duce hortante* /	*militibus proelium ineuntibus*
	A	*duce hortato* /	*proelio a militibus inito*

8.3.3. Aceeași reflectare a treptelor temporale o prezintă și subordonatele relative participiale, care determină însă, prin statutul lor (și cu respectarea regulilor de acord), un nume din propoziția regentă. Diferența de frazare ne obligă să separăm exemplele mediale de cele activ/pasive:

8.3.3.1. Un verb medial oferă o serie completă:

Regenta		Subordonata
	P	*milites acriter hortaturus*
Imperator signa ferre iussit	S	*milites acriter hortans*
	A	*milites acriter hortatus*

8.3.3.2. Un verb cu paradigmă dublă, activă și pasivă, impune o schimbare a diatezei[5]:

Subordonata		Regenta
Vrbem Romam procul uisuri	P	
Vrbem Romam procul uidentes	S	*omnes petierunt*
Vrbem Romam, procul uisam,	A	

8.4. Subordonatele cu predicat verbal.

8.4.0. Se încadrează în concordanța **generală** a timpurilor acele tipuri de subordonate cu predicat verbal, care pot utiliza atât indicativul, cât și conjunctivul, cu sensurile lor modale: cu alte cuvinte, subordonatele care nu au conjunctivul obligat (pentru care v. sub 8.5.). Aceste subordonate, pe care le-am numit „de analiză", sunt următoarele:

8.4.1. Dintre subordonatele completive intră în acest grup doar propoziția „faptului particular", introdusă prin *quod* (și popular și prin *quia*, cf. 3.3.), restul completivelor fiind fie nominale (cu infinitivul, v. 3.1.), fie cu conjunctivul obligat (completiva „conjunctivală" – 3.2., și interogativa indirectă – 3.4.).

8.4.1.1. Completivele cu *quod* (*quia*) apar – 90% din cazuri – cu indicativul:

Regenta		Subordonata
Scio	P	*quod uenies*
Addo	S	*quod uenis*
Bene est	A	*quod uenisti*

8.4.1.2. Dar, în situații mai aparte, în care se exploatează valorile nonreale ale conjunctivului, și acesta poate fi folosit:

Regenta		Subordonata
Scio	P	*quod uenias* sau, apoi, *quod uenturus sis*
Addo	S	*quod uenias*
Bene est	A	*quod ueneris*

8.4.2. Subordonatele circumstanțiale „de analiză" utilizează toate la fel valorile modal/temporale ale indicativului și conjunctivului, după schema generală.

Regenta		Circumst. reală (indicativ)	potențială (conjunctiv)	ireală (conjunctiv)
	P	Viitor	–[6]	
Verb predicat	S	Același palier temporal	Conj. prezent	Conj. impf.
	A	Preterit	Conj. perfect	Conj. mmcpf.

8.4.3. Să luăm, drept exemplu tipic, schema paradigmatică a cauzalei:

Regenta		Cauzală reală	potențială	ireală
	P	*quod probus eris*	–[7]	–[7]
Hic laudat te	S	*quod probus es*	*sis*	*esses*
	A	*quod probus eras* *fuisti*	*fueris*	*fuisses*

8.4.4. Atragem atenția asupra faptului că acele conjuncții care au conjunctivul obligat chiar și la unele subordonate de analiză (*ut*, concesiv, *cum* cauzal și cel concesiv, *licet* etc.) intră nu sub incidența concordanței generale, ci sub *consecutio temporum* particulară (v. sub 8.5.).

8.4.5. In sfârșit, subordonatele relative cu predicat verbal, ad-nominale prin statutul lor, se află și ele într-un raport de concordanță temporală cu regenta din care numele determinat face parte. Cu excepția relativelor circumstanțiale

„de tendință" (finale și consecutive), care se mulează după tiparul circumstanțialelor pe care le concură (v. 8.5.3.), restul relativelor, care folosesc în mod complementar indicativul (real) și conjunctivul (non-real)[8], respectă o paradigmă generală paralelă cu cea descrisă sub 8.4.2., de pildă:

Regenta		Relativa reală	potențială	ireală
Ille dicit	P	*qui uidebit*		
	S	*qui uidet*	–[8]	–[8]
	A	*qui uidebat*	uideat[9]	uideret[9]
		uidit[10]	uiderit	uidisset

8.5. Consecutio temporum.

8.5.0. Denumirea de *consecutio temporum*, tradițională și uneori insuficient delimitată de noțiunea generală de „concordanță a timpurilor"[11], poate defini cu acuratețe cazul particular al corespondențelor temporale dintre subordonatele cu conjunctiv obligat și regentele lor. Într-adevăr, aici se ivește problema majoră a pierderii treptate a valorii propriu-zis modale a conjunctivului, în lipsa oricărei concurențe curente cu indicativul: treptele sale temporale vor trebui deci să fie reîntrebuințate numai cu valoare de corelare relațională în timp (fără nuanțe potențial/ireale). Cele două seturi perechi din funcționarea modală a conjunctivului (prezent/perfect și imperfect/maimultcaperfect) se repartizează deci pentru conjunctivul „oblic" (obligat în subordonare), în funcție de sfera temporală a verbului regent.

8.5.0.1. Astfel, dacă verbul regent este un actual sau posterior (tehnic spus, un prezent sau un viitor[12]), schema practică a consecuției timpurilor este următoarea, utilizate fiind timpurile „prospective" ale conjunctivului, în subordonata dată:

Regenta Timp prezent / viitor		Subordonata
uolo	P	*ut uenturus sis* (conj. prez. perifr. act.)
uolam	S	*ut uenias* (conj. prezent)
uoluero	A	*ut ueneris* (conj. perfect)

8.5.0.2. Dacă însă verbul regent este un preterit (imperfect/perfect/maimultcaperfect, indiferent de aspect), schema este, cu folosirea timpurilor „retrospective" ale conjunctivului, în subordonata dată:

Regenta Timp preterit[13]		Subordonata
uolebam	P	*ut uenturus esses* (conj. impf. perifr. act.)
uolui	S	*ut uenires* (conj. imperfect)
uolueram	A	*ut uenisses* (conj. mmcpf.)

8.5.1. Dintre subordonatele completive care respectă *consecutio temporum* am și exemplificat, prin tabelele de mai sus, uzul completivei conjunctivale (cu *ut, ne, quin, quominus*), care urmează cu strictețe acest tipar.

8.5.1.1. Asupra detaliilor aparte ale întrebuințării conjuncțiilor în completiva conjunctivală v. 3.2.2. Acestea nu modifică practic tabelul uzual al respectării consecuției timpurilor.

8.5.1.2. A doua completivă care urmează, de asemenea cu strictețe (în limba literară)[14], sistemul consecuției este interogativa indirectă: prin conjunctivul „oblic" impus, ea detașează clar opiniile altora, sau propriile opinii de altădată, citate ca exterioare (eventual depășite). Tabelul ei de uz este următorul:

Regenta Prezent / viitor		Subordonata
Rogo	P	*quid dicturus sis*
Rogabo	S	*quid dicas*
Rogauero	A	*quid dixeris*
Preterit		
Rogabam	P	*quid dicturus esses*
Rogaui	S	*quid diceres*
Rogaueram	A	*quid dixisses*

8.5.2. Tot două sunt și subordonatele circumstanțiale care respectă *consecutio temporum:* cele „de tendință", în care conjunctivul arăta, la origine, tocmai această formă a lor de impuls propensiv. Astfel, finala și consecutiva

dobândesc conjunctivul obligat, supus, dar în grade diferite de strictețe, consecuției timpurilor.

8.5.2.1. Finala respectă cu exactitate paradigma consecuției, tabelul ei model fiind, în principiu, următorul[15]:

Regenta		Subordonata
Prezent / viitor		
Venis	P	*ut uisurus sis*
Venies	S	*ut uideas*
Veneris	A	*ut uideris*
Preterit		
Veniebas	P	*ut uisurus esses*
Venisti	S	*ut uideres*
Veneras	A	*ut uidisses*

8.5.2.2. În schimb, circumstanțiala consecutivă, constituind o obiectivare a tendinței, respectă mai lax consecutio temporum, evitând îndeobște folosirea conjunctivului maimultcaperfect pentru „anterioritatea în trecut": rar întâlnit, acesta este înlocuit de conjunctivul perfect, mai generic și, oricum, ambivalent[16]:

Nep., *Arist.*, 1, 2 *Adeo excellebat Aristides abstinentia..., ut unus ... cognomine Iustus sit appellatus.*

De altfel însă, tabelul consecutivei este următorul:

Regenta		Subordonata
Prezent / viitor		
Efficit	P	*ut uicturus sit*
Efficiet	S	*ut uincat*
Effecerit	A	*ut uicerit*
Preterit		
Efficiebat	P	*ut uicturus esset*
Effecit	S	*ut uinceret*
Effecerat	A	*ut uicerit* și doar rareori *ut uicisset*

8.5.3. Subordonatele relative supuse consecuției timpurilor sunt numai cele „de tendință", concurente cu finalele și consecutivele și se comportă întru totul la fel cu acestea: putem, în tabelelel de mai sus, să înlocuim *ut* prin *qui* – iar latina folosește adesea relative de tendință, spre deosebire de română – și vom obține tabelul-tip al uzului acestora.

8.5.4. Dacă singura excepție aparentă, în privința predicatului subordonatei, referitoare la respectarea consecuției timpurilor, o vădește conjunctivul perfect, care poate apărea uneori, la fel ca în consecutivă și în unele circumstanțiale (mai ales concesive) sau relative (calificative)[17], o seamă de observații merită a fi făcute cu privire la predicatele regente.

8.5.4.1. Înainte de toate, chiar dacă statistic mai rar, unele subordonate cu conjunctiv obligat sunt conduse de regente cu predicat la imperativ sau la conjunctiv. În acest caz, respectarea consecuției se face astfel:

8.5.4.1.1. Toate imperativele, precum și prezentul conjunctiv, urmează primul tip de concordanță, cel față de un actual (8.5.0.1.), de pildă:

Plt., *Bacch.*, 745 *Loquere, quid scribam?*

Cic., *Cat.*, 1, 32 *Sit inscriptum in fronte uniuscuiusque, quid de republica sentiat.*

8.5.4.1.2. Un imperfect conjunctiv în regentă cheamă însă al doilea tip de consecuție, cel de față de un preterit, același lucru petrecându-se, firește și față de *passato remoto*, exprimat de maimultcaperfectul conjunctiv:

Cic., *Att.*, 11, 24, 5 *Vellem scriberes, cur ita putares.*

Id., *Nat., deor.*, 2, 49 *Quae, si bis bina quot essent, didicisset Epicurus, certe non diceret.*

8.5.4.1.3. Un conjunctiv perfect în regentă poate avea fie consecuție de actual, fie de preterit, datorită valorii sale aspectuale. El preferă însă primul tip de *consecutio temporum*[18]:

Cic., *Off.*, 1, 75 *Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adiuuerit.*

Ibid., 2, 35 *Ne quis sit admiratus, cur ... seiungam.*

8.5.4.2. Dar, chiar și în cazul unor predicate regente la indicativ, consecuția „normală" pare a fi încălcată, în special în următoarele situații:

8.5.4.2.1. Când predicatul regent este un prezent istoric sau gnomic, deci când el reprezintă un mijloc stilistic pregnant de a arăta mai viu fie un fapt trecut, fie unul de ordin general, consecutio poate adesea să rămână, pentru claritate, totuși ca față de un preterit:

Cic., *Verr.*, 2, 191 *Laudantur oratores ueteres, quod crimina diluere dilucide ... solerent*[19].

Id., *Phil.*, 2, 60 *Tanta est caritas patriae, ut uestris etia legionibus sanctus essem.*

Caes., *B.C.*, 3, 30, 7 *Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit.*

8.5.4.2.2. De asemenea, când, dimpotrivă, predicatul regent este un *perfectum praesens* (= un perfect rezultativ[20]), *consecutio* este preferată ca față de un actual:

Plt., *Mil.*, 867 *Modo intellexi, quam rem mulier gesserit.*

Cic., *Fin.*, 3, 66 *Tauris natura datum est, ut ... contra leones contendant.*

8.5.4.3. Aparente excepții sunt provocate și de cazuri evidente de atracție, când consecuția este abătută de intervenția unei propoziții intercalare:

8.5.4.3.1. Atracție către prezent (mai rară):

Cic., *Rep.*, 2, 39 *Curauit..., quod semper in republica tenendum est* (incidentă gnomică), *ne plurimum ualeant plurimi.*

8.5.4.3.2. Atracție spre trecut (mai frecventă):

Ibid., 3, 5, *Quae perficit in bonis ingeniis, id quod iam persaepe perfecit* (incidentă de precizare), *ut incredibilis quaedam et diuina uirtus exsisteret.*

8.5.4.3.3. Atracție prin anticiparea regentei:

Cic., *De or.*, 1, 190 *Hisce ego rebus exempla adiungerem, nisi apud quos haec haberetur oratio cernerem.*

8.5.4.4. Nu intră sub incidența regulilor consecuției – tot după cum nu intră nici sub rigorile stilului indirect – propozițiile incidente (mai pe larg sub 6.):

Cic., *Cat.*, 3, 17 *Tamen, ut leuissime dicam, dimicandum nobis cum illo fuisset.*

Id., *Off.*, 3, 39 *Sed quaero, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent.*

In această situație se află nu numai incidentele cu conjunctivul – cum sunt *quod meminerim, quod sciam, ut ita dicam* – ci și toate celelalte tipuri, marcate ca atare, cum sunt *rogo, quaeso, amabo, cedo, ut dixi, sis, sodes* etc.

8.5.5. Sistemul consecuției timpurilor structurează întregul stil indirect, datorită trecerii unei considerabile mase de propoziții subordonate la uzul conjunctivului obligatoriu (v. sub 9.5.).

8.6. O seamă de „abateri" de la tiparele consecuției sunt fie licențe poetice, impuse adesea și de *ratio metrica,* fie situații contextuale (parataxă, anacolut, *variatio*), fie neglijențe tipice limbii vorbite[21].

N O T E

[1] Acest sistem general funcționează, firește, și peste nivelul sintactic limitat al **frazei**, în cadrul stilistic de ansamblu al **paragrafului**, al părții de discurs sau de cânt etc. El țese astfel o parte semnificativă a tramei „culorii" poetice sau retorice a textului dat. Pentru concordanța generală și cea relativă („bezogen"), v. A. Szantyr, 1965, 548 și 553.

[2] Asupra acestei chestiuni v. și 4.9.0. și vol. I, sub 5.4.

[3] Aici și mai jos nu vom relua exemplele date mai sus în acest volum, preferând adesea, spre comparabilitate, exemplele gramaticale, de paradigmă curentă, cu un anume risc al formulei „de manual".

[4] V. vol. I, sub 6.2.–6.3.

[5] Acest lucru ne sugerează libertatea noastră de a nu traduce servil și literal acest „defect" al altinei (de tipul „Aceste lucruri fiind cunoscute, Caesar", pentru *His cognitis, Caesar...*, ci „După ce a luat aminte la acestea, Caesar"): avem dreptul și datoria de a reda textul urmând centrul major de interes, atât la subordonatele participiale absolute, cât și la cele relative. În cazul acestora din urmă, topica latină cere așezarea inversă a subordonatei și a regentei sale.

[6] Prospectiva non-reală merge, indistinct, împreună cu exprimarea simultaneității. De altfel, chiar și la completive, tipul în *-turus sis* este preferat mai degrabă la interogativele indirecte și conjunctivalele de tipul *non... quin* (cf. A. Szantyr, 1965, 550).

[7] Cf. M. Lavency, 1985, 216–217.

[8] Relativele au același comportament cu circumstanțialele de analiză cu care concură.

[9] Ca și în fraza condițională, relativele non-reale tind să aducă același palier modal și în regentă: *Is dicat, qui uideat,* sau *Is diceret, qui uideret.*

[10] Opoziția *uidebat/uidit* (sau, eventual, chiar / *uideret*) este nu una de timp, ci de aspect (durativ / finit).

[11] Asupra acestei probleme de principiu, adesea nelămurite sau trecute cu vederea în gramatici, v. A. Szantyr, 1965, 548, 550 și 553.

[12] Viitorul fie durativ („I"), fie finit („II" sau „anterior"), pentru că nu contează distincția de aspect, ci treapta temporală: tot ce este non-preterit (deci de la actual înainte) merge împreună. Treptele non-preteritului (actuale și prospective) sunt numite adesea, în mod convențional, în gramaticile școlare „timpuri primare".

[13] În gramatica românească preteritul poartă uneori denumirea tradițională de „trecut".

[14] Asupra apariției inerțiale a indicativului în latina populară, cu concordanță generală, v. 3.4.5.

[15] În practică, posterioritatea este exprimată în mod curent prin formele simultanului, nuanțate prin adverbe temporale (*mox, postea*).

[16] Vezi discuția din A. Ernout–F. Thomas, 1964[3], 416 și A. Szantyr, 1965, 550–551.

[17] Topica emfatică joacă desigur și ea un rol anume, cf. A. Ernout–F. Thomas, 1964[3], 409–410 și A. Szantyr, 1965, 551–552.

[18] Cf. R. Kühner–C. Stegmann, II, 2, 1914[2], 179.

[19] Firește, *consecutio temporum* structurează întregul sistem al subordonatelor, trecute la conjunctivul obligat în stilul indirect, cf. mai jos, sub 9.5. și A. Szantyr, 1965, 551–552.

[20] Altfel spus, rezultatul prezent (actual) al unei acțiuni finite, de tip *coepi* „m-am apucat = încep".

[21] Exemplele selectate la A. Szantyr, 1965, 550–552, comentarea lor ținând de fapt mai degrabă de *parole*, decât de faptul de *langue*.

9. STILUL INDIRECT

9.0. In majoritatea limbilor indo-europene, în special în textele apropiate de limbajul colocvial, prin faptul că uzează de dialog (piese de teatru, fabule, dialoguri, epistole), există o semnalare explicită a **citării directe** a spuselor altcuiva: sanscrita apelează la *iti*, postpus citatului („așa = cum că")[1], vechea persă la *thātiy* emfatic (*censet* = „zice că")[2], greaca la φησί, ἔφη parentetice[3], latina la *inquit*, tot parentetic, deci slab[4].

9.0.1. Multe limbi nu și-au elaborat însă un sistem de reflectare constantă a **citatului indirect,** mărginindu-se, cel mult, să reia un „că" introductiv, așa cum este cazul cu gr. ὅτι, dar fără dezvoltarea unor fenomene secundare constante, ca modificarea sistemelor de referință adverbiale și pronominale, a unui mod oblic etc.

9.0.2. În schimb, limbile din grupul italic par a-și fi elaborat încă de timpuriu, în limbajul oficial, un sistem de citare indirectă, numit în gramatici **stil indirect,** menit îndeobște să redea vorbele, opiniile, deciziile unei alte persoane și, adesea, ale unei autorități sau ale unui corp constituit (senat, complet de judecată, oficialități).

9.0.3. Ca și în *Cippus Abellanus* din oscă[5], întîlnim asemenea structuri stilistic-sintactice încă din latina arhaică, de pildă în *Senatus consultum de Bacchanalibus* (186 a.C.):

De Bacanalibus quei foideratei esent, ita exdeicendum censuere: Neiquis eorum Bacanal habuise uelet. Sei ques esent, quei sibei deicerent necesus ese Bacanal habere, eeis utei ad pr(aetorem) urbanum Romam uenirent, dequi eeis rebus, ubei eorum uerba audita esent, utei senatus noster decerneret, dum ne minus senatoribus C adesent, quom ea res cosoleretur.

9.0.4. Acest instrument stilistic, utilizat pentru definirea vădită a spuselor altcuiva sau, eventual, a propriilor spuse sau opinii, socotite a fi depășite[6], a fost dus la perfecțiune în proza clasică, în special la istoriografi, la Caesar, Sallustius, Titus Livius, dar și în dialogurile filosofice ale lui Cicero:

Caes., *B.G.*, 1, 40, 1–3. *(Caesar) uehementer eos incusauit: Primum, quod aut quam in partem aut quo consilio ducerentur sibi quaerendum aut cogitandum putarent. 2. Ariouistum, se consule, cupidissime populi Romani amicitiam appetisse; cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum iudicaret? 3. Sibi quidem persuaderi, cognitis suis postulatis atque aequitate condicionum perspecta, eum neque suam neque populi Romani gratiam repudiaturum.*

9.1. Gramaticile disting, îndeobște, în mod explicit, cu definiri aparte, extremele cantitative ale stilului indirect: pe de o parte, „vorbirea indirectă", care, ca în textele citate mai sus, chiar mai întinse în original, redă întregi discursuri sau expuneri mai ample; pe de altă parte, „stilul indirect în sens larg', în care doar un conjunctiv „oblic", însoțit uneori de un *pronominal shift,* relevă izolat și subtil un alt punct de vedere. Noi am propune, înainte de a analiza mai jos (sub 9.7.) fiecare dintre aceste paliere, nu două ci **trei** niveluri de analiză, pentru a putea cuprinde și citarea indirectă normală:

- vorbirea indirectă (text amplu)
- citatul indirect (reluare limitată)
- stilul indirect restrâns (referire aluzivă)

9.2. Principiul însuși al funcționării **stilului indirect** ține de procesul desprinderii sale treptate din cel direct: una sau mai multe completive – foste propoziții libere făcute să depindă de un verb *dicendi* sau afiliat – împreună cu sistemul lor hipotactic mai strîns sau mai amplu, sunt marcate prin mijloace sintactice clare (între care predomină răspândirea conjunctivului „oblic", cu respectarea sistemului de *consecutio temporum,* v. sub 8., și schimbarea sistemului referențial), pentru a delimita exact ce aparține autorului (vorbitorului, personajului) de ceea ce este opinie străină de el.

9.3. Propozițiile principale trecute în stil indirect.

9.3.0. Convenția gramaticală care privește completivele (de orice tip), dependente de verbe *dicendi* sau afiliate[7], drept foste propoziții libere (principale) din stilul direct este deopotrivă justificată în plan pragmatic și utilă în practica predării. Așadar o vom urma în continuare, luând pe rând tipurile de mesaje trecute în stil indirect, adesea chiar cu ajutorul exemplelor date mai sus (sub 9.0.).

9.3.1. Propozițiile enunțiative libere devin, în postură de raportare indirectă, completive infinitivale, exprimând astfel **faptul** enunțat: în exemplul din Caesar (v. 9.0.4.), *Ariouistum... populi Romani amicitiam appetisse* ar fi sunat în stil direct *Ariouistus ... populi Romani amicitiam appeti(u)it.* Concordanța timpurilor infinitivalelor rezultate se face după principiul general al acestui tip de completive (v. 3.1.6. și 8.3.1.).

9.3.2. Propoziţiile volitive (fie hortative, fie prohibitive) rămân la conjunctiv, urmând cu stricteţe consecuţia timpurilor (cel mai adesea pe cea „de trecut"): în exemplul epigrafic (v. 9.0.3.) *Ne quis uestrum Bacchanal habuisse uelit* din stilul direct a devenit, după *exdeicendum censuere*, „modernizând" uşor textul, *Ne quois eorum Bacchanal habuisse uellet* (prohibitiv). La fel, în Caes, *B.G.*, 1, 36, 7 (după un *Ariouistus respondit*)... *cum uellet, congrederetur*, ceea ce, în stil direct (hortativ) ar fi sunat *Cum uoles, congrediaris*[8].

9.3.3. Întrebările libere sunt tratate diferit în stil indirect, după cum ele erau veritabile (aşteptând un răspuns)[9], sau retorice (puse *pro forma*, ca variantă stilistică mai puternice emoţională decât un simplu enunţ).

9.3.3.1. Întrebările veritabile devin interogative indirecte: în exemplul cezarian de mai sus (sub 9.4.0.) *Cur hunc tam temere quisquam (uestrum) ab officio discessurum iudicat* (eventual *iudicet*)? a devenit *Cur hunc ... iudicaret?*, cu respectarea cuvenită a consecuţiei timpurilor (v. 8.5.1.2.). La fel, de pildă:

Caes., *B.G.*, 1, 40, 4 *Si (Ariouistus) furore impulsus bellum intulisset, quid tandem uererentur? Aut cur de sua uirtute aut de ipsius diligentia desperarent?*, ceea ce în stil direct ar fi fost *Si ... furore impulsus bellum intulerit, quid tandem uereamini?Aut cur de uestra uirtute aut de mea diligentia desperatis?*

9.3.3.2. În schimb, întrebările retorice îşi dezvăluie valoarea nu de impuls, ci de imaginare afectivă, devenind, în stil indirect, infinitivale:

Caes., *B.G.*, 5, 28, 6 *Docebant ex proximis hibernis et a Caesare conuentura subsidia; postremo quid esse leuius aut turpius, quam auctore hoste de summis rebus capere consilium?*

9.3.4. Acelaşi regim îl au şi exclamativele, care admit două tratamente diferite, după cum sunt de interpelare sau retorice.

9.3.4.1. Exclamativele de interpelare, fie ele cu imperativul, cu conjunctivul sau chiar cu infinitivul de recomandare în stilul direct, sunt asimilate, în stilul indirect, cu volitivele şi devin completive conjunctivale:

Caes., *B.G.*, 5, 41, 7 *Cicero ad haec respondit ... si ab armis discedere uelint, se adiutore utantur legatosque ad Caesarem mittant*, ceea ce în stil direct ar fi fost *Si ab armis discedere uultis, me adiutore utimini* (sau *utamini*) *legatosque ad Caesarem mittite* (sau *mittatis*)!

9.3.4.2. Dar exclamativele retorice, ca mijloc stilistic expresiv, devin, în stil indirect, infinitivale:

Cic., *Att.*, 9, 11, 3 *Quae Lucceium loqui! Quae totam Graeciam! Quae uero Theophanem!* – în stil direct *Quae Lucceius loquitur! Quae tota Graecia! Quae uero Theophanes!*

9.4. Propoziţiile subordonate trecute în stilul indirect.

9.4.0. Semnul cel mai caracteristic al trecerii în stil indirect a unui sistem hipotactic mai amplu este frecvenţa generală a conjunctivului „oblic", la persoana a III-a, cu respectarea, nu fără restricţii (v. 9.5.), a consecuţiei timpurilor. Cele două exemple luate mai sus (sub 9.0.), unul arhaic, altul clasic, sunt grăitoare în acest sens.

9.4.1. După cum se vede, acest procedeu este aplicat în mod automat completivelor conjuctivale, interogativelor indirecte şi completivelor cu *quod* (fireşte, celor de rangul al II-lea, al III-lea etc.), tuturor circumstanţialelor cu predicat verb (fie ele de tendinţă sau de analiză), precum şi tuturor subordonatelor relative cu predicat verb. Mai multe exemple din fiecare categorie vor apărea sub 9.9., în cadrul unui exerciţiu de transpunere între cele două stiluri (direct şi indirect).

9.4.2. Nu se supun acestui regim subordonatele nominale (infinitivale, circumstanţiale absolute, participiale relative), prin însăşi natura lor, aşa cum se poate vedea din exemplul cezarian de mai sus (9.0.4.): cu excepţia schimbării sistemului referenţial (v. 9.6.), ele îşi păstrează forma şi treapta temporală neschimbată.

9.4.3. De asemenea, poate să fie tratată tot ca o infinitivală şi acea subordonare care, în context, ajunge să fie socotită drept un echivalent al propriei regente (infinitivale), de pildă o temporală corelată prin *cum ... tum*, o comparativă corelată prin *ut ... sic* sau *ut ... ita*[10], o restrictivă cu si non (cel mai adesea corelată cu tamen), sau o relativă, tratată drept o lămurire paralelă, deci ca un relativ „de legătură"[11]. De pildă:

Cic., *Cluent.*, 138 *Saepe dictum est, ut mare, quod natura sua tranquillum sit, uentorum ui agitari atque turbari, sic populum Romanum sua sponte esse placatum...*

Liu., 4, 3, 3 *...quibus ... admonemus ciues nos eorum esse et, si non easdem opes habere, eandem tamen patriam incolere.*

Nep., *Themist.*, 7, 5 *Nam illorum urbem, ut propugnaculum, oppositum* (atracţie) *esse barbaris, apud quam iam bis classes regias fecisse naufragium.*

9.4.4. Desigur, nu se află integrate stilului indirect propoziţiile incidente (v. 6.), fie ele generalizatoare[12] sau particularizatoare[13], dat fiind că ele fac referire la o altă ordine de idei decât cea din citatul dat:

Cic., *De rep.*, 1, 5 *...Themistoclem ... in barbariae sinus confugisse, quam* **adflixerat...**

Caes., *B.G.*, 1, 38, 1 *Nuntiatum est Ariouistum ad occupandum Vesontionem,* quod est *oppidum maximum Sequanorum, contendere.*

Cic., *Fam.*, 12, 6, 1 *Qui status rerum fuerit tum, cum has litteras* dedi, *scire poteris ex C. Titio Strabone.*

9.5. În stilul indirect, respectarea consecuţiei timpurilor este normală, dar cu o seamă de libertăţi, luate în funcţie de nuanţele şi intenţiile contextului, alunecarea cea mai frecventă fiind cea din concordanţa de trecut – firească într-o relatare – către cea de prezent:

9.5.1. Astfel, ca o variaţie sugestivă, conjunctivul prezent poate oferi o variaţie expresivă, mai ales la oarecare distanţă, faţă de consecuţia cu imperfectul conjunctiv (simultan în trecut) aşteptat: adesea infinitivele prezente (simultane) intercalate uşurează această modificare:

Liu., 1, 9, 3 *Romulus legatos .. misit, qui societatem conubiumque nouo populo peterent; urbes quoque, ut cetera, ex infimo nasci; dein, quas sua uirtus ac dii* **iuuent**, *magnas opes sibi magnumque nomen facere.*

Liu., 26, 26, 8 *...dilectum prope a M. Cornelio per totam Siciliam habitum, ut quam plurimi questum de se Romam uenirent; eundem litteris falsis Vrbem implesse, bellum in Sicilia esse, ut suam laudem* **minuat**.

9.5.2. Şi mai frecventă este utilizarea conjunctivului perfect, a cărui valoare aspectuală era încă pregnantă, pentru treapta anteriorităţii generale, deci adesea şi acolo unde era de aşteptat conjunctivul maimultcaperfect:

Liu., 3, 57, 2 *Respicerent tribunal, ubi decemuir ille ... uirginem ingenuam ..., ab complexu patris abreptam, ministro cubiculi sui, clienti, dono* **dederit**, *ubi ...* **armauerit**, *ubi ... iusserit* etc.

Caes., *B.G.*, 1, 44, 1–2 *Ariouistus ... praedicauit ... (se) stipendium capere iure belli, quod uictores uictis imponere* **consuerint**.

9.6. Pe lângă modificarea sistemului predicatelor, un procedeu important al stilului indirect latin este **schimbarea sistemului de referinţă**, care afectează adverbele de loc şi timp, precum şi sistemul pronumelor.

9.6.1. În principiu, *hic* trece la *ibi*, sau, mai distant, la *illic*, *huc* la *illuc*, *hinc* la *illinc*[14], la fel cum *tum* şi *tunc* iau locul lui *nunc*[15]:

Cic., *Verr.*, 4, 67 *(Rex) clamare coepit candelabrum ... ab se C. Verrem abstulisse; id .. tanem* **tum** *se, in* **illo** *conuentu, ... consecrare Ioui Optimo Maximo.*

Se întâmplă însă adesea ca, în jocul permanent dintre stilul indirect şi cel direct (v. 9.8.1.–2.), acest *referential shift* să nu aibă loc, păstrându-se seria lui *hic* şi *nunc*[16]:

Caes., *B.G.*, 5, 27, 7 *Quibus quoniam ... satisfecerit, habere nunc se rationem officii.*

9.6.2. Predicatele aliniindu-se la persoana a III-a în această relatare mijlocită, „prin ricoşeu", pronumele trebuie să-şi schimbe şi ele utilizarea:

9.6.2.1. Pronumele personale şi posesive de persoana I, *ego* şi *meus*, *nos* şi *noster*, sunt transpuse în reflexivul *se* şi *suus*, a cărui funcţie primară este de a referi la subiectul principalei:

Cic., *Sull.*, 15 *Sulla, si sibi suus pudor ac dignitas non prodesset, nullum auxilium requisiuit.*

Se întâmplă însă şi ca, printr-o înglobare tacită a persoanei I şi a II-a, *se* şi *suus* să le acopere „inclusiv"[17]:

Caes., *B.G.*, 1, 2, 1 *Orgetorix ciuitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent.*

9.6.2.2. Pronumele personale şi posesive de persoana a II-a, *tu* şi *tuus*, *uos* şi *uester*, sunt transpuse în *is, ea, id:*

Liu., 27, 45, 1–2 ... *milites adloquitur: ad certam eos se uictoriam ducere.*

9.6.2.3. Pronumele demonstrative *hic* („de lângă pers. I") şi *iste* („de lângă pers. a II-a") se preschimbă, în stil indirect, în is (slab) şi în *ille* (răspicat), iar drept posesiv funcţionează *eius* (respectiv *eorum*):

Caes., *B.G.*, 7, 85, 2 *Vtrisque ad animum occurrit unum esse* **illud** *tempus, quo maxime contendi conueniat.*

9.6.2.4. Pronumele de întărire *ipse* apare în limba literară[18] pentru **a marca o opoziţie,** dând pregnanţă persoanei subliniate:

Caes., *B.G.*, 1, 40, 4 *Aut cur de sua* (a lor şi a lui) *uirtute, aut de ipsius* (a lui Caesar) *diligentia desperarent?*

9.7. Nivelurile stilului indirect.

9.7.0. Putem relua acum, după examinarea mărcilor formale ale stilului indirect, discuţia asupra nivelelor sale de amploare, dintre care gramaticile desprind, semnalând ca atare, mai degrabă doar formele extreme: **textele** lungi („discursul indirect") şi **aluziile** fugare (cf. 9.1.), trecând cu vederea tocmai **citatele** indirecte, de amploare mică sau medie, care au randamentul statistic cel mai mare.

9.7.1. Aşadar, **citatul** indirect, foarte des utilizat, poate merge de la una la câteva propoziţii dependente de un verb *dicendi*, *putandi*, sau afiliat:

Caes., *B.G.*, 5, 7, 8 *Ille enim ... suorum .. fidem implorare coepit, saepe clamitans „liberum se liberaueque esse ciuitatis".*

Ibid., 5, 55, 2 *Neque tamen ulli ciuitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret, cum „se bis expertos" dicerent, „Ariouisiti bello et Tencterorum transitu: non esse amplius fortunam tentaturos".*

9.7.2. Deasupra acestui nivel se ridică **vorbirea** indirectă, adesea numită şi **discurs** indirect[19]: Drept exemple pentru folosirea amplă, pe text întins, a calităţilor stilului indirect, putem lua pasajele extrase sub 9.0., precum şi exerciţiul final de sub 9.9.

9.7.3. Cele mai spinoase probleme le ridică însă limita inferioară a stilului indirect. Doar tactul filologului poate determina, după fiecare context, dacă unele completive de rangul I, *după uerba dicendi* sau afiliate, trebuie încadrate deja în stilul indirect, sau considerate drept forme ale stilului direct. Iar în alte tipuri de subordonate, doar apariţia conjunctivului „oblic", de distanţare, cu respectarea consecuţiei timpurilor, aduce cu sine ceea ce gramaticile numesc îndeobşte „stilul indirect în sens larg"[20], iar noi am prefera să numim, *ad formam*, „stil indirect restrâns":

Cic., *Att.*, 2, 1, 12 *Paetus ... omnes libros, quos frater suus reliquisset* (zicea el), *mihi donauit.*

Tac., *Ann.*, 6, 10, 1 *...necataque est anus Vitia, Fufii Gemini mater, quod filli necem fleuisset* (se zicea).

9.8. Stilul indirect „liber"

9.8.0. Într-o seamă de cazuri-limită, în care este escamotat, spre expresivitate, verbul *dicendi*, expunerea „celuilalt" este istorisită (cu imperfectul **indicativ**), printr-un fel de „convenţie a realului ireal", tipică limbii vorbite[21]: gramaticienii numesc acest fenomen aflat la graniţa între stilul direct şi cel indirect „stil indirect liber". Nu ne va mira să aflăm asemenea exemple în *Scrisorile* lui Cicero:

Cic., *Att.*, 2, 19, 3 *(Quod) tulit Caesar grauiter: litterae Capuam ad Pompeium uolare dicebantur; inimici erant equitibus, qui Curioni stantes plauserant, hostes omnibus; Rosciae legi, etiam frumentariae minitabantur; sane res erat perturbata.*

Ibid., 9, 2a, 3 *Vixdum epistulam tuam legeram, cum ad me, currens ad illum, Postumus Curtius uenit, nihil nisi classes loquens et exercitus: „eripiebat Hispanias, tenebat Asiam, Siciliam, Africam, Sardiniam, confestim in Graeciam persequebatur".*

9.8.1. Această situaţie marchează de fapt o şovăială, uneori voită, alteori nu, dar totdeauna stilistic grăitoare, între relatarea indirectă şi cea directă şi cea directă. Avantajele de sugestivitate ale reluării „la jumătate de drum" a unor spuse valabile ba atunci, ba şi acum, le putem vedea, de pildă, într-un pasaj pseudo-naiv dintr-un discurs indirect, care reia proprii cuvinte spuse *illo tempore:*

Caes., *B.G.*, 1, 40, 4–5 *Quod si (Ariouistus), furore atque amentia impulsus, bellum intulisset, quid tandem uererentur? Aut cur de sua uirtute aut de ipsius diligentia desperarent? 5. Factum eius hostis periculum patrum nostrorum* (!) *memoria, cum, Cimbris et Teutonis a C. Mario pulsis, non minorem laudem exercitus, quam ipse imperator meritus uidebatur* (stil direct!); *factum etiam nuper* (!) *in Italia, seruili tumultu, quos tamen aliquid usus ac disciplina, quam a nobis* (!) *accepissent, subleuarent* (reintrare finală în stilul indirect al întregului discurs).

9.8.2. Şi poeţii pot exploata uneori fineţea acestui joc stilistic, aşa cum putem vedea din următorul exemplu mereu citat ca pildă:

Hor., *Sat.*, 1, 9, 35–38.

Ventum erat ad Vestae, quarta iam parte diei praeterita,
et casu tum respondere uadato
debebat (stil indirect „liber'); *quod ni fecisset,*
perdere litem (stil indirect propriu-zis).
„Si me amas, inquit, paulum hic ades..." (brusc citat în stil direct)

9.9. Pentru a putea urmări mai în detaliu diferenţele între stilul direct şi cel indirect, vom lua pe rând un exerciţiu de trecere a unui citat direct în stil indirect şi unul reciproc, bazându-ne pe două pasaje celebre din Caesar.

9.9.1. Începutul celebrului discurs citat în stil direct, ţinut de Critognatus către finele *Războiului gallic*, sună astfel în textul lui Caesar:

B.G., 7, 77, 3–5 *Hic, summo in Aruernis ortus loco et magnae habitus auctoritatis: „Nihil", inquit, „de eorum sententia dicturus sum qui turpissimam seruitutem deditionis nomine appellant, neque hos habendos ciuium loco neque ad consilium adhibendos censeo. 4. Cum his mihi res sit, qui eruptione, probant; quorum in consilio, omnium uestrum consensu, prinstinae residere uirtutis memoria uidetur. 5. Animi est ista mollitia, non uirtus, paulisper inopiam ferre non posse. Qui se ultro morti offerant, facilius reperiuntur, quam qui dolorem partienter ferant. ...".*

Trecut în stilul indirect, acest pasaj ar putea arăta astfel:

Hic, summo in Aruernis ortus loco et magnae habitus auctoritatis talia, dixit: „Nihil **se** *de eorum sententia* **dicturum esse,** *qui turpissimam seruitutem deditionis nomine* **appellarent**, *neque hos habendos ciuium loco neque ad consilium adhibendos* **censere**. *4. Cum* **iis sibi** *res* **esset,** *qui eruptionem* **probarent**; *quorum in consilio, omnium* **eorum** *consensu, pristinae residere uirtutis memoria* **uideretur**. *5. Animi* **esse illam mollitiam,** *non* **uirtutem,** *paulisper inopiam ferre non posse. Qui se ultro morti* **offerrent,** *facilius* **reperiri**, *quam qui dolorem patienter ferrent. ..."*

9.9.2. Dimpotrivă, trecerea din nou în stil direct a începutului nu mai puţin cunoscutului răspuns dispreţuitor al lui Ariovistus din prima carte a aceleiaşi opere ar fi, faţă de pasajul originar:

Caes., *B.G.*, 1, 36, 1–2 *Ad haec Ariouistus respondit: „Ius esse belli, ut, qui uicissent, iis, quos uicissent, quemadmodum uellent, imperarent; item populum Romanum uictis, non ad alterius praescriptum, sed ad suum arbitrium, imperare consuesse. 2. Si ipse populo Romano non praescriberet, quemadmodum suo iure uteretur, non opotere sese a populo Romano in suo iure impediri. ...“*

Ad haec Ariouistus: „Ius **est“**, *inquit, „belli, ut, qui* **uicerunt**, *iis, quos* **uicerunt**, *quemadmodum* **uolunt, imperent;** *item* **populus Romanus** *uictis, non ad alterius praescriptum, sed ad suum arbitrium, imperare* **consueuit**. *2. Si* **egomet** *populo Romano non* **praescribo**, *quemadmodum suo iure* **utatur**, *non oportet* **me** *a populo Romano in* **meo** *iure impediri. ...“*

NOTE:

[1] L. Renou, 1968², 532–533.

[2] R. G. Kent, 1953², 90 şi 116; M. Mayrhofer, 1964, 146.

[3] Ed. Schwyzer, 1959, 705.

[4] R. Kühner – C. Stegmann, II, 2, 19142, 532–533; M. Bassols de Climent, II, 1967², 360–361.

[5] A. Meillet, *Esquisse*, 1946³, 66–67 şi 120; A. Szantyr, 1965, 360.

[6] A. Ernout – F. Thomas, 1964³, 421–422.

[7] Este vorba, fireşte, de subordonatele de rangul I, direct dependente de verbul regent.

[8] Mai degrabă decât *Cum uolet, congrediatur* (A. Ernout – F. Thomas, 1964³, 423), care presupune adresarea lui Caesar nu direct către Ariovistus, ci, mijlocit, către sol. Desigur, verbul regent putea fi – mai pregnant – la imperativ: *Cum uoles, congredere!*

[9] Nu este uşor să acceptăm afirmaţia peremptorie făcută de R. Kühner şi C. Stegmann (II, 2, 1914², 537), conform căreia „wenn ein Hauptsatz der direkten Rede eine Frage enthält, so handelt es sich nie um Fragen im eigentlichen Sinne, auf die der Fragende eine Antwort zu erhalten wünscht, sondern es liegen regelmässig rhetorische Fragen vor“, ceea ce ar anula în fapt interogaţia dintre tipurile majore de mesaj.

[10] La fel poate fi tratat şi câte un *ante ... quam* readus la tiparul său comparativ primar (A. Szantyr, 1965, 361).

[11] V. A. Ernout – F. Thomas, 19643, 426–427; A. Szantyr, 1965, 360.

[12] Acestea pot fi gnomice (*ut humanum est*), „literatorice“ (*Plato docet:* A. Szantyr, 1965, 551), constatative (*ut fit:* serioase şi ironice), într-un cuvânt, „bekannte Wahrheiten“ (A. Szantyr, 1965, 547).

[13] Lămuriri concrete asupra propoziţiei sau chiar a cuvântului precedent: Caes., B.G., 1, 18, 1 *Interim Caesari nuntiatur Sulmoneses – quod oppidum* (!) *a Corfinio VII milium interuallo abest – cupere ea facere, quae uellet ...*

[14] Seria *istic / istuc / istinc / istac* devine rară în latina clasică, fiind simţită ca vulgară.

[15] Cf. R. Kühner – C. Stegmann, II, 2, 1914², 548; A. Ernout – F. Thomas, 1964³, 423.

[16] Fapt remarcat mai ales la Sallustiu, Caesar şi Titus Livius (cf. R. Kühner – C. Stegmann, *cit. n.ant.*).

[17] Cât de deaprte se ajunge în folosirea laxă, chiar neglijentă a lui *se* şi *suus* (când cu referire la subiectul regentei, când la cel al subordonatei înseşi), o arată variantele exemple strânse de R. Kühner – C. Stegmann, II, 2, 1914², 630.

[19] V. A. Ernout – F. Thomas, 1964³, 421.

[20] *Ibid.*, 426.

[21] *Ibid.*, 434–435; M. Bassols de Climent, II, 1967², 376–378. A. Szantyr (1965, 362) vorbeşte despre o „verkleidete“, „verschleierte“, „erlebte Rede“, în care relatarea câştigă o anumită „syntaktische Selbständigkeit“.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

F. ANTOINE, *Syntaxe de la langue latine*, Paris, Vieweg, 1885.
N. I. BARBU – T. I. VASILESCU, *Gramatica limbii latine*, Bucureşti, 1969.
M. BASSOLS de CLIMENT, *Sintaxis latina*, Madrid, I–II, 19672.
C.E. BENNETT, *Syntax of Early Latin*, Boston, I, 1910; II, 1914; repr. Hildesheim, Olms, 1969.
E. BENVENISTE, *Origines de la formation des noms en indo-européen*, Paris, 1962[3].
C. BODELOT, *L' interrogation indirecte en latin*, Louvain-la-Neuve, Peeters, 1987.
A. M. BOLKESTEIN, *Problems in the Description of Modal Verbs*, Assen, Van Gorcum, 1980.
K. BRUGMANN, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*; Strassburg, 1904 (trad. fr. J. Bloch – A. Cuny – A. Ernout, Paris, 1905) (KVG).
G. CALBOLI (ed.), *Subordination and other Topics in Latin (Proceedings of the 3rd Colloquium on Latin Linguistics*, Bologna, 1–5 April 1985), Amsterdam, Benjamins, 1988.
J. R. CHAUSSERIE-LAPRÉE, *L' expression narrative chez les historiens latins. Histoire d'un style*, Paris, De Boccard, 1969.
R. G. COLEMAN, *Papers of the 4th Colloquium on Latin Linguistics*, (Cambridge, 1987), Amsterdam, Benjamins, 1989.
B. COMRIE, *Aspect*, Cambridge, University Press, 1976.
Id., *Tense, ibid.*, 1985.
G. DEVOTO, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1944[2].
U. DÖNNGES – H. HAPP, *Dependenz-Grammatik und lateininscher Unterricht*, Göttingen, Vandenhoeck – Rupprecht, 1977.
A. ERNOUT, *Morphologie historique du latin*, Paris, 1953[3].
A. ERNOUT, A. MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris, 1964[4].
A. ERNOUT – F. THOMAS, *Syntaxe latine*, Paris, Klincksieck, 1964[3].
P. FLOBERT, *Les verbes déponents latins, des origines à Charlemagne*, Paris, Belles Lettres, 1975.
G. GUILLAUME, *L'architectonique du temps dans les langues classiques*, Copenhaga. 1945.
H. HAPP, *Grundfragen einer Dependenz-Grammatik des Lateinischen*, Göttingen, 1976.
W. HAVET, *Handbuch der erklärenden Syntax*, Heidelberg, 1931.
J. B. HOFMANN – A. SZANTYR, *Lateinische Syntax und Stilistik*, München, Beck, 1965 (Citat sub A. Szantyr).
Istoria limbii române, Bucureşti, I, 1965; II, 1969.

R. G. KENT, *Old Persian*, New Haven, 1953[2].
S. KISS, *Tendances évolutives de la syntaxe verbale en latine tardif*, Debrecen, University Press, 1982.
R. KUHNER – C. STEGMANN, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, Hanovra – Leipzig, I, 1914[2]; II, 1, 1912[2]; II, 2, 1914[2].
H: KURZOVA, DAS *Relativsatz in den indogermanischen Sprachen*, Hamburg, 1981.
H. LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München, I–II, 1960.
M. LAVENCY, VSVS. *Description du latin claussique en vue de la lecture des auteurs*, Paris–Gembloux, 1985.
W. P. LEHMANN, *Proto-Indo-European Syntax*, *Austin–Londra*, Texas, 1974.
M. LEUMANN, *Lateinische Laut - und Formenlehre*, München, Beck, 19601; 1977[2].
E. Löfstedt, *Syntactica*, Lund, I, 1942[2]; II, 1933 (repr. *ibid.*, 1956).
J. MAROUZEAU, *Traité de stylistique latine*, Paris, 1946.
A. MEILLET, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, Hachette, 1946[5].
A. MEILLET – J. VENDRYES; *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, Champion, 1960[3].
L. R. PALMER, *The Latin Language*, Londra, 1964.
M. PÂRLOG; *Gramatica limbii latine*, Timişoara, 1974.
L. RENOU, *Grammaire sanscrite*, Paris, Maisonneuve, 1968[2].
L. RUBIO, *Introducción a la sintaxis estructural del latin*, Barcelona – Caracas – Mexico, Ariel, I–II, 1976.
O. RIEMANN; *Syntaxe latine, d'après les principes de la grammaire historique*, Paris, 1925[7] (ed. revăzută de A. Ernout).
A. SCHERER, *Handbuch der lateinischen Syntax*, Heidelberg, Winter, 1975.
E. SCHWYZER – A. DEBRUNNER, *Syntax und syntaktische Stylistik der griechischen Sprache*, Mümchen, Beck, 1959.
S. SCIUTO, *Grammatica della lingua latina*, Torino, 1967.
G. SERBAT, *Les structures du latin. Le système de la langue classique; son évolution jusqu'aux langues romanes*, Paris, Picard, 1975.
F. SOMMER, *Vergleichende Grammatik der Schulsprachen*, Leipzig – Berlin, 1925[2].
F. STOLZ – J. H. SCHMALZ, *Lateinische Grammatik*, München, 1928[5].
KL. STRUNK (ed.), *Probleme der lateinischen Grammatik*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973.
A. SZANTYR, v. J. B. Hofmann.
L. TESNIÈRE, *Eléments de syntaxe structurale*, Paris, Klincksieck, 1959.
CHR. TOURATIER, *La relative. Essai de théorie syntaxique*, Paris, 1980.
V. VÄÄNÄNEN, *Introduction au latin vulgaire*, Paris, Klincksieck, 1981[3].
T. VASILESCU, *Curs de sintaxă istorică a limbii latine*, Bucureşti, 1962.
E. C. WOODCOCK, *A New Latin Syntax*, Londra, Methuen, 1959.

CUPRINS